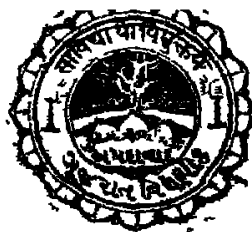

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પુસ્તક ૨૪ થું

હિંદી તવારીખ

તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો

પ્રકાશક
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,

અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮૩૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ હિંદી લઘુકાવ

વિષય ભરૂચ : ૧૫.૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પુસ્તક રજ મુ

હિંદી તવારીખ

તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો

લેખક,

નાબુકલાલ નંદલાલ ચૌકસી

અધ્યાપક, ભરૂચ કેળવણી મંડળ

સંપાદક,

શ્રી ભરૂચ કેળવણી મંડળ, ભરૂચ

પ્રકાશક,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

કિંચત ૦-૧૦-૦

મુદ્રક :

વેણીલાલ કમનલાલ જય

નવજીવન મુદ્રણાલય,

અમદાવાદ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૮૩

પહેલી આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૧૯૭૯ : ઇ. સ. ૧૯૨૩.

પ્રકાશક :

કિશોરલાલ બનસ્મામલાલ મણિયાળા

મહામાત્ર, ગુજરાત વિધાપીઠ

અમદાવાદ.

વિજ્ઞાપન

પુસ્તકસમિતિના અપાડ સુદ ૧ સં. ૧૯૭૬ ને દિને થયેલા પહેલા કાર્યની રૂઝમે " હિંદી તવારીખ-તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો " નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

મૂળશબ્દ વિજ્ઞાપીક કાર્યાલય }
દયેરા, સં. ૧૯૭૬

અક્ષામાત્ર

પ્રસ્તાવના

દેશના રાષ્ટ્રીય જીવનની ખીલવણીમાં ઇતિહાસનું શિક્ષણ મોટે અને અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. હિંદુસ્તાન જેવા ઉન્નતિની ટોચેથી મમડેલા દેશને માટે તો—સૂતકાળની જાહેરાતો અને મહત્તા હિંગતી પ્રજાના મનમાં ઠસી પૂર્વજો માટે માન અને શ્રદ્ધાની લાગણી ઉમ્મન થાય, તથા તેમના જેવી કર્તૃત્વશક્તિનાં ખીજ પોતાનામાં રહેલાં હોય પ્રયત્ન કરતાં સૂતકાળની પેઠે ચાલુ જમાનામાં પણ જગતની મહાન પ્રજાઓમાં માનવતું સ્થાન પોતાથી મેળવી શકાય તેમ છે, એવી આત્મશ્રદ્ધા બંધાય, તેમજ સૂતકાળની ત્રીજો સમજતાં બિવિધને માટે તેમાંથી અચી જવાની શુદ્ધિ પશ્ચિમે, અને ચાલુ જમાનાની રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને પોષણ મળી તેની સિદ્ધિને અર્થે થતા પ્રયત્નોમાં સર્વ પ્રકારે સહાયબૂત થવાના કામને હિંદી યુવાનો પોતાનું પરમ કર્તવ્ય સમજતા થાય—એ જ ઇતિહાસશિક્ષણનો ઉદ્દેશ હોયો. જોઈએ. એને માટે પાંચ પુસ્તકો પણ તેવી જ ભારનાથી અને તેવા જ દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયેલાં હોવાં જોઈએ. આપણી શાળાઓ માટે એવાં પુસ્તકોની ખામી જણાયથી આ પુસ્તક તે દિશામાં એક પ્રયત્નરૂપ છે.

આપણા દેશની શાળાઓમાં ઇતિહાસ જે રીતે શીખવાય છે, તથા ઇતિહાસશિક્ષણનો ઉદ્દેશ બાજ્યે સફળ થતો હોય! બાળક

ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખવાનો ચર કરે ત્યારથી તે છેક છેલ્લા ઉપલા ધોરણુ લગી, મુસલમાનોના ઉદ્વેશથી તે ચાલુ બ્રિટિશ અમલ પર્યંતની, લગભગ તેની તે જ હકીકત ફરીને ફરી તેને શીખવાની હોય છે; માત્ર દર ઉપલા ધોરણુમાં પાઠ્ય પુસ્તક અને તેની ભાષા તેમજ શૈલી નવાં હોંય એટલું જ. અને તેમાંએ આપણા લોકો જંગલી હતા, તેમને રાજકાજનું પૂરું જ્ઞાન નહોતું, મુસલમાની અમલ જીલમી અને દુર હતો, એવી છાપ જાણે અજાણે પણ બાળકના મન પર પડે છે. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તે એક દોષ છે, અને તે દોષ દૂર થવો જ ઘટે. વળી, મુસલમાન સુલતાનોની કારકીર્દિને કેવી ટૂંકમાં આટોપી દેવામાં આવી હોય છે—જણે તે અમલમાં કંઈ જ વિશેષ બનાવો બન્યા ન હોય કે તેમાંથી ઉગતી પ્રજાને કંઈ બોધ મેળવવાનો જ ન હોય ! આવી રીતે એકને એક હકીકત ટૂંકમાં વખતો વખત શીખવાયા કરવાથી ઇતિહાસનો વિષય ગુપ્ત બની શીખનારને તેમજ શીખવનારને તેમાં રસ પડતો નથી. વિગતો વિસ્તારપૂર્વક કહેવાથી વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે છે; એટલું જ નહિ પણ ઇતિહાસ શીખવાની તેમની હોંસ વધે છે, એ તો દરેક ઇતિહાસશિક્ષકના અનુભવની વાત હશે. એવા જ અનુભવથી અમારું માનવું થયું છે કે જો દેશના સમગ્ર ઇતિહાસના સમયવાર વિભાગ પાડી તેમાં તે સમયને લગતી વિદ્યાર્થીઓને જણાવા જોગ તમામ વિગતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે, અને પછી એક વિભાગ એક ધોરણુમાં સાદૃત શીખવવાની વ્યવસ્થા થાય તો ઇતિહાસશિક્ષણનો ઉદ્દેશ સચવાવા ઉપરાંત એ વિષય ધણે મનોરંજક પણ બને. ઇતિહાસ શીખતાં નવલકથાના વાચન જેવો આનંદ થવો જોઈએ. એ જ માન્યતાથી પ્રેરાઈ શ્રી ભરૂચ કેળવણી મંડળના અધ્યાસક્રમમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે :

૧. તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો—વિનયમંદિરના ધોરણ ૪ થામાં

૨. મોગલ સામ્રાજ્ય—વિનયમંદિરના ધોરણ ૫ થામાં

૩. મરાઠા સામ્રાજ્ય—વિનયમંદિરના ધોરણ ૬ માં

૪. પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય—વિનયમંદિરના ધોરણ ૭ માં

એને માટે જરૂરી પાઠ્ય પુસ્તકો રચવાની ગોઠવણ પશુ સદરહુ મંડળ તરફથી થએલી હોઈ તે પૈકી આ પ્રથમ વિભાગ તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. એમાં ઉપર દર્શાવેલો ઉદ્દેશ યથાશક્તિ સાચવવા પ્રયત્ન થએલો છે. વળી, પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં દિલ્હીની સત્તાને કેન્દ્રસ્થ ગણી તેના ઇતિહાસ સંવિસ્તર આપવા સાથે દિલ્હીની સંસ્થાનતંત્રનાં સમકાલીન બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યોની હકીકત પશુ આખી સંકલના જળવાય એવી રીતે આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે. દેશની ધાર્મિક અને આર્થિક સ્થિતિનું પશુ યોગ્ય ઢેકાણું નિર્દર્શન કરાવવામાં આવેલું છે. એ કામમાં સફળતા કેટલે અંશે મળી છે તે તો અનુભવ ને અંતે જ જણાય.

અસિદ્ધાંત, સિંધમાંના આર્ય અમલ તથા ગીજની અને ઘોરી વંશોને લગતી, તેમ જ મહમદ ગીજનીના યુગનાં હિંદુ રાજ્યોની હકીકત ઘણાકને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં વધારે પડતી અને વિદ્યાર્થીઓ માટે બીજાં જરૂરી લાગવા સંભવ છે. પરંતુ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ અને ઇસ્લામીઓની કર્તૃત્વશક્તિનો, તથા પ્રાચીન ભારતના ગૌરવ અને તેની અંતરંગ સ્થિતિનો યથાર્થ ખ્યાલ આવવા માટે તેમ કરવું ઇષ્ટ ગણ્યું છે. વળી પ્રસ્તુત પુસ્તક મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાયું છે, છતાં તે શિક્ષકબંધુઓ અને ઇતિહાસરસિક એટરનાંઓની પશુ થોડી ઘણી સેવા બનવે એ પશુ લેખકનો એક હેતુ છે. તેથી બાળકોને ખાસ યાદ ન રખાવવા જેવી બાબતો ઝીણા ટાપુપમાં છાપી છે. તેવી બાબતો બાળક વિદ્યાર્થીઓ પાસે યાદ રખાવવાનો આગ્રહ શિક્ષકે અલગત ન કરવો, તથાપિ વર્ગમાં તેનું

એક વાર વાચન થાય એ ઇચ્છવાનું છે. ખીજી બાજુ તો પણ ખાસ મોટે કરાવવાનો કે પુસ્તકની ભાષામાં જ વિદ્યાર્થી લખી શકે તેવી રીતે તેવાર કરાવવાનો આગ્રહ ન રહેવો જોઈએ. તેનો ભાવ માત્ર બાળકોના હૃદયપટ પર અંકિત થઈ રહે એટલે બસ. ગોખલપટ્ટી એ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ નથી, એ તત્ત્વ આ પુસ્તકની યોજનામાં ખાસ લક્ષમાં રાખેલું છે. શિક્ષણમાં પણ એ તત્ત્વને અનુસર્યા તો બાળકની સ્મરણશક્તિ પર વિશેષ બોલે પડવાની ફરિયાદ ઉઠવાનો સંભવ નહિ રહે. સિવાય, આપેલી વિગતોમાંથી કંઈ અને 'કેટલી ખાસ યાદ રાખાવવા' નેગ છે તેનો વિવેક શિક્ષક પોતે પણ વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ અનુસાર કરી લેશે. કુટનોટમાં બલામણુ કરેલાં પુસ્તકો તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચી તે વાંચવા તેમને ઉત્તેજવા.

આ પુસ્તકની યોજનામાં નીચેના ગ્રંથોની સહાય લેવામાં આવી છે, જે મોટે તેમના વિદ્વાન કર્તાઓનો આભાર માનવામાં આવે છે:—

Elphinstone's History of India

Lane Poole's Medieval India

Havel's History of Aryan Rule in India

Taylor's Student's Manual History of India

Dutt's History of Ancient and Modern India

Hindu Superiority by Har Bilas Sarda

Short History of Saracens by Ameer Ali

સર હેસાર્ક કૃત—મુસલમાની રીયાસત બાગ ૧ લે

સસ્તાસાહિત્યવાળો રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

મ. ન. પટેલ કૃત—મહાજન મંડળ

ભટ નાસંહપ્રસાદ કાળિદાસ કૃત—હઝરત મોહમ્મદ પયગમ્બર
પીરઝાદા મોટામીયાં સાહેબ કૃત—રસુલે અરબી

વિ. ધ. પટેલ કૃત—ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ

મ. છ. ભટ કૃત—પૃથુરાજ ચોહાણ અનં ચંદ બરદાઇ

ચિં. વિ. વૈદ્ય કૃત—મધ્ય યુગીન ભારત ભાગ—૧ લા

પ્રસ્તુત પુસ્તકની યોજના, વિગતો તેમજ શૈલી સંબંધી ઇતિ-
હાસરસિક બંધુઓ તરફની સૂચનાઓ સાબાર સ્વીકારવામા આવશે,
અને યોગ્ય લાગતાં બીજાં આવૃત્તિમાં ઘટિત સુધારો વધારો કરવા
તજવીજ થશે.

આશ્વિન સુદ ૧

સં. ૧૯૧૯

}

ના. નં. ચૌકસી

અધ્યાપક, ભરૂચ કેળવણી મંડળ.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ૧ જી

ઇસ્લામનો ઉદય—૫૪ ૧-૮

૫.	૫.
૧. ઇસ્લામના ઉદય પહેલાં	૩. ઇસ્લામના મુખ્ય સિદ્ધાંતો
અરબસ્તાનની સ્થિતિ ૨	૪. શિયા અને સુન્નીના ભેદ ૭
૨. હજરત મહંમદ પેગંબર સાહેબ ૩	૫. તાશુતની કૃત્યત્તિ ૭

પ્રકરણ ૨ જી

ખલિફાત અને ઇસ્લામનો ફેલાવો—૫૪ ૯-૧૪

૫.	૫.
૧. ખલિફાત અથવા ખિલાફત ૯	૬. ઉત્તર આફ્રિકાની ફોતિમીદ ખલિફાત ૧૨
૨. મદીનાની અલસત્તાક ખલિફાત ૯	૭. ઇજીપ્તની અબ્બાસી ખલિફાત ૧૩
૩. ઉમયાદ વંશી ખલિફાત ૧૦	૮. એટોમન તુર્કી ખલિફાત ૧૩
૪. અબ્બાસી ખલિફાત ૧૧	૯. હિંદમાંની ખિલાફત ચળવળ ૧૪
૫. સ્પેનનો ઉમયાદ વંશ ૧૨	

પ્રકરણ ૩ જી

મુસલમાનોનો હિંદમાં પગપસારો—૫૪ ૧૪-૨૨

૫.	૫.
૧. અરબી રાજ્યવિસ્તાર અને હિંદ ૧૪	૫. મહંમદ હાસમનો હરણાબનક અંત ૨૦
૨. આરબોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ ૧૫	૬. હિંદમાં આરબસત્તા નહિ ભ્રમવાનાં કારણ ૨૨
૩. મહંમદ હાસમની સિંધ પર સ્વારી ૧૬	
૪. સિંધમાં આરબ અમલ ૧૯	

પ્રકરણ ૪ થું

ગીજનીના તુક રાજા—પૃષ્ઠ ૨૩-૨૬

	પૃ.		પૃ.
૧. અલ્પગીન	૨૩	૩. મહામૂહનું રાજ્યારોહણ	૨૫
૨. સબગીન	૨૩		

પ્રકરણ ૫ થું

મહામૂહ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ

રાજકીય સ્થિતિ—પૃષ્ઠ ૨૬-૪૪

	પૃ.		પૃ.
૧. પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યઃ		(ખ) કાણ્વ	૩૬
(ક) ગુજરાત	૨૮	(ગ) નેપાળ	૩૭
(ખ) રાજપૂતાનાઃ—સીર્નમાલના		(ઘ) અ.સામ	૩૮
ગુર્જરા	૨૯	૫. બંગાળાઃ	
(ગ) ચિત્રોડના ઘેઘોડીઓ	૩૦	(ક) પાલ રાજ	૩૮
(ઘ) અજમેરના ઘોઘાણુ	૩૦	(ખ) સેનરાજ	૩૯
(ડ.) જોસલમેરના ભાદી	૩૧	૬. ઓઢીઆ	૩૯
(ચ) સિંધ	૩૧	૭. દખ્ખણનાં રાજ્યોઃ	
(છ) પંભળ	૩૨	(ક) બાહામી અને દલ્યાલીના	
૨. મધ્ય હિંદનાં રાજ્યઃ		ચાલુક્ય	૪૦
(ક) માળવા	૩૨	(ખ) રાજમાંદ્રીના ચાલુક્ય	૪૧
(ખ) કાશી અને એઢી	૩૩	૮. દક્ષિણાંત રાજ્યોઃ—	
૩. ઉત્તર હિંદનાં રાજ્યોઃ	૩૪	(ક) ચોલનું રાજ્ય	૪૨
૪. હિમાલય પ્રદેશનાં પહાડી રાજ્યોઃ		(ખ) ચેરા રાજ્ય	૪૩
(ક) કારમીર	૩૫	(ગ) પાંડ્ય રાજ્ય	૪૩

પ્રકરણ ૬ હું
મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ

(ચાલુ)—પૃષ્ઠ ૪૪-૫૧

	પૃ.		પૃ.
૧. હિંદુ ધર્મ	૪૪	૪. હુન્નરકળા	૪૯
૨. શ્રીરામકથાચાર્ય	૪૫	૫. વેપાર અને વસાયત	૫૦
૩. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન	૪૭		

પ્રકરણ ૭ મું
ગીજનીના લુક રાજા—(ચાલુ) પૃષ્ઠ ૫૧-૬૭

	પૃ.		પૃ.
૧. સુલતાન મહમૂદની પ્રતિજ્ઞા	૫૧	૧૭. સુલતાન મહમૂદની છેલ્લી સ્વારી અને મૃત્યુ	૬૪
૨. સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓનાં બીજાં કારણ	૫૨	૧૮. સુલતાન મહમૂદ ગીજનીની શોખ્યતા	૬૪
૩-૧૩ સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓ	૫૩-૫૯	૧૯. સુલતાન મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓની અસર	૬૭
૧૪. સોમનાથની સ્વારી	૫૯		
૧૫. સોમનાથનો વૈભવ	૬૨		
૧૬. હિંદુઓની વિજ્ઞાનકથાનો ઉત્તમ નમૂનો	૬૩		

પ્રકરણ ૮ મું
ગીજની વંશની પહતી અને આખર—પૃષ્ઠ ૬૮-૭૨

	પૃ.		પૃ.
૧. સુલતાન મસાઉદ	૬૮	૪. સુલતાન ખહેરામ	૭૦
૨. સુલતાન મોદ્દહ	૬૯	૫. ગીજનીની પાયમાલી	૭૧
૩. ગીજની વંશની પહતી	૬૯	૬. ગીજની વંશનો લોપ	૭૧

પ્રકરણ ૯ મું

બારમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થાત

પૃષ્ઠ ૭૨-૮૦

૫.	૫.
૧. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં રજપૂત રાજ્યો	૭. બંગાળા ૭૬
૨. દિલ્હી ૭૨	૮. પૃથુરાજ ચહુઆજ ૭૭
૩. અજમેર ૭૪	૯. મુસલમાનો હિંદુઓ પર કેમ ફાળ્યા ? ૭૮
૪. ગુજરાત ૭૪	૧૦. રજપૂતોની પડતી પરથી મળતો ખાધ ૮૦
૫. કનોજ ૭૫	
૬. મેવાડ ૭૬	

પ્રકરણ ૧૦ મું

ધોરી વંશ—પૃષ્ઠ ૮૧-૯૦

૫.	૫.
૧. ધોરી વંશનો ઉદય ૮૧	૭. કનોજના રાજ્યની આખર ૮૭
૨. સાહયુદ્ધીનની આરંભની સ્વારીઓ ૮૧	૮. કુણુદીનની કામગીરી ૮૮
૩. સાહયુદ્ધીનની છઠ્ઠી સ્વારી—પંખળનું આવસા થઈ ૮૨	૯. બંગાળાની છત ૮૮
૪. પૃથુરાજને હાથે સાહયુદ્ધીનની હાર ૮૩	૧૦. સાહયુદ્ધીનનું મૃત્યુ ૮૮
૫. પૃથુરાજની હાર અને કતલ ૮૩	૧૧. મહમૂદ બીજની અને સાહયુદ્ધીનનો મુકાબલો ૮૯
૬. ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના ૮૬	૧૨. ધોરી વંશની આખર ૯૦

પ્રકરણ ૧૧મું

ગુલામ વંશ—૫૪ ૯૦-૧૦૭

૫.	૫.
૧. ગુલામવંશ ૯૦	૯. અઘાઉદ્દીન મસાઉદ ૯૮
૨. કુતુબુદ્દીન ૯૧	૧૦. નાસિરુદ્દીન મહમદ ૯૮
૩. કુતુબમિનાર ૯૨	૧૧. બ્યાસુદ્દીન બલબન ૧૦૦
૪. આરામ ૯૩	૧૨. તોધલખાનનું બંડ ૧૦૨
૫. સુ રામસુદ્દીન અદતમશ ૯૪	૧૩. સાહબદા મહમદનું મૃત્યુ ૧૦૪
૬. રંધુદ્દીન ઉફે ફિરોજસાહ ૯૬	૧૪. હેકુબાદ ૧૦૫
૭. સુલતાના રઝિયાબેગમ ૯૬	૧૫. 'ગુલામ' રાખદનો અર્થ અને ગુલામ ૧૦૬
૮. મોઘસુદ્દીન ખજેરામ ૯૭	વંશની કામગીરી ૧૦૬

પ્રકરણ ૧૨મું

ખીલજ વંશ—૫૪ ૧૦૮-૧૨૮

૫.	૫.
૧. ખીલજબોનો ઉદય ૧૦૮	૧૧. મલિક કાકુર ૧૨૦
૨. જલાલુદ્દીન ખીલજ ૧૦૮	૧૨. દક્ષિણ તરફનાં રાજ્યો ૧૨૧
૩. અઘાઉદ્દીનનું સાહસ અને દેવગઢની લૂંટ ૧૧૦	૧૩. મલિક કાકુરની સ્વારીઓ ૧૨૧
૪. જલાલુદ્દીનનું ખૂન અને અઘાઉદ્દીનનું રાજ્યારોહણ ૧૧૨	૧૪. અઘાઉદ્દીનનું મૃત્યુ ૧૨૩
૫. લાંચખાઉ કમરાવોની વધે ૧૧૪	૧૫. અઘાઉદ્દીનનું ચરિત્ર અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થા ૧૨૩
૬. અઘાઉદ્દીનની છતો ૧૧૪	૧૬. અઘાઉદ્દીન પછીની અવ્યવસ્થા ૧૨૬
૭. ગુજરાતના રજપૂત રાજ્યની આખર ૧૧૫	૧૭. મુબારક ખીલજ ૧૨૬
૮. રણુલોરની છત ૧૧૬	૧૮. ખુસરૂનું ધાંધલ ૧૨૮
૯. ચિતોડ પર ચડાઈ ૧૧૭	૧૯. ખીલજ વંશની આખર ૧૨૮
૧૦. મોગલોનો બંદોબસ્ત ૧૧૯	૨૦. ખીલજ વંશ પરથી મળતો જોષ ૧૨૮

પ્રકરણ ૧૩ મું

તથલખ વંશ—પૃષ્ઠ ૧૨૯-૧૪૩

પૃ.	પૃ.
૧. આસુદીન તથલખ . ૧૨૯	૮. ફિરોજ તથલખનાં લોક- ૧૩૮
૨. સુલતાન મહંમદ તથલખનાં ૧૩૧	૯. હિંદુઓ પ્રત્યે ફિરોજશાહનું ૧૩૯
૩. મહંમદ તથલખનાં અવિચારી ૧૩૨	૧૦. ફિરોજશાહનાં છેલ્લા દિવસો ૧૪૦
અને ધૂની કામે	૧૧. ફિરોજ તથલખ પછીની ૧૪૧
૪. વિચિત્ર શાળ્યનીતિનું પરિણામ ૧૩૪	અવ્યવસ્થા ૧૪૨
૫. ઇબ્ન બતૂતા ૧૩૫	૧૨. તૈમૂરજીની સ્વારી ૧૪૩
૬. ફિરોજશાહ તથલખ ૧૩૬	૧૩. તથલખ વંશની આખર ૧૪૩
૭. વજીર મહમુદખાન ૧૩૭	

પ્રકરણ ૧૪ મું

સૈયદ વંશ—પૃષ્ઠ ૧૪૪-૧૪૫

પૃ.	પૃ.
૧. ખીજરખાન ૧૪૪	૩. સૈયદ મહમદ ૧૪૫
૨. સૈયદ સુબાઈ ૧૪૪	૪. સૈયદ અલ્લાઉદ્દીન ૧૪૫

પ્રકરણ ૧૫ મું

લોદી વંશ—પૃષ્ઠ ૧૪૬-૧૫૦

પૃ.	પૃ.
૧. લોદીઓનો કદંબ ૧૪૬	૫. લોદી સુલતાનોની રાજ્ય- ૧૪૯
૨. બહિલોલ લોદી ૧૪૭	અવ્યવસ્થા ૧૪૯
૩. સિકંદર લોદી ૧૪૭	૬. સુલતાન ઉબાઈમ અને લોદી ૧૫૦
૪. મુ. સિકંદર લોદીની ધર્મોપતા ૧૪૮	વંશની આખર ૧૫૦

પ્રકરણ ૧૬ મું

સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો—પૃષ્ઠ ૧૫૧-૧૬૪

પૃ.	પૃ.
૧. હિંદમાં ખુસલમાની સત્તાનો વિસ્તાર ૧૫૧	૫. ગુજરાત ૧૫૭
૨. અંગાળાના પૂર્વી સુલતાનો ૧૫૨	૬. માળવા ૧૫૯
૩. જોનપુરના સર્કી સુલતાનો ૧૫૪	૭. આનંદરાનો ફરકી વંશ ૧૬૧
૪. મેવાડ ૧૫૫	૮. સિંધના બીમ રાજા ૧૬૩
	૯. કાશ્મીર ૧૬૪

પ્રકરણ ૧૭મું

સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો—(ચાલુ) ૧૬૫-૧૭૭

બ્રાહ્મણી રાજ્ય:

વિજયનગરનું હિંદુ મહારાજ્ય:

પૃ.	પૃ.
૧. હસન ગંધુ અને બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના ૧૬૫	૫. ઉત્પત્તિ અને હકીકત ૧૭૨
૨. હસન ગંધુ પછીના બ્રાહ્મણી સુલતાનો ૧૬૬	૬. માધવાચાર્ય ઉર્ફે વિદ્યારણ્ય અને સાયણાચાર્ય ૧૭૪
૩. વજીર મહમદ ગવાન ૧૬૯	૭. વિજયનગરનો વૈભવ ૧૭૫
૪. બ્રાહ્મણી અમલમાં દેશની સામાન્ય સ્થિતિ ૧૭૧	

પ્રકરણ ૧૮ મું

તુર્ક-પઠાણ અમલમાં દેશની સ્થિતિ—પૃષ્ઠ ૧૭૭-૧૮૮

પૃ.	પૃ.
૧. રાજ્યઅવસ્થા ૧૭૭	૩. ધાર્મિક ચળવળો ૧૮૦
૨. લોકસ્થિતિ ૧૭૮	૪. શ્રી રામાણુભાચાર્ય ૧૮૦

૫. શામાનંદ	૧૮૨	૮. કપીર	૧૮૪
૬. શ્રી ચતુર્થસ્વામી	૧૮૨	૯. ગુરુબાબા નાનક	૧૮૬
૭. શ્રી વલ્લભાચાર્ય	૧૮૪	૧૦. ફાંદુ	૧૮૮

પ્રકરણ ૧૯ મું

ઉપસંહાર—પૃષ્ઠ ૧૮૮-૧૯૫.

૫.		૫.	
૧. હિંદુ મુસલમાનોની એકબીજા		૩. ધાર્મિક અત્યાચારો માટે	
પર થયેલી અસર	૧૮૮	ઇસ્લામ જવાબદાર ગણાય	
૨. વટલેલા હિંદુઓએ બજાવેલો		ખરો ?	૧૯૧
ભાગ	૧૯૦	૪. જળચારો	૧૯૪

હિંદી તવારીખ

તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો

હિંદી તવારીખ

(તુર્ક અને પઠાણ સંબંધે)

પ્રકરણ ૧ લું

ઇસ્લામનો ઉદય

[હિંદુસ્તાનની લગભગ ૩૩ કરોડની વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે જુદી જુદી કોમોની બનેલી છે. તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન એ બે મુખ્ય કોમો છે. તુર્કસ્તાન અને ઇસ્લામ બેલા ઇસ્લામી દેશોમાં મુસલમાનોની સંખ્યા અઢી કરોડથી વધારે નથી, ત્યારે આપણા દેશમાં તેમની વસ્તીનું પ્રમાણ સાત કરોડ જેટલું છે. આ ગંભીર સંખ્યાબળ હિંદી મુસલમાન ભાષાઓને હિંદુસ્તાનમાં તેમજ કુલ ઇસ્લામી આલમમાં અગત્યનું સ્થાન અપાવે છે. આ બધા હિંદી મુસલમાનો કંઈ બહારથી આવેલા નથી. હિંદુઓ કરતાં તેમનો ધર્મ જુદો હોવા છતાં તેઓનો મોટો ભાગ મૂળથી જ પરદેશી નહોતો. અને હાલતો બધા જ આ દેશના વતની છે. હિંદુસ્તાન દેશ હિંદુઓના જેટલી જ મુસલમાન વગેરે બીજી કોમોની માતૃભૂમિ છે. માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે મથવું એ હિંદવાસી દરેક કોમનો સમાન હક્ક છે. એકવાર એવું હતું કે હિંદુ મુસલમાનોને ઉભા રહે નહોતું બનતું. પરંતુ હવે વખત બદલાયો છે. બંને કોમના લોકો હવે સાથે હળી મળીને રહેતા થયા છે, એટલું જ નહિ પણ માતૃભૂમિના કલ્યાણ માટે સંઘળી કોમો વચ્ચે ગાઢો સંપર્ક થવાની જરૂર છે એમ પણ સમજવા લાગ્યા છે. આવા સંપર્ક થાટો સૌથી પ્રથમ ધર્મસહિષ્ણુતાની ખાસ જરૂર છે; અને તેટલા સાથે જુદી જુદી કોમોના લોકોએ એક બીજાના ધર્મ

વિષે જાણકાર થવું. ધણું જરૂરનું છે. તેથી આ પ્રકરણમાં આપણે ઇસ્લામનો ઉદય અને તેના રહસ્યની ચર્ચા કરીશું.]

૧. ઇસ્લામના ઉદય પહેલાં અરબસ્તાનની સ્થિતિ:—

જગતના સઘળા મહાન ધર્મો એશિયાખંડમાં ઉત્પન્ન થયા છે. મુસલમાન ધર્મનું મૂળ સ્થાન અરબસ્તાન દેશ છે. એ દેશ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્રની પેલી બાજુએ આવેલો છે. એની ઉત્તરે સિરિયા તથા એશિયાઇ તુર્કસ્તાન છે, અને ઇરાનમાં એસોપોટેમીયા, ઇરાનનો અખાત અને ઈરાન દેશ છે.

અરબસ્તાનના અસલ વતનીઓ જ ગલી દશામાં આમતેમ ટોળી બંધ ભટક્યા કરતા હતા. રહેવાને વાસ્તે તેમને ધર નહોતાં, તેમ તેમનાં પહેરવા ઝોડવાનાં પણ કંઈ ઠેકાણું નહોતાં. પાછળથી સુધારે દાખલ થતાં તેઓ ઉનના વણેલા જાડા ટાટીઆના તંબુમાં રહેતા તથા ભરવાડનો ધંધો કરતા થયા. અરબસ્તાનના રેતાળ વેરાનમાં ખોરાકની છત પ્રમાણે તેઓ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે પોતાનાં ઢોરઢાંક સાથે ભટકવા લાગ્યા, ચરીરે ચાદર વીંટી પોતાની આબરુનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા, તથા માંસ, સાંઢણીનું દૂધ અને ખજૂર ખાઈને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા થયા. તે પછી વધારે સુધારે થતાં ભરવાડના ધંધા ઉપરાંત તેમણે તેજના, હાથીદાંત, અમનુસ મેતી, લોખાન વગેરેનો દેશ પરદેશ સાથે વેપાર ખેડવા માંડ્યો.

આરબોની ધર્મ—માન્યતા અસલ અનેક વિચિત્ર વહેમોથી ભરપૂર હતી. તેઓ મૂર્તિપૂજક હોઇ મકામાં આવેલું ‘કાબા’ તેમનું મુખ્ય મંદિર હતું. એ મંદિરમાં ૩૬૦ મૂર્તિઓ હતી, અને રોજ એક એક મૂર્તિને તેઓ પોતાની ખાસ દ્રવ્યે પૂજતા. અરબસ્તાનના સઘળા ભાગોમાંથી આરબ લોકો આ ‘કાબા’ના દેવોનાં દર્શન કરવા આવતા.

અસલના આરબોની સ્ત્રીઓ વિષેની માન્યતા બહુજ હલકા પ્રકારની હતી. સ્ત્રીઓને તેઓ દાસી કે ગુલામડી ગણી તેમની પાસે

ખૂબ વૈતક કરાવતા, તથા તેમની સાથે બહુ અણુપટતું વર્તન ચલાવતા. અીઓને વારસો મળતો નહોતો, કે તેમને ધનસંચય કરવાનો અધિકાર નહોતો. ધણીને રહેજ વાંકું પડતાં તે તેને ઘરમાંથી કાઢી મેલતો, અને તે બિચારીને કંઈ પણ આધાર વિના રખડવું પડતું. અી જાતની આવી ખરાબ સ્થિતિ હોવાથી જેને ઘેર છોડરીનો જન્મ થયો, તે આદમી ધણો દુઃખી થતો; અને છોડરીને દુઃખમાંથી બચાવવા તથા તેના પાલનપોપણના ખર્ચમાંથી ઉગરવા, તેમજ આખર રક્ષણની બહેની માન્યતાના કારણે છોડરીને બચપણમાં જ જીવતી દારી દેવાનો દુષ્ટ રિવાજ અરબસ્તાનમાં હતો. એ દુષ્ટ રિવાજને લીધે દેશમાં અીઓની હમેશાં અછત રહેતી અને તેથી ધણા બાઇઓ વચ્ચે એક અી પરણવાનો દુષ્ટ રિવાજ પણ ચાલતો હતો. પુરુષો ધણા બસની હોઇ પુષ્કળ નિશાબાજી કરતા, જુગાર ખેલતા, વાતવાતમાં ટંટા રિસાદ કરતા, અને અનીતિનું નેર એટલું બહું હતું કે મેળાઓની અંદર પણ અીપુરુષો ભેમાં મળી છાકટાં બનીને ગમે તેમ અનીતિથી વર્તતાં.

અર્થાત્ કે ઈસ્લામના ઉદય પહેલાં અરબસ્તાન દેશ અગ્ના અંધકારમાં ડૂબેલો હતો. બૌદ્ધ, યાહુદી કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો એ દેશની બટકતી પ્રગ પર કંઈજ પ્રભાવ પડ્યો નહોતો. કુસંસ્કારી આરબોને એ અગ્ના અંધકારમાંથી બહાર કાઢી તથા ઐક્યની દોરીથી ગુથી એક મહાન અને સંસ્કારી પ્રગ બનાવવા માટે કોઇ ખાસ મહાપુરુષની આવશ્યકતા હતી. તે આવશ્યકતા ઇશ્વરે હજરત મહમદને પેગંબર તરીકે મોકલી પૂરી પાડી.

૨. હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબ:—‘ઈસ્લામ’ ધમ ચલાવનાર હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબનો જન્મ ઇ. સ. ૫૭૦ માં મક્કા શહેરમાં થયો હતો. એમના દાદા અબ્દુલ મુતાલિબ આરબોની અનેક જાતો પૈકી ‘કૌરશ’ જાતિના આગેવાન હતા. એમના પિતા અબ્દુલ્લા તેઓ બીના જન્મ પહેલાં જ મરણ પામ્યા

હતા. તેમની માતા અમીના બીબી પણ તેમને છ વર્ષના સુધી મૂંઝરી રહ્યાં. તેથી હુઝરત સાહેબને તેમના હાથ અને તે પછી તેમના કાકા અબુતાલિબે હુઝેરીને મોટા કર્યાં. એમના કાકા મોટા વેપારી હતા. તેઓ ઘેટાં રાખતા અને હાંડોના કાફલા સાથે વેપાર ખેડતા. અહમદ સાહેબે પણ મોટા ઘેટાં તે મુજબ વેપાર કરવા માંડ્યો. તેમની નેહી અને પાકેદાનતાનાં બધાં ત્યાં વખાણુ થવા લાગ્યાં. એ વખતે મકાનમાં 'ખદીજ બીબી' નામની એક અત્યંત ધનાઢ્ય વિધવા રહેતી હતી. તેણે અહમદ સાહેબની કીર્તિ સાંભળી તેમને પોતાના મુનીમ તરીકે વેપાર કરવા સારૂ રોક્યા. અહમદ સાહેબની હુશિયારીથી ખદીજ બાબુને પુષ્કળ લાભ થયો, અને તેમના સદાચારથી ખુશ થઈ તેમની સાથે છેવટે તેમણે લગ્ન કર્યું. આ વખતે અહમદ સાહેબની ઉંમર ૨૮ વર્ષની અને ખદીજ બીબીની ઉંમર ૪૦ વર્ષની હતી.

હુઝરત સાહેબનું વધણુ નાનપણથી જ ઇશ્વરભક્તિ તરફ વિશેષ હતું. તે વખતે અરબસ્તાનમાં મૂર્તિપૂજનનું જોર ધણું જ હતું અને લોકો અનેક દેવદેવીઓને માનતા. અહમદ સાહેબ પણ કાબાના મદિરમાં દર્શન કરવા જતા, તથા ભજન, ઉપવાસ વગેરે ધણું કરતા; પણ પછી વિચાર, મનન અને કુદરતના અવલોકનથી તેમના વિચારોમાં ફેર પડવા માંડ્યો અને તેઓ 'ઈશ્વર એક છે' એવું માનતા થયા. પ્રભુ માટે તેમના ચિત્તમાં જગરી તાલાવેલી ઉત્પન્ન થઈ. તેઓ ધણો વખત એકાંતમાં બેસી તથા દેહમાન ભૂલી માંડાની માફક રહેવા લાગ્યા. આખરે એક દિવસે 'હુઝરા પહાડ' ની શુરામાં તેમને શિરસ્તાનો સાક્ષાત્કાર થયો અને તેના દ્વારા ખુદાઈ ફરમાન આવ્યું કે 'ઈશ્વરના ખરા ધર્મને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તને નીમલો છે.' તે મુજબ તેઓએ ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેમનાં પત્ની, તેમનો પિત્રાઈ ભાઈ તથા જમાઈ અને કાકા હુઝરત સાહેબનાં પ્રવચન શ્રિષ્ઠ થયાં. અહમદ સાહેબ મૂર્તિપૂજનને ચિહ્નરવા ભાગવાથી તેમની

જાતના લોકે તેમની સાથે થયા અને તેમને તથા તેમના ચેલાઓને ધણી રીતે હેરાન કરવા લાગ્યા. તેમને ચારી નાખવા માટે પણ કેટલાંક કાવતરાં રચાયાં. તેથી આખરે તેમને મક્કા છેડીને ઉત્તરમાં ચાલીસે માઇલ દૂર મદીને નાસી જવું પડ્યું. અરબી ભાષામાં આ નાસી જવાની ક્રિયાને 'હિજરા' કહે છે અને તેથી એ વખતથી ચાલુ થયેલો શબ્દ 'હિજરીસન' કહેવાય છે. એ ખીના ઇ. સ. ૬૨૨ માં બની.

મહંમદ સાહેબ પોતાનો ઉપદેશ પ્રથમ તો શાંત રીતે કરતા હતા. પરંતુ તેમની જાતિના લોકોએ તેમને તથા તેમના શામીદોને પુષ્કળ ત્રાસ આપવા માંડ્યાથી આખરે તેમણે આપણે અહિં થઈ મથેલા શીખ સુઝુ એવિંદસિંહની પેઠે પોતાના શિષ્યોને હથિયાર સજ્જતમાં, અને શાંત પ્રચારની સાથે થનારને તરવારથી વશ કરવાનો બોધ આપ્યો. હજરત સાહેબના આ નવા ઉપદેશથી તેમના શિષ્યોમાં કેવળ ધાર્મિક વૃત્તિને બદલે લશ્કરી ઝનુન દાખલ થવા પામ્યું. આખરે મક્કાના વિરોધીઓ નમ્યા અને મહંમદ સાહેબને તેમણે જેખર તરીકે કબુલ કર્યા. મક્કા કબજે કરી તેમણે કાબાના દેવળમાંની સઘળી મૂર્તિઓને ભંગી નાખી, અને ત્યાં નવીન ધર્મની જાહેર પ્રાર્થના ચાલુ કરી. એ વખતથી કાબા મુસલમાનોનું પ્રાર્થના મંદિર અને જમતના સઘળા મુસલમાનોનું પવિત્ર જગ્યાનું સ્થાન બન્યું. કાબાની પાસે 'અમરમ' નામનો કૂવા આવેલો છે, તે પણ બહુ પવિત્ર મનાય છે. હજ જનારો લોકો તેનું પાણી હિંદુઓના મંજાળની પેઠે ચંપુઓમાં ભરી લાવે છે. મહંમદ સાહેબ ઇ. સ. ૬૩૨માં એક શુક્રવારને દિવસે મરણ પામ્યા. તેમના શબને ત્રણ દિવસ સુધી લોકોને દર્શન કરવા માટે ખુલ્લું રાખી મદીનામાં તેમણે પોતે બધાવેલી 'ઉલનખી મસીદ'માં ઘનાવવામાં આવ્યું. એથી મદીના પણ ઇસ્લામ ધર્મનું પવિત્ર સ્થાન મનાય છે.

હજરત મહંમદ સાહેબ મહા બુદ્ધિમાન, શરા, બળવાન, શાન્ત, કદી ડો નહિ તેવા અને ધણુ સાદા પુરુષ હતા. આખા અરબ-સ્તાનના રાજા થયા છતાં તેઓ હમેશાં પ્રકારી હાલતમાં જ રહેતા, સાદાં કપડાં પહેરતા, ખજુર જેવો સાદો ખોરાક ખાતા અને એક માત્ર સાદડી પર સૂતા. પોતાનાં કપડાં તથા જોડા પણ તેઓ જાતે જ સાફ કરતા હતા. રેશમી કપડાં અને દાગીના પહેરવાની એમની સખત મના હતી. ખદીજ બીબીના મૃત્યુ પછી એમણે હજરત અબુબકરની દીકરી 'અયેશા બીબી' સાથે સ્થાયી થઈ હવું. એ સિવાય પણ એમને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ હતી. હજરત સાહેબની પ્રથમ ભક્તિ અપાર હતી. ન્યાયમાં કડક હોવા છતાં તેઓ ઉદાર અને દયાળુ હતા. હજરત મહંમદ પેગંબર સાહેબે ધર્મસત્તા સાથે રાજ્ય-સત્તા પણ પોતાને હાથ કરી લીધી હતી. તેથી આજે પણ મુસલમાન ધર્મના વડા ગુરુ 'ખલિફા' ને સ્વતંત્ર રાજ્યસત્તા હોવાની અમત્ય મનાય છે.*

૩. ઇસ્લામના મુખ્ય સિદ્ધાંતો:—હજરત મહંમદ પેગંબરે સ્થાપેલો ધર્મ ઇસ્લામ ધર્મ કહેવાય છે. ઇસ્લામનો અર્થ તારનાર. ઇસ્લામના મુખ્ય ગ્રંથને કુરાન કહે છે. એના (૧) દીન અને (૨) ઇમામ—એવા બે ભાગ છે. ઇમામમાં ધર્મનાં તત્ત્વો વર્ણવેલાં છે, અને દીનમાં મુસલમાનોએ શું કરવું અને શું ન કરવું તે કહેલું છે. એ ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો એ છે કે (૧) મનુષ્યને પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી, (૨) પ્રથમ એક છે અને તેના સિવાય બીજો કોઈ દેવ નથી. ઇસ્લામ ધર્મના મુખ્ય મંત્રને 'કલમા' કહે છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે 'પ્રથમ એક છે, અને મહંમદ તેનો પેગંબર છે.' હિન્દુઓમાં જેમ જનોઈ દેવાનો રિવાજ છે, તેમ

* વધુ માહિતી માટે વાંચો:—પીર મોટા મીવાંસાહેબકૃત 'રશુદે અરબી' તથા લટ નસિહતસાદ કાલિદાસ કૃત "હજરત મહંમદ પેગંબર."

મુસલમાનોમાં તેટલી જ ઉમરે કલમાની દીક્ષા આપવામા આવે છે. 'સત્ય મોલવુ', ન્યાયથી વર્તવું, મરીયોને બિક્ષા આપવી, સર્વ મનુષ્યો પ્રત્યે સમાન ભાવુભાવ રાખવો, કપટ કે ચોરી કરવાં નહિ, મૂર્તિની પૂજા કરવી નહિ, દારૂ કે એવી બીજી કોઇ પણ કેરી ચીજનો ઉપયોગ કરવો નહિ—એવાં એવાં સુંદર ફરમાનો કુરાનમાં છે. વળી રેશમી કપડાં અને દાગીના પહેરવાની, તથા બાજ ખાવાની પણ એમાં સખત મના કરેલી છે. બ્રાહ્મણોને જેમ ત્રિકાલ સંધ્યા કરવાની હોય છે, તેમ મુસલમાનોને રોજ પાંચ વખત નમાઝ પઢવાની હોય છે. ઇસ્લામમાં 'જીજ્ઞાસુ એટલે સ્વર્ગ' અને 'દોજખ એટલે નર્ક' ની ભાવના હોઇ એમ માનવામાં આવે છે કે 'કયામત'—એટલે કે પ્રલયકાળને અંતે થનારા ઇન્સાફ—ને દિવસે ખુદા સર્વ મરેલાં સ્ત્રી પુરુષોને જીવતાં કરી તે દરેકને પોતપોતાનાં સારાં પુરાં કર્મ અનુસાર જીજ્ઞાસુ સુખ કે દોજખનું દુઃખ આપશે.

૪. શિયા અને સુન્નીના ભેદ—બીજા ધર્મોના પેઠે મુસલમાન ધર્મમાં પણ મતભેદને લીધે 'શિયા' અને 'સુન્ની' એવા બે પંથો પડ્યા છે. સુન્ની લોકો અયુબકર, ઉમર, અને ઉસ્માન—એ પહેલા ત્રણ ખલિફાઓને ઇમામ તરીકે માને છે, ત્યારે શિયા લોકો એ ત્રણને ઇમામ તરીકે કબૂલ નહિ રાખતાં હજરત અલીને જ પહેલા ઇમામ ગણી બીજા અલીઆર મળી કુલ ચાર ઇમામ ગણે છે. શિયાપંથી વહોરા વગેરે પુનર્જન્મ અને ઇશ્વરના અવતારમાં પણ માને છે. શિયા લોકો તાત્પતને માનતા નથી. આ બે મુખ્ય ભેદો સિવાય 'સુરી,' 'વાહબી' વગેરે બીજા પણ કેટલાક પંથો મુસલમાનોમાં છે.

૫. તાત્પતની ઉત્પત્તિ:—હજરત મહમદની માદીએ ચોથા ખલિફા હજરત અલી થયા. એમના વખતમાં મુસલમાનોના માંહેના માંહેના ઝગડા બહુ વધી ગયા. પરિણામે મુઆવીઆ નામના ગૃહસ્થે

હઝરત અલીનું પુત્ર હની ખલિફાતની મારી પગાવી પાડી. તેની સાથે હઝરત અલીનું હસન અને હુસેન નામના પુત્રો થયા. પણ સુઆવીઆ બહુ બળવાન અને કૂર હોવાથી લગા. હસન-હુસેન સંતોષિત હોવાથી તેમણે એવું સુઆવીઆ પોતાની હયાતિ પર્યંત ખલિફાતની સત્તા સોંપવે 'એવી સરતે સલાહ કરી; અને પોતે છતાં જન્મ રહ્યા. પરંતુ તે પછી સુઆવીઆએ ઉપલા તહનામાથી વિરૂદ્ધ વર્તી ખલિફાત પોતાના જ વંશમાં ચાલુ રહે તેવી વેતરણ કરવા માંડી, અને હઝરત હસનને છુપી રીતે ઝેર દઈ માર્યા. એ જ અવસામાં સુઆવીઆ મરણ પામ્યો અને તેનો પુત્ર અલીદ ખલિફાતની આદીએ બેઠો. એવી રીતે તહનામાનો ખુલ્લો બંધ થયેલો જોઈ હુસેન ફોજ જમાવી લડાઈ બહેર કરી. પણ લડાઈ થતાં અલીદે યુક્તિપૂર્વક હુસેનને ઘેરી લીધા, અને તેમનો પાણીનો વહેવાર કાપી નાખી તેમને પાણી વગર રીખાવી રીખાવીને મારી નાખ્યા. આ કરપીણ બનાવની યાદગીરી સુન્ની મુસલમાનો આજ પણ તાજુત કાઢી તાજુ કરે છે. છતાં તાજુતનો રિવાજ હિન્દુસ્તાનમાં જ છે, હિન્દુસ્તાન બહારના દેશોમાં નથી.

આ હસન હુસેન, હઝરત પેગંબર સાહેબનાં પુત્રી કુલમા બીબી ના પુત્રો હતા. તેમના વંશજો સૈયદ કહેવાય છે. સૈયદ લોકો મુસલમાનોમાં શ્રેષ્ઠ મનાતા હોઈ, સામાન્ય રીતે માથે લીલી પાકડી બાધે છે.

પ્રકરણ ૨ બી

અલિપ્તા અને ઇસ્લામનો ફેલાવો

૬. અલિપ્તા અથવા ખિલાફત:—મુસલમાન ધર્મના મુખ્ય આચાર્યને ‘હમ્મઝ’ અને પેગંબરની માદી ઉપર થયેલા પુરોષાને ‘ખિલાફત’ (અતુલાની) કહેવામાં આવે છે. ‘ખિલાફ’ માને ઇસ્લામના મુખ્ય ધર્મશુરની માદીને ‘ખિલાફત’ કિંવા ‘ખિલાફત’ કહે છે. મુખ્ય અલિપ્તા નીચે પ્રમાણે થઈ:—

રાજધાની

૧. મદીનાની પ્રબલતાકે અલિપ્તા ઇ. સ. ૬૩૨ થી ૬૬૧ મદીના
૨. ઉમયાદ અલિપ્તા ઇ. સ. ૬૬૧ થી ૭૫૦ હમાસ્કસ
૩. અબ્બાસી અલિપ્તા ઇ. સ. ૭૫૦ થી ૧૨૫૮ બમહદ
- *૪. સ્પેનની ઉમયાદ અલિપ્તા ઇ. સ. ૭૫૬ થી ૧૦૩૧ કોર્ડોવા
- *૫. ઉત્તર આફ્રિકાની ફાતિમીદ
અલિપ્તા ઇ. સ. ૯૦૯ થી ૧૧૭૧ મહમદીઆ
૬. હંજીતની અબ્બાસી અલિપ્તા ઇ. સ. ૧૨૪૨ થી ૧૪૭૯ કેરો
૭. ઓટોમન અલિપ્તા ઇ. સ. ૧૫૧૭ થી ચાલુ-કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ

૭. મદીનાની પ્રબલતાકે અલિપ્તા:—હઝરત મહંમદ સાહેબના મૃત્યુ પછી મુસલમાનોએ મદીનામાં લેખા થઈ રહ્યું સરહાર હઝરત અબુબકરને પોતાના અલિપ્તા તરીકે ચુની કાઢ્યા. એવી રીતે મદીનામાં કુલ ૪ અલિપ્તા થયા (૧) અબુબકર, ઇ. સ. ૬૩૨-૬૩૪, (૨) ઉમર ઇ. સ. ૬૩૪ થી ૬૪૪, (૩) ઉસ્માન ઇ. સ. ૬૪૪ થી ૬૫૬ અને (૪) અલી ઇ. સ. ૬૫૬ થી ૬૬૧. એ ચારે અલિપ્તાનો સમગ્ર મુસલમાનોએ અવધી

ચુંટાઇને અધિકાર પર આવેલા હોવાથી એમની કારકીર્દીના સમયને 'આરબોની પ્રભસત્તાક અલિફાત' એણું નામ ઇતિહાસમાં આપવામાં આવે છે. હઝરત અબુબકરના અમલમાં હમારકસ રાહેર મુસલમાનોના હાથમાં આનું. તેમ અલિફા ઉમરના વખતમાં ચિરિયા, બેરસલેમ અને મિસર દેશો રોમન બાદશાહો પાસેથી, અને ઇરાન દેશ જરથોસ્તીઓ પાસેથી આરબોએ છૂટી લીધા. ઇરાન છૂટાતાં ત્યાંની લગભગ આખી વસ્તીએ ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો. જે ચોડાવણા ધર્મચુરત થોડા પોતાના આતસ બહેરામ સાથે હિંદ તરફ નાસી આવ્યા તેમને સ્થાનિકોના રાજપૂત રાજ્યને આશરો આપ્યો. એ નાસી આવેલા જરથોસ્તી ધરાનીઓના વંશજો તે આપણા પારસી લોકોએ છે. ઉમર પછી થયેલા અલિફા ઉમરને દરિયાઇ કાંઠેલો તૈયારી કરી બૂમધ્ય સમુદ્રમાં આરબોની ધાક બેસાડી, અને આફ઼ા, ઝોસ, રૂહોડસ વગેરે કિનારાના પ્રદેશો હસ્તામી સત્તા તળે આણ્યા. ચોથા અલિફા અલી હઝરત અહમદ પેગંબર સાહેબના જમાઇ થતા હોઇ બહુ ભલા અને દયાળુ હતા. એમના વખતમાં મુસલમાનોમાં મહોમ્મદના ઝબડા બહુ વધી ગયા, આખરે સુઆવીઆ નામના એક મહત્વાકાંક્ષી ચૂહરચે હઝરત અલીનું ખૂન કરી પંડે અલિફાનો અધિકાર ભોગવવા માંડ્યો. સુઆવીઆએ હમારકસને રાજધાની કરી અલિફાતને વંશપરંપરાની બનાવી. આ હમારકસની અલિફાત હમયાદવંશી અલિફાત તરીકે ઓળખાય છે.

૮. ઉમયાદ વંશી અલિફાત:—ઇ. સ. ૬૬૧ થી ૭૫૦ સુધી હમારકસ રાહેર અલિફાતનું ખાચતપ્ત રહ્યાથી તે રાહેરની શોભા ધણી જ વધી ગઇ. હમારકસ પૃથ્વી પર એ જમાનામાં પહેલા નંબરનું રાહેર થઇ પડ્યું. ત્યાંના 'ચેરેચેર પાણીના નળ' ની વ્યવસ્થા આજ પણુ જોનારને છક કરે છે.

આ વંશમાં સુઆવીઆ અને ચઇહ નામના અલિફાઓ બહુ પરાક્રમી નીવડ્યા એમના વખતમાં ઉત્તર આફ્રિકાના પ્રદેશો મુસલમાનોએ છૂટી લઇને ક્યાં. આ વંશના અબ્દુલ મલિક નામના અલિફાની કારકીર્દીમાં તેના તરીક નામના સરદારે સ્પેનનો દક્ષિણ ભાગ છૂટી લઇ ત્યાં પોતાના નામથી એક જળરહસ્ય કિલ્લો બાંધ્યો, જે આજે જુઝાલ્ટર (જેબલ તરીકે તરીકે બાંધેલો કિલ્લો) નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૭૧૧ માં આખો સ્પેન દેશ ખ્રીસ્તિઓ પાસેથી છૂટી લઇને યુરોપીઅન રાજ્યોને તેમણે મળવાની દીધાં. પશ્ચિમ બાજુએથી બોસ્ફોરસની સામુદ્રધુની લઇ યુરોપી

૨ બુ' ખલિક્ષત અને ઇસ્લામનો ફેલાવો ૧૧

ગુફી પર પણ આરબોએ સ્થે પાડી. એ રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને બાબુઓથી ફળાણ કરતાં કરતાં શુસલમાનો સમગ્ર યુરોપમાં ફરી વળવાની તૈયારીમાં હતા, એવામાં ફ્રેન્ચ સેનાપતિ નેપોલેને હાથે આરબોનો, દૂસની લડાઈમાં સંપૂર્ણ પરાજય થતાં ફ્રેન્ચની બાબુઓથી તેઓ આગળ વધતાં આટક્યા. આ દૂસની લડાઈ પછી ૧૮ વર્ષે ઉમયાદ વંશની ખલિક્ષતનો પણ અંત આવ્યો, ઇ. સ. ૭૫૦.

૬. અબ્બાસી ખલિક્ષત:—ઉમયાદ વંશી ખલિક્ષાઓ અને અલીના વંશને વચ્ચેના અણબનાવ ચાલ્યા જ કરતો હતો. ઇ. સ. ૭૫૦ માં અલીના વંશનેએ ફરીને માધુ' ઉચ્છેદ, અને ઉમયાદ વંશની આખર આણી ખલિક્ષતની ગાદી અબ્બાસીમાં આણી. જેનંબર સાહેબના એક કાકાનું નામ અબ્બાસ હતું. તેમના નામ પરથી અબ્બાસી ખલિક્ષાઓ પોતાને 'અબ્બાસી ખલિક્ષ' કહેવડાવવા લાગ્યા. આ વંશનો અમલ ૫૦૦ વરસ ચાલ્યો. એમાં હાફેન-અલ-રશીદ અને આમૂન નામના ખલિક્ષ બહુ પ્રસિદ્ધ થયા. એમની કારકીર્દીમાં આરબોએ વિલાકળામાં બહુ સારી પ્રગતિ કરી. ગ્રીક, ખાલ્દી અને સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોમાંથી અરબીમાં તરબૂમા કરાવાયા. અભિત, વિજ્ઞાન, ખગોળ અને વૈદક વગેરે વિગ્રામાં આરબ વિદ્વાનોએ ધણી શોધખોળ કરી. ખલિક્ષ હાફેન-અલ-રશીદ મહાપ્રતાપી અને દયાળુ રાજકર્તા થઇ ગયો. અરેબિયન નાઇટ્સ નામના વાર્તાઓના ગ્રંથથી એની કીર્તિ અમર થયેલી છે. હાફેન મનનો સાદો હોવા છતાં શરે, રાજ-કાજમાં કુશળ અને પ્રબલિતેષ્ઠ હતો. પ્રબળ કલ્યાણ મટિ તેણે નિશાળો, દવાખાનાં, સડકો, પૂલો વગેરે અનેક કામો કર્યા હતાં, તથા તે પોતે રાજ્યમાં ફરી લોકોની ફરિયાદ બંને સાંભળતો હતો. પૃથ્વી પર થઈ ગયેલા મહાન નરપતિઓમાં હાફેનની અણના થાય છે.

હાફેન પછી થયેલા એના પુત્ર આમૂનની કીર્તિ પણ ઉજ્જવળ છે. એણે દરેકને મનમમતો ધર્મ પાળવાની જૂઠ આદેલી હોવાથી એના વિશાળ રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી, પારસી અને યાહુદી લોકોનાં અનેક દેવળો ઉભા થયા હતાં. આ સમયમાં ખલિક્ષાઓની સત્તા જૂમધ્ય સમુદ્રથી તે સિંધુ નદી સુધી ફેલાઈ હતી. પણ તે પછીના ખલિક્ષાઓ એકસઆરામ અને વિલાસ-માં પડી જવાથી તેમની સત્તા દિવસે દિવસે નબળી પડવા માંડી. નવા થયેલા ટુર્કી સરદારોનું જોર વધું અને છેવટે આધિના પ્રાંતોમાં એ ગુફી

સરકારીએ સ્વતંત્ર સંસ્થા સ્થાપ્યાં. આવી કારકુદથી ઈ. સ. ૧૮૫૫ના અરસામાં જમનાદેવી અભિક્ષત વિસ્તારમાં છેક જ પહોંચી અને તે પછી રાજ્ય તરીકે જાહેર મુદ્દક રહ્યો નહિ. માત્ર મહેલ અને દરબારનો મોડો-ખોડો ઠાંક ઇ. સ. ૧૨૫૮ સુધી ચાલુ હતો, તેનો પ્રસિદ્ધ મોગલ બાદશાહ તૈમુરશહેરે અંત આણ્યો. આ અભિક્ષતોની પડતીના વખતમાં પણ જુદા-જુદા કામના મુસલમાન સુલતાનો ગાદીએ બેસી વેળા આ નામધારી અભિક્ષતોની પાસેથી પણ પોતાની પદવીની મંજુરી અને પૌરાણિક મંગાવવામાં મોટું ભૂલણ સમજતા.

૧૦. કેપેનને ઉપચાર વંશી:—કમાસ્કસના કમચાદવંશી અભિક્ષતી કારકીર્દીમાં કેપેન દેશ છતાંયા પછી આરબ સરદાર અબ્દુર રહેમાને કેપેનવાને રાજધાની કરી સુલતાનની પદવી ધારણ કરી. તે પછી કમાસ્કસની અભિક્ષતનો અંત આવતાં ઇ. સ. ૧૨૬૬માં સુલતાન અબ્દુર રહેમાન જીનએ જમનાદેવી અબ્બાસી અભિક્ષતી સત્તામાંથી નિસરી જઈ પોતે અભિક્ષતું પદ ધારણ કર્યું. આ અભિક્ષતોના અમલમાં અરબસ્તાન, સિરિયા, ઉત્તર આફ્રિકા વગેરે સ્થળેથી અનેક મુસલમાનો કેપેનમાં આવી વસ્યા. ત્યાં તેમણે મહેનત કરી ખેતી વગેરે કળાઓની સારી ખીલવણી કરી. રસાયણ, ગણિત, એલજબ્રા, ખગોળ વગેરે ઉપયોગી વિજ્ઞાનના મૂલ્યો પ્રાપ્તિ અને તેને મુખ્યત્વે એમના દ્વારા જ મળ્યું. આ આરબ સત્તાને યૂરોપી-અન રાજ્યસત્તાઓ સાથે સતત ઝઘમઘું પડતું હતું. એમ કરતાં છેવટે ઇ. સ. ૧૦૩૩માં આલફેન્જો નામના ખ્રિસ્તી સરદારે કેપેનમાંથી તેમની સત્તા કબ્જે લીધી.

૧૧. ઉત્તર આફ્રિકાની ફેલિતીમીદ અભિક્ષત:—જમનાદેવી અભિક્ષતોની પડતીના વખતમાં ઉત્તર આફ્રિકાના સુબેદારોએ સ્વતંત્ર થવાની અટપટ સર કરી. પરિણામે ઇ. સ. ૯૦૯ માં ત્યાં ફેલિતીમીદ વંશની સ્થાપના થઈ. આ ફેલિતીમીદ વંશી અભિક્ષતોની રાજધાની લખુનિસ પાસે જહમદીયા શહેરમાં હતી. આ અભિક્ષતોના જવાન નામના એક સરદારે ‘કાલિફ’ નામે એક કિલ્લો બાંધ્યો, જે આજે ‘કૈરો’ નામે ઉત્તરની રાજધાની તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ખ્રિસ્તીઓ સાથેના ધર્મયુદ્ધમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા ક્રુસાદિન નામના લુકો સરદારે આ અભિક્ષતોનો ઇ. સ. ૧૦૭૧માં અંત આણ્યો.

૧૨. ઇસ્લામી અધિકારો અધિકારો:—ઈસ્લામી અધિકારોના ફાત્વામાં અધિકારોના નામ પછી ઇસ્લામ દેશ મામલો સરકારના અધિકારમાં આવેલો. આ સરકારો પણ 'કેરો'માં રહી અધિકારો અધિકાર લેવાનું હતા. અમદાવાદની નામધારી અધિકારોના અંત પછી તે જાતે જાતે સર્વ મુસલમાનો તરફથી તેમને અધિકાર તરીકેનું માન મળ્યું હોય એમ લાગે છે. 'હિન્દુસ્તાનના તબક્કા વંશી મુસલમાનોએ આજે અધિકારો તરફથી પોતાક મેળવ્યા હતા. કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલના ટુર્કી મુસલમાન પહેલા સહીએ ઇ. સ. ૧૫૧૭માં ઇસ્લામને લાગે કરી આ અધિકારોની આખર આજીવન.

૧૩. ઓટોમન ટુર્કી અધિકારો:—મૂળ અધિકારોના તરફના વતની ટુર્ક લોકો, ઉસ્માન નામના પરાક્રમી સરકારના નામ પરથી ઓસ્માન ટુર્ક કહેવાયા, જેનો અપભ્રંશ થઈ તેઓ હાલ ઓટોમન ટુર્ક તરીકે ઓળખાય છે. આ ઓટોમન ટુર્કોએ મુસલમાન ધર્મ મહમદની સરકારી લાગે ઇ. સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૮૦ના વચગાળામાં ખ્રિસ્તીઓ પાસેથી કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ જીતી લઈ ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી. તે પછી એ વંશમાં સહીમ પહેલા નામનો મુસલમાન બહુ પરાક્રમી થયો. એણે ઇસ્લામ દેશ જીતી લઈ, હજરત પેગંબર સાહેબના અસ્થિઓ કબરો મેળવી અધિકારોનું પદ ધારણ કર્યું. તે વખતથી અધિકારોની ગાદી આ ઓટોમન ટુર્કી મુસલમાનોના વંશમાં જ અદ્યપિ પર્યંત ચાલી આવી છે. જાતે જાતે સર્વ મુસલમાનો ટુર્કી મુસલમાનને જ પોતાનો અધિકાર માને છે.

મુસલમાન સુલતાનના સમયમાં ઇસ્લામી સત્તા યુરોપમાં ખૂબ આગળ વધવા પામી. યુરોપીયન રાજ્યોને હરાવી રૂહોલ્ડસ, હંગેરી વગેરે દેશો ટુર્કોએ જીતી લીધા. પરંતુ તે પછી તેમની પડતી બેડી. સત્તામાં સૈકામાં યુરોપનો ઘણો પ્રદેશ તેમના લાખામાંથી જતો રહ્યો, અને રૂશિયાએ તે તેમને સમૂળગા કચરી નાખવાની બાજુ રચી. ઓગણીસે પછી તે તેમનું નામ નિશાન લુસાઈ જવાના પ્રસંગ લેવા થયા હતા. પરંતુ ટુર્કોની બહાદુરીથી ટુર્ક જીવાનીઓમાં પ્રગટેલા નવીન ચેતનથી ઇ. સ. ૧૬૦૮માં ટુર્કોમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ નિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ શરૂ થઈ. તે પછી ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં પ્રગટેલા યુરોપીયન મહાભારત યુદ્ધમાં જર્મનો સાથે ટુર્કોની પણ હાર થતાં જીતનારાં યુરોપીયન રાજ્યોએ તેનું નામ

નિશાન હખેડી નાખવાની આજી રચી, પણ જીવાન તુકોની કુરાળતા અને બહાદુરી ભરી લડતથી તુકીનું માથું અણપિ ઉચું રહી શક્યું છે.

૧૪. હિંદમાંની ખિલાફત ચળવળ:—યુરોપીય વિગ્રહ વખતે વિલાયતની બ્રિટિશ સરકારે પોતાના સામ્રાજ્યમાં વસતા મુસલમાનોને શાંત રાખી પોતાના પક્ષમાં ખેંચવાના હેતુસર એકું બહોર વચન આપેલું કે “વિગ્રહને અંતે તુકીના રાજ્યને તથા ખલિફાતને હેરા પણ આંચ નહિ આવવા દેવામાં આવે.” છતાં વિગ્રહને અંતે એ વચનનો બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ તરફથી છડેચાક ભંચ થવાથી મુસલમાનોમાં ખિલાફતની તીવ્ર ચળવળ ફણી થઈ, જેને મહાત્મા ગાંધીજીની સરકારી તબે હિંદુઓએ પણ ટેકા આપ્યો. આ હિંદી ખિલાફત ચળવળ તુકી પ્રમોના ઉકેલમાં ધણી સહાયકારક નીવડી હિંદીઓની એ દીલસોજી માટે તુકી પ્રબલે હિંદી પ્રબલો આશાર માન્યો છે.

પ્રકરણ ૩ જી

મુસલમાનોના હિંદમાં પગપેસારો

[મુસલમાન ધર્મના ઉત્પત્તિ તથા વિસ્તાર વિષે જરૂર જોગી માહિતી પાછલા પ્રકરણોમાં અપાઈ ચૂકી છે. આ પ્રકરણમાં આપણે હિંદમાં તેમના પ્રવેશ તથા રાજ્ય સ્થાપવાના પ્રયત્નોનું વિવેચન કરીશું.]

૧. અરબી રાજ્યવિસ્તાર અને હિંદ:—હઝરત મહમદ પેગંબર સાહેબ પાસેથી મેળવેલા નવીન ધર્મ જીવન સાથે આરબો એક વારકા અરબસ્તાન છોડીને જે નીકળ્યા, તે પાણીના રેલાની માફક થોડાજ વર્ષોમાં પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગ પર ફરી

વળ્યા. એશિયામાં તેમણે ઈરાન, તુર્કસ્તાન, સિરિયા, તથા એશિયા માઇનોર જતી યુરોપમાં પગ પેસારો કર્યો, અને યુરોપી તુર્કસ્તાન ગ્રીસ, માલ્ટા વગેરે દેશો જતી યુરોપીયન પ્રજાઓને ચમકાવી મૂકી. પશ્ચિમ બાબુએથી તેમણે મિસરમાં પેરસી મોરોક્કો સુધીના આખા ઉત્તર આફ્રિકાને ઇસ્લામની સત્તા તળે આણ્યો. ત્યાંથી જીજ્ઞાસુરની સામુદ્રધુની ઓગળીને તેઓ યુરોપના સ્પેન દેશમાં પેઠા, ને કોર્ડોવાને પાયતપ્ત બનાવી યુરોપમાં એક મજબૂત આરબ રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ રાજ્ય આગળ જતાં બગદાદની ખલિફાતથી છૂટું પડી પશ્ચિમની આરબ સત્તાનું એક જુદું જ કેન્દ્ર થઈ પડ્યું.

એ રીતે દિનપ્રતિદિન વધતા જતા ઇસ્લામી પૂરને રોકવા રજુ કે મહાસાગર જેવી કુદરતી અડચણો સિવાય તે સમયમાં કોઈજ સમર્થ નહોતું. ઈરાન જત્યા પછી તેઓ અલ્બાનિસ્તાન અફઘાનિસ્તાન ને તાર્તરીમાં પણ ફેલાવા પામ્યા હતા. અર્થાત્ કે ઈ. સ. ના આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં ઇસ્લામી પૂરનાં પ્રચંડ મોઝાં ભારત-ખંડની ઉત્તર સરહદની પર્વતમાળાને જેસથી અજળાવા માંડ્યાં હતાં. નિશાદિન બરફથી ઢાકાયલી એ અબેઘ પર્વતમાળાને લીધે જ હિંદુસ્તાન અત્યાર લગી મુસલમાનોના હુમલાથી બચવા પામ્યું હતું. ઉત્તરે એ અબેઘ પર્વતમાળા અને દક્ષિણે ધ્રુવરતા અગાધ સમુદ્રો તે સમયે હિંદુસ્તાનના કુદરતી બચાવનાં સાધનોની ગરજ સારતા. આરબો પાસે તે સમયમાં એવડું નાકાબળ હતું નહિ, કે બોલન, ખેતર જેવા ઘાટ માર્ગો તેમને હાથ લાગ્યા નહોતા. તેથીજ હિંદુસ્તાન આટલો વખત તેમના જગહવ્યાપી ઝતુની અપાઠામાથી સલામત રહી શક્યું હતું.

૨. આરબોની જળમાર્ગે સ્વાર્સીઓ:—કુદરતી અડચણોને લીધે આરબો હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક કે રાજકીય જીવન પર કંઈ અસર નીપજાવી શક્યા નહોતા, એ વાત ખરી. તથાપિ એ પરથી એમ માની લેવાનું નથી કે હિંદ સાથે તેમનો કોઈ જાતનો સંસર્ગ-

જ નહોતો. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરેથી આરબ લોક કંઈ જાણના ચયાં લોચીયા હતા. આરબ વેપારીઓ આ ચક્ષ-યમાં પણ અંભાત, લાક્ષ, સુરત, સેધપારા, કાલિકટ પ્રત્યાદિ હિંદનાં બંદરો સાથે વેપાર ખેડતા હતા. આ વેપારીઓને મોઢે હિંદની જાહોજલાલી અને વૈભવનાં વર્ણન સાંભળી આરબ સૈનિકોની ઠાઠ કોષ કોષ વાર સળછી આવતી. હિંદુસ્તાનનો અખૂટ ધન બંડાર હુંડી તાલેવર થવાના, તથા હિંદુ દેવળોની મૂર્તિઓ ભાંગી ઠાપિ ખાટવાના લોભથી પહેલવારકા તેઓ ઇ. સ. ૬૩૭માં થાણા પર જળમાર્ગે ચઢી આવ્યા.

આ વેળા બિલાહતની ગાદીએ હુઝરત મહમદથી બીજી પેઢીએ ચણેલા ખલિફા ઉભર હતા, અને હિંદુસ્તાનમાં જગમગદ્દર મહારાજ હુર્ષની આણુ વર્તી રહી હતી. આ ચઢાઇમાં તેમજ તે પછીની શુબરાતના બંદર લાક્ષ અને પશ્ચિમ કિનારાનાં બીજા બંદરો પરની ચઢાઈમાં તેમણે કંઈ ન વળવાથી તેમને નિરાશ થઇ પાછા ફરવું પડ્યું હતું. ઇ. સ. ૬૫૪ ની તેમની સિંધ, પરની સ્વારી પણ એટલી જ નિષ્ફળ નીવડી. આરબોની આ ફરિયાદ સ્વારીઓનું રાજકીય દષ્ટિએ હિંદના ઇતિહાસમાં ઝાંઝું મહત્વ નથી; કારણકે તેમની એ સ્વારીઓની મતલબ હિંદુસ્તાનની જગ-વિખ્યાત અદલક દોલત હુંડી જઈ માતબર થવા પૂરતી જ હતી.

૩. મહમદ કાસમની સિંધ પર સ્વારી:—શરૂઆતની આરબ સ્વારીઓની મતલબ હુંડરાટ કરી હિંદુસ્તાનની દોલત ધસડી લઇ જવા પૂરતીજ હતી એ ખરૂં, પરંતુ વખત જતાં તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઇ. બલુચિસ્તાનમાં મુસલમાન સત્તા જમતાં આરબ સામ્રાજ્યની સરહદ હિંદુસ્તાનની સરહદને અડોઅડ લાગી રહી. પરિણામે આરબ દોળને સરહદપરના હિંદુઓ સાથે વખતોવખત અથડાવાના પ્રસંગ ઉભા થવા લાગ્યા. પરંતુ ખલિફાનું ધક ધ્યાન તે વારે બીજી બાજુએ લાગેલું હોવાથી હિંદ તરફ ઝાંઝું લક્ષ આપી

શકાય તેમ નહોતું. તેવામાં બનાવ એવો બન્યો કે આરબોનું એક વહાણ કેટલાંક માણસો સાથે સિંધ પ્રાંતના દેવળ બંદરમાં દેદ પકડાયું. સિંધ પ્રાંતના કેટલાક ભાગ પર એ વેળા દાહિર નામના રજપૂત રાજાનો અમલ હતો. ખાલ્દીઆના સુબા હુન્નને દાહિર રાજા પાસે એ વહાણ તથા માણસો પાછાં માગ્યાં. પરંતુ દેવળ બંદર દાહિર રાજાની સત્તામાં ન હોવાથી તેનાથી મુસલમાન સુબાની એ માગણી પુરી પડાય તેમ નહોતું. એ પરથી ખરૂં કારણ ધ્યાનમાં લીધા સિવાય ઝનૂની સુબાએ તત્કાળ દાહિર રાજા પર સ્વારી મોકલવાની પેરવી કરવા માંડી. ખલિફા વલીદની મરજી આ કામમાં ખાસ નહોતી, પણ તેને આહું અવળું ગમે નેમ સમજાવી હુન્નને તેની મંજૂરી મેળવી લીધી. પછી તેણે એક જખર અને ઝનૂની સૈન્ય જમાવી મદમદ કાસમ નામના એક જુવાન શરૂ સરદારની સરદારી તળે સિંધ પર રવાના કરી દીધું. કાસમનું સૈન્ય ખલિફાના પોતાના કસાયલા લશ્કરમાંથી ચુંટી કાઢેલા છ હજાર ઘોડેસ્વાર, તેટલા જ ઉંટસ્વાર, અને ત્રણ હજાર ભારવાહી ઉટાનું બનેલું હતું. તે ઉપરાંત અલ્ગિરિસ્તાનના હાકેમને પોતાના લશ્કર સાથે રસ્તામાં કાસમ સાથે જોડાઈ જવાનો હુકમ હતો. વળી ઘેરાના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી પત્થરના ગોળા ફેંકનારી પાંચ તોપોને પણ જળમાર્ગે દેવળ બંદરે મોકલી આપવાની ગોઠવણ થઈ હતી.

દડ મળલ કૃત્ય કરતાં મહમદ કાસમ છ. સ. ૭૧૨ ની વસંત ઋતુમાં લશ્કર સહિત દેવળ બંદર આવી પહોંચ્યો. **દેવળનું સ્થળ અને કાસમની છત** મુસલમાનોને આમ એકાએક એક જ નજીક આવી પહોંચેલા જોષ કિલ્લેદારોએ કિલ્લાના દરવાજા ધટાકટ બંધ કરી દીધા. આથી કાસમને ઘેરો ધાલવાની ફરજ પડી. દેવળ નગરની બંદર એક ઉંચું દેવાલય હતું, તેની ટોચ પર ફરફરી રહેલી લાલ ધળ બ્યાં લગી સાબૂત હતી ત્યાં લગી નગરને તથા ત્યાંના રહેવાસીઓને ઘોઠા પહોંચવાનો નથી, એવી ત્યાંના લોકની માન્યતા

હતી. એ વાત કાસમને કાને જતાં તેણે પોતાની તોપોનાં મોઢાં તે ધન તરફ ફેરવ્યાં. તોપચીએ એવી તો આબાદ નેમ સાંધી કે એક જ ગોળે ધન કડકબૂસ કરતી જમીન પર ટૂટી પડી. આ ખનાવથી દેવળ-વાસીઓ અહુ ખિન્ન થયા, ને તેમની સધળી હિંમત છૂટી ગઇ. એ જ અરસામાં મુસલમાનોએ નીસરણીઓ મૂકી કિલ્લો કબજે કર્યો. નગરનો હાકેમ નાસી છુટ્યો, ને કાસમ પોતાનો જયવંત ઝડે. શરકાવતો શહેરમાં દાખલ થયો. દેવળ એ શુનરાતના સોમનાથ પાટણની પેઠે સિંધનું તે વખતનું જત્રાનું ધામ હોઈ આહાણોની વસ્તી ત્યાં વિશેષ હતી. કાસમે એ આહાણોને મુસલમાન થવાનું કહ્યું. પણ આહાણોએ તે વાત ન સ્વીકાર્યાં. કાસમે ૧૭ વર્ષની ઉપરના તમામ આહાણોની કૂરપણે કતલ કરાવી, અને બાકીનાઓને મુલામ તરીકે પોતાને દેશ મોકલી આપ્યા. ત્યારબાદ દેવળમાં એક મસ્જદ બંધાવી તથા ત્યાંના રક્ષણ સાડ ૪૦૦૦ ની આરબ ફાજ રાખી બાકીની ફાજ સાથે તે દાહિરને જીતવા નીકળ્યો.

મહમદ કાસમ દેવળથી નીકળી સિંધુ નદીને જમણે કાઠે ઉપ-લાણ તરફ આગળ વધવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાં જ સામે કાઠે રજપૂતોનું લશ્કર તેની નજરે પડ્યું. કારણકે દેવળની દુર્દશા સાંભળી દાહિર રાજા પોતાના સમસ્ત સૈન્ય સાથે સજ્જ થઇને આવ્યો હતો.

દાહિરને જોતાં જ કાસમે પોતાની ગતિ રોકી, અને હોડીઓનો

પૂલ બાંધી યુક્તિપૂર્વક પોતાના લશ્કરને સામે કાઠે
દાહિરનો ઉતાર્યું. ઘોર યુદ્ધ થયું; તેમાં દાહિરે પુષ્કળ પરાક્રમ
રજપૂતોનો કર્યું. પણ અંતે તેના હાથીઓ શત્રુઓનાં સળગતાં
 બાણોથી બડકી જઈ નાસવા લાગ્યાં. તેની હાર થઇ. દાહિર લડતાં
 લડતાં રણમાં પડ્યો, ને તેનો પુત્ર તથા બાકીનું સૈન્ય નાસી ગયું.
 નાસી આવેલા લશ્કરને ફરી જમાવી દાહિરની શરી રાણીએ શત્રુઓને
 ખાળવાનો બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેને પણ મળ્યો નહિ.
 તેનાં માથુસો માર્યાં ગયાં ને તે પોતે તથા બીજી હજારે રજપૂત

ઝીઝો ચિતા ખડી જીવતી બળી મૂઠ. કુલીન હિંદુ ઝીઝોને પોતાના સતીત્વની તે વેળા કેટલી કિંમત હતી તે આ પરથી સહજ સમજી શકાશે. રાણી તથા તેના લશ્કરનો નાશ થતાં, કાસમની મતિને રોકનાર સિંધમાં કોઈ જ રહ્યું નહિ. દાહિરનો એક પુત્ર સિંધમાંથી નાસી ચિતોડના મોરી રાજાને આશ્રયે જઈ રહ્યો. દાહિરનું સંધ્યું રાજ્ય ધીમે ધીમે કાસમે હસ્તગત કર્યું, અને દાહિરના બ્રાહ્મણ પ્રધાનને જ પોતાનો વજર બનાવી સિંધમાં આરબસત્તા જમાવી; ઇ. સ. ૭૧૨.

૪. સિંધમાં આરબ અમલ:—આરબોને સિંધમાં પગભેર થયેલા જોઇ, રજપૂત અમલથી કંટાળી ગયેલી બૌદ્ધ માર્ગી, જાટ, મીઠ વગેરે જાતો આનંદ દર્શાવવા લાગી. સિંધી પ્રજાની માંહેનાં માંહેની બેદીલી અને ઉચ્ચતા સૂર્યને વધારી લેવાની દાનતથી, સિંધમાં આરબ સત્તાની બરાબર જમાવટ કરવાના કાસમના પ્રયત્નને ધણી મદદ મળી. ધન તેમજ અધિકારની લાલચ અતલાની કાસમ આ બેદમાવને વધારવા ચૂકે તેમ નહોતું. વળી શરૂઆતમાં તેણે નિર્દોષ, નિઃશસ્ત્ર પ્રજાની કતલ ચલાવવાની જે નીતિ ધારણ કરી હતી તે અલિદાના દરમાનથી તેણે બદલી. ખંડણી અથવા હિંદુ-સ્તાનના ઇતિહાસમાં સામાન્ય રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલો ‘જજીયા વેરો’ બરનારને હેરાન નહિ કરવાનો તેણે હુકમ ફેરવ્યો. તેમજ હિંદુઓના ધર્મ તથા દેવાલયોને પણ હાડછેડ કરવાનું તેણે છોડી દીધું. રાજકાજ માટે બજેલા બ્રાહ્મણોની મદદની મુસલમાનોને અનિવાર્ય જરૂર હતી. તેથી એક માત્ર મુખ્ય રાજ્યસત્તા અને લશ્કરી અધિકાર વગર રાજ્યનો સર્વ કારભાર પહેલાંની માશક દેશીઓને હસ્તક જ ચાલતો હતો. વળી કાસમે રૈયત અને સરકાર વચ્ચેનો વહેવાર પ્રમાણિકપણે ચલાવવાનું તથા મહેસુલ ખેડૂતના ગળ મુજબ ઠેરવવાનું પોતાના અધિકારીઓને દરમાબંધું હતું. આથી કરી જીતાયલી પ્રજા કંઈક શાંત પડી, અને પરદેશી અમલનો કડવો છુટકો ઘુરત માટે મળી ગયો.

આ પ્રમાણે કાસમે સિંધમાં આરબ રાજ્ય જમાવ્યું અને મુલ-
તાન સુધી વધાર્યું. પણ આરબ અમલ હિંદુસ્તાનમાં ઝાઝો સમય
ટકવા સર્જીત નહોતો. કાસમને મોકલનાર ખલિફ તથા હુમ્મન
બંને મૃત્યુ પામ્યા હતા. હાહિગની પુત્રીઓ કે જેમને કાસમે દમાસ્કસ
મોકલી આપી હતી તેમની બંનેરણીયા નવા થયેલા ખલિફાની ધત-
રાજ કાસમ પર ઉતરી, તે તેણે કાસમનું કમકમાટીભરી રીતે મોત
નીપજાવ્યું. કાસમના મરણથી સિંધમાંની આરબસત્તા દોડળી થઈ
ગઈ; રજપૂતો જોરપર આવ્યા અને આરબસત્તાને સિંધમાંથી ઉખેડી
નાખી. એ પછી પણ બેસે વર્ષ લગી આરબોનાં રડયાં ખડયાં સંસ્થાનો
મુલતાન વગેરે રથળે રહેવા પામ્યાં હતાં. પણ હિંદના સમગ્ર
ઇતિહાસમાં તેનું વિશેષ મહત્ત્વ નથી. આરબો અને હિંદુઓ વચ્ચે
થોડાજ સમયમાં સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તેઓ બંને
એકબીજા સાથે ઘણી મિત્રતાથી વર્તતા હતા. છતાં ધર્મ-ઝગૂનથી
ઉસ્કેરાઈ કોઈ કોઈએ કેટલીકવાર અત્યાચાર પણ સંભળ્યાં છે. એવા
અત્યાચારીઓને હાથે થયેલો નાશ અત્યારે પણ જોનારનું ધ્યાન
ખેંચે છે.

(રાજકીય દષ્ટિએ હિંદ સાથેના આરબોનો સંબંધ આટલો જ
હતો. હિંદમાં કાયમનો દસ્લામી દોર જમાવવાનું કામ તેમના પછી
લગભગ ત્રણસેં વર્ષે આવવા માંડેલા તુર્ક અને મોગલ લોકોએ કર્યું
છે. આ બંને જાતિઓ સુધારણા તેમજ સંસ્કારમાં આરબો કરતાં
ધણે દરજ્જે હિતરતી હતી. એ વાન મુસલમાન સમયનો હવે પછીનો
ઇતિહાસ શીખનારે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.)

૫. મહંમદ કાસમનો કરોણાજનક અંતઃ—હિંદુસ્તાનમાં
મુસલમાની સત્તા સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર આ પહેલા શરા
મરહારનું મોત બહુ કમકમાટી ભરી રીતે નીપજ્યું છે. કહે છે કે
હાહિર રાજાને એ પુત્રીઓ હતી, દેવચોગે તે કાસમના હાથમાં ગવતી
કેદ પકડાઈ; કાસમે તેમને ખલિફાના જનાનાને લાયકની ધારી દમા-

રક્ત મોકલી આપી. ત્યાં મોટી છોકરીનાં રૂપચુક્રથી પ્રસન્ન થઇ ખલિફાએ તેને બેગમ તરીકે પોતાના જનાનામાં દાખલ કરવાની એકવાર મરજી બતાવી. તે પ્રસન્ને એ છોકરીએ અત્યંત દીનબાવે અરજ ગુજરી કે “જહાંપનાહ ! હું આપના પવિત્ર જનાનાને લાયક ની રહી નથી. દુષ્ટ કાસમે અમને અહિં મોકલતાં પહેલાં અમારા સતીધર્મનો બળાતકારે નાશ કર્યો છે.” એ સાંભળતા જ ખલિફાનો કોપાગ્નિ બહુકી ઉઠ્યો. કોપમાં ને કોપમાં તેણે મહમદ કાસમને ‘જ્યાં હોય ત્યાંથી ગંધાતા ચામડામાં શીવાઈને’ દમારકસ આવવાતું ફરમાન મોકલી આપ્યું. કાસમ ખલિફાને ચુસ્ત બકત હતો. તેથી ખલિફાના ફરમાનનો તેણે બિન તકારારે અક્ષરે અક્ષર અમલ કર્યો. પોતે જીવતાંજીવત બળદના ચામડામાં પેટો અને ઉપરથી તે શીવડાવી લીધું. એ સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ રહીને તેનો પ્રાણ પંખી ઉડી ગયો. કાસમનું મુડડું દમારકસ આવી પહોંચતાં ખલિફે પેલી છોકરીને તે બતાવ્યું. એટલે તે છોકરી આનંદથી બોલી ઉઠી “હાશ ! હવે મને ટાઢક વળી. મારા બાપના કુટુંબનો નાશ કરનાર દુષ્ટ પર વેર લેવાની દાનતથી જ મેં તેના પર આ આરોપ મેલ્યો હતો. ખરી રીતે હું બ્રહ્મ થઇ નથી.” એ સાંભળીને તો ખલિફા પશ્ચાત્તાપ અને ક્રોધથી રાતોપીળો થઈ ગયો. મોહવશ થઈ કાસમ જેવા પોતાના શરાર સરદારનો આવી ધાતકી રીતે ધાત કરવા માટે તેને અત્યંત પરતાવો થયો. પણ હવે પરતાવો કર્યાથી શું વળે ? તેથી પોતાનો સંધળો ગુસ્સો તેણે પેલી ખંધી છોકરીઓ પર ફાલવ્યો; ને તેમને ઘોડાને પૂંછડે બધાવી, આખા શહેરનાં ધસડાવીને જૂડે હાથે મારી નખાવી. એ રીતે એક કૂર કૃત્યને બીજા કૂર કૃત્યથી ધોઈ નાખવાનો ખલિફાએ નિષ્ફળ પ્રયત્ન આદર્યો !

સાચી હકીકત કહી દેવાથી ખલિફા પોતાના પર ગુસ્સે થશે અને દેહાંત દંડ દેશે, એ વાત તે છોકરીઓથી કંઈ અજાણી નહોતી. પરંતુ પોતાની પવિત્રતાનો નાશ થવા દેવા કરતાં પ્રાણત્યાગ કરવાનો

તેમનો નિશ્ચય હતો. તેથી આ વિલક્ષણ યુક્તથી તેમણે કાસમ પરતું વેર તથા પોતાનો ટેક એ બન્ને વાનાં એકી વારે સાધી લીધાં ! આ પરથી પવિત્રતાની કિંમત તે વખતની સ્ત્રીઓ કેટલી આંકતી તે સમજી શકાશે.

૬. હિંદમાં આરબસત્તા નહિ જામવાનાં કારણ:—સિંધની જીતથી મુસલમાનોને હિંદુસ્તાનમાં પગ મુકવાનું સ્થાન થયું ખરું, પણ તેમની સત્તા આગળ ફેલાવા પામી નહિ. આનાં કેટલાંક કારણો છે. પ્રથમ તો તેઓ તદ્દન ઉંધે રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં પેઠા. બીજું અતિ અગત્યનું કારણ એ કે હિંદના રજપૂત રાજાઓનું મંડળ તે વખતે પૂર જોરમાં હતું; એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં સંપનો પણ એક અભાવ નહોતો. આ બળવાન અને સંપીલા રાજાઓને જીતવાને કાળે જરૂર પૂરતી ફાજ ખલિફા તરફથી આવી શકી નહિ. વળી સિંધ પ્રાંત વિસ્તારમાં જો કે ગુજરાત કરતાં કંઈક મોટો છે, તોપણ ત્યાંની જમીન મોટે ભાગે રેતાળ હોવાથી ખલિફાઓને તે વિશેષ લાભદાયક નીવડ્યો નહોતો. આથી કરી ખલિફાના દરબારમાં સિંધના આરબોની કુમક મારેની માગણીને ઝાઝું વજન મળતું નહિ. આ બધાં કારણો ઉપરાંત મહમદ કાસમ જેવા શૂરા સરદારના ધાતથી સિંધમાંની આરબસત્તા પણ છેક ખખળી ગઇ. તેમાં વળી કેટલાક ધર્માધ આરબોએ હિંદુઓ પ્રત્યે ધર્મની બાબતમાં જુલમ ગુજારવા માંડ્યો. આથી કરી હિંદુ પ્રજા છેડાઇ પડી અને પરિણામે આરબસત્તા આગળ વધવાને બદલે તેના મૂળમાંથી જ ઉખડી ગઇ.

પ્રકરણ ૪ થું

ગીજનીના તુર્ક રાજા

૧. અલમગીન:—ખલિફાતની પડતીના વખતમાં જે અનેક રાજવંશો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેમાં સામાની રાજવંશ મુખ્ય હતો. તેમની રાજધાની યુખારામાં હતી. આ સામાની વંશના પાંચમા સુલતાન અબ્દુલ મલિક કને અલપ્તગીન નામનો એક તુર્કી ગુલામ હતો. સુલતાનની તેના પર મહેરબાની થતાં સુલતાને તેને ખુરાસાન પ્રાંતની સુબાગીરી આપી. પણ ત્યાર પછી સુલતાન અબ્દુલ મલિકના મરણ બાદ યુખારાની ગાદી તેના પુત્ર મન્સુરને ન મળે તેવી ખટપટ અલપ્તગીને ચલાવી. આથી મન્સુર અલપ્તગીન પર ક્રોધે ભરાયો, અને ખુરાસાનની સુબાગીરી પરથી તેને દૂર કર્યો. જનની સલામતી માટે અલપ્તગીન ૨૦૦૦ અનુયાયીઓ સાથે કાબુલ તરફ નાસી ગયો અને ગીજનીને નધણીયાતું જોઈ ત્યાં તેણે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું; ઇ. સ. ૯૬૨.

આ વખતે આ રાજ્યની પૂર્વ સરહદ હિંદુસ્તાનના પંજાબ પ્રાંતને લાગી હતી. પંજાબમાં તે વખતે જયપાળ નામનો રજપૂત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ બે રાજ્યની વચ્ચે માત્ર સિંધુ નદી જ આવેલી હોવાથી થોડા જ વખતમાં એ બે રાજ્યો વચ્ચે ખટપટ ઉભી થઈ પરંતુ અલમગીનની કારકીર્દીમાં લડાઈનો પ્રસંગ ન આવતાં તે સન ૯૭૬માં મરણ પામ્યો.

૨. સમક્તગીન:—એ પણ અલપ્તગીનનો તુર્કી ગુલામ હતો. એની બહાદુરી તથા ચાતુરીથી મોહિત થઈ અલપ્તગીને તેને પોતાની છોકરી પરણાવી હતી. અલપ્તગીન પછી ગીજનીની ગાદી પણ એને જ મળી.

સબક્તગીન વિષે એક એવી દંતકથા ચાલે છે કે, તે પહેલાં જ્યારે સ્વારની નોકરી કરતો હતો ત્યારે એક વાર તે શિકાર કરવા ગયો હતો. ત્યાં જંગલમાં એણે એક હરણીનું બચ્ચું પકડ્યું અને તેને ઘોડા પર લઈ આગળ ચાલવા માંડ્યું. થોડેક દૂર જઈ તેણે પાછળ નજર ફેંકી તો તે બચ્ચાની મા તેના ઘોડાની પાછળ પાછળ આવતી જણાઈ. હરણીનો કશ્ચામચ દેખાવ અને બચ્ચા મારેતો તેનો પ્યાર જોઈ સબક્તગીનનું હૃદય દયાથી ધીંગળા મયું, અને તેણે બચ્ચાને તેની મા પાસે જવા છોડી દીધું. હરણી જાણે આભાર માનતી હોય તેમ વારંવાર સબક્તગીન તરફ નજર કરતી પોતાના બચ્ચા સાથે જંગલ તરફ દોડી ગઈ. રાત્રે સબક્તગીનને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં જાણે પેગંબર સાહેબે આવીને તેને કહ્યું કે, “આજે તેં જે દયાનું કામ કર્યું છે તે ખુદાને મંજૂર છે, અને તે માટે ખુદા તને રાજગાદી આપશે. રાજા થયા પછી પણ તારી રૈયત પ્રત્યે તું એવી જ દયા બતાવવો રહેજે.”—અને ખરેખર! સબક્તગીન એક દયાળુ રાજા નીવડ્યો.

સબક્તગીને અફઘાનિસ્તાનનો ઉત્તર ભાગ જીતીને પોતાના રાજ્યમાં વધારો કર્યો. આથી હિંદુસ્તાનની છેક જમણા સાથેનો પડોશમાં તુર્કી રાજ્યને જામતું જોઈ લાહોરના અમરો રાજા જમણાળ અને બીજાઓને ડર પેડો. તેથી તેમણે બધાએ એકસંપ કરી એ ‘તુર્કી રાજ્યને ઉગતાં જ ડામી દેવાના ઇરાદાથી જમણાળની આગેવાની તળે એક મોટા લશ્કર સાથે અફઘાનિસ્તાન પર ચડાઈ કરી. સબક્તગીન પણ તેના પુત્ર મહમૂદ સાથે સામે લડવા આવ્યો. પરંતુ બનાવ એવો બન્યો કે બન્ને લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ જામે તે પહેલાં એકાએક ભારે વાવાઝોડા સાથે વરસાદ થયો. આ તકનો લાભ લઈ મહમૂદે રજપૂતોનો પાછા ફરવાનો માર્ગ આંતર્યો. આથી જમણાળે સલાહ કરવાને મરજી બતાવી. પણ ‘મહમૂદ રજપૂતોની પૂરેપૂરી ખબર લેવાનો છે’ એવી

ખાતમી ન્યારે જયપાળને મળી ત્યારે તેણે દહતાપૂર્વક જણાવ્યું કે
 “અમે પણ અમારા સર્વસ્વનો નાશ કરી રણભૂમિમાં દુસ્મનને
 મારતા મરીશું.” એ પરથી થાણા સંબંધગીને પચાસ હાથી તથા
 અઢી લાખ રૂપિયા દંડના લેવાના કરી તથા દર સાલ ખંડણી
 મોકલવાનું જયપાળ પાસે વચન લઇ તેની સાથે સલાહ કરી, ને
 રજપૂત ફોજને સહીસલામત જવા દીધી.

પરંતુ સ્વદેશ પહોંચ્યા પછી જાહણોની સલાહથી જયપાળે
 પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ. ખંડણી પોતે ન મોકલી તો ન મોકલી,
 પણ તે લેવા આવેલા સંબંધગીનના માણસોને તેણે કેદમાં પૂર્યાં. આથી
 સંબંધગીન ખૂબ ખીજવાયો ને જયપાળને સજા કરવા ચઢી આવ્યો.
 જયપાળ પણ હાથપગ બેંડી બેસી રહ્યો નહોતો. તેણે પણ દિલ્હી,
 અંજમેર, કનોજ, કલિંજર વગેરે રથળના રાજાઓની મદદ મેળવી,
 એક લાખની ફોજ સાથે સંબંધગીન સામે હુલ કરી. પરંતુ હિંદુ-
 સ્તાનનું ભાગ્યચક્ર હવે પલટાયલું હોવાથી આ લડાઇમાં પણ તેને
 યશ મળ્યો નહિ. સંબંધગીને પોતાના લશ્કરનાં પાંચ પાંચસે
 માણસનાં ટોળાં કરીને હિંદુઓને થકવી નાખવાની યુક્તિ ચલાવી.
 આથી રજપૂત લશ્કર હેરાન હેરાન થઇ ગયું. તેમના સરદારોમાં કૂટ
 પડી ને સંઘર્ષ નાસી ગયા. સંબંધગીન યુદ્ધજ લૂંટ મેળવી તથા
 સરહદના ખંદોબસ્ત માટે બેબર ઘાટના મુખ આગળ ૧૦૦૦૦ પહાણો-
 નું જખર થાણું બેસાડી પાછો ફર્યો. આ પ્રમાણે બન્ને વાર
 મુસલમાનોને હાથે પરાજય પામતાં જયપાળ ઘણો શરમીલો બની ગયો.

એ પછી બારે હજારપણ અને ન્યાયથી વીસ વર્ષ રાજ્ય કરી
 મૃત્યુ સંબંધગીન ઇ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો.

૩. મહમૂદનું રાજ્યારોહણ:—સંબંધગીને મરતી વખતે
 પોતાના હકદાર પુત્ર ઇસ્માઇલને ગાદીવારસ કરાવ્યો હતો. પણ
 મહમૂદ નામના તેના એક દાસીપુત્રે ઇસ્માઇલને કેદ કરી ગીજનીની

ગાદી પોતે બથાની પાડી. આ મહમૂદ બહુ પરાક્રમી અને સાહસિક હતો. તેણે ઇ. સ. ૯૯૯માં અત્યાર લગી કેાઇ તુર્ક રાજાએ ધારણ નહિ કરેલી સુલતાનની પદવી ધારણ કરી, અને ગીજનીની ઉત્તર મશિમે આવેલાં રાજ્યો છૂટી લઇ ગીજનીમાં તુર્ક બાદશાહી સ્થાપી. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એવું નામ ‘મહમૂદ ગીજની’ તરીકે અઘાપિ મશહૂર છે.

પ્રકરણ ૫ મું

મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ

[સુલતાન મહમૂદ ગીજનીએ હિંદુસ્તાન પર સ્વારીઓ કરવા માંડી તે સમયે હિંદની રાજકીય, ધાર્મિક તથા વિદ્યાહિનર બાબતમાં સ્થિતિ કેવી હતી તે બાણવાની જરૂર હોવાથી હવેનાં બે પ્રકરણોમાં આપણે તેનું વિવેચન કરીશું.]

૧. રાજકીય સ્થિતિ:—મહારાજા હર્ષના મૃત્યુ પછી તેનું સામ્રાજ્ય નાનામોટાં અનેક રાજ્યોમાં વહેંચાઇ ગયું. તે પછી આદમ સૈફમાં કનોજના રાજા ચશોવર્મા તથા કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે ભારતખંડના ચક્રવર્તી પદ માટે હરીશાઇ માંડી હતી. પરંતુ તેમના એ પ્રયત્નને ઝાઝો ફિવા બાથુકનો યથ મળ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. બૌદ્ધ ધર્મના લોપ સાથે પ્રચારમાં આવેલા ખ્રીષ્ટધર્મમાં દેશના જુદા જુદા રાજવંશો ‘રાજપૂત’ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ રાજપૂત રાજ્યોમાં નવીન ધર્મના પ્રતાપે ક્ષાત્ર-તેજ પુનઃ ચમકવા લાગ્યું હતું ; અને સુલતાન મહમૂદે સ્વારીઓ કરવા માંડી ત્યાં સુધીમાં તે આમાંનાં કેટલાંક બળવાન પશુ થવા

૫ ઝું મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ ૨૭

પાખ્યાં હતાં. આ રાજ્યોને પરસ્પર ચડસાચડસી ચાલ્યા કરતી હોવાથી તેમની સરહદો હારજીતને સળભે સદા બદલાયા કરતી. આમ છતાં પરદેશી શત્રુ સામે સંપૂર્ણ જવાના શુશ્રુષા તેમનામાં તે વખતે એક અભાવ નહોતો.

સુલતાન મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં નાનાંમોટાં જે અનેક રાજ્યો હતાં, તેના આપણે સોઢની ખાતર આઠ જૂથ પાડી શકાયે:—

(૧) પશ્ચિમહિંદનાં રાજ્ય:—જેમાં ગુજરાત, રજપૂતાના, સિંધ અને પૂંજબનો સમાવેશ થતો હોય નાનાંમોટાં રજપૂત રાજ્યો અને દાકરોનો અમલ હતો.

(૨) મધ્યહિંદનાં રાજ્ય:—જેમાં માળવાનું રાજ્ય ધારા-નગરીના લોજ રાજની કારકીર્દીમાં ખૂબ પ્રખ્યાતિએ પહોંચ્યું. આ લોજ રાજ મહમૂદ ગીજનીનો સમકાલીન હતો.

(૩) ઉત્તરહિંદનાં રાજ્યો:—જેમાં કનોજનું રાજ્ય મુખ્ય હતું.

(૪) હિમાલય પ્રદેશનાં પહાડી રાજ્યો:—જેમાં કાશ્મીર, કાબુલ, નેપાળ અને આસામના રાજ્યો મુખ્ય હતાં.

(૫) બંગાળ:—એમાં જે રાજ્યો હતાં. પશ્ચિમમાં પાલકુલના રાજનો અને પૂર્વમાં સેન વંશના રાજનો અમલ ચાલતો.

(૬) એઠીયાનું રાજ્ય:—એમાં પહેલાં કેસરી વંશના રાજ હતા; પછી પાછળથી તે ગંગ વંશના રાજ્યોના તાબામાં આવ્યું હતું.

(૭) દખ્ખણ:—જેમાં કલ્યાણ અને રાજમાંદ્રીના ચાલુક્ય રાજ્યોનો અમલ હતો.

(૮) દક્ષિણાંત રાજ્યો:—જેમાં પાંડ્ય, ચોલ અને ચેરા વંશના રાજ્યોનો અમલ હતો.

હવે પછીનો ઇતિહાસ બરોબર સમજાય તે માટે એ આઠ જૂથનાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોની હકીકત આપણે પ્રથમ જાણી લેવાની જરૂર છે.

(૧) પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો:—

(ક) ગુજરાત—દ્વારિકાના પાદવો પછી ઘણા વખત સુધીનો આ દેશનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. તે પછી ગુજરાત ઝરોહના તાબામાં ગયું, અને તે પછી કેટલેક વર્ષે તેના વંશને પાસેથી શક લોકોએ તે છતી લીધું. આ શક લોકો પાછળથી ખૈર ધર્મો થયા. તેમની રાજધાની શિહોરમાં હતી, અને તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર કશિણમાં કોલ્હાપુર અને સતારા સુધી હતો. આ રાજવંશ ઇતિહાસમાં શાહકુળને નામે જાણાય છે. આ શક રાજ્યની જહોજવાલીના સમયમાં અયોધ્યાના પ્રખ્યાત સૂર્યવંશના કનકસેન નામના પુરુષે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા બીરનગરના ખરમાર રાજ્યને છતી લીધું. અને ત્યાં શકરાજના માંડલિક તનાકે પોતાની ગાદી કરી; ઇ. સ. ૧૪૪. કનકસેનની મૃત્યુ પેટીએ થયેલા વિજયસેને વિજયપુર અથવા હાલનું ધોળકા વસાવ્યું. શક લોકોનું રાજ્ય નાશ પામ્યા પછી ગુજરાતમાં કનોજના ગુપ્ત વંશની સર્વોપરી સત્તા રહી, એટલે કનકસેનના વંશને ગુપ્ત મહારાજાઓના માંડલિક બન્યા. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં (ઇ. સ. ૬૬૩ સૈકામાં) આ વંશમાં સેનાપતિ બટ્ટારક નામનો પુરુષ થયો. ગુપ્ત સમ્રાટ વતી સૌરાષ્ટ્રનો સંધળો કારભાર તેના હાથમાં આવ્યો. એણે વલ્લભીપુર વસાવી ત્યાં રહેવા માંડ્યું. આ સેનાપતિ બટ્ટારક જ વલ્લભી વંશનો મૂળ પુરુષ ગણાય છે. ગુપ્ત સામ્રાજ્ય નબળું પડતાં બટ્ટારક અને તેના વંશને ધીમે ધીમે સૌરાષ્ટ્રનો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરવા લાગ્યા; અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યના લોપ પછી તે વલ્લભીપુર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં એક જગદ મહારાજ્ય થઈ પડ્યું.

એ પછી કનોજના મહારાજા હર્ષવર્ધન વલ્લભીપુરના રાજા ધ્રુવસેન અથવા ધ્રુવભટ્ટને તથા બરચના ગુર્જર રાજાને હરાવી ગુજરાતને કનોજનું ખંડીય બનાવ્યું હતું. આ ધ્રુવસેન અથવા ધ્રુવભટ્ટ પાછળથી હર્ષની કુંવરી સાથે લગ્ન કરી હર્ષની મહેરબાની મેળવી હતી. હર્ષના મૃત્યુ પછી વલ્લભી રાજ્યે પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી હતી. એ વંશનો છેલ્લો રાજા શિલાદિત્ય હતો. આ વલ્લભી રાજાઓના વખતમાં દેશની

આબાદી પુષ્કળ વધી, વેપારનો સારો ફેલાવો થયો અને ડેઠ મિસર સુખી ગુજરાતનાં બંદરોનો વેપાર ચાલવા લાગ્યો. વલ્લભી રાજ્યના નારા પછી ગુજરાતમાં ચાવડા ભતના રાજપૂતોનું ભેર વધ્યું. એમની રાજધાની જુઆસરમાં હતી. એ જુઆસરનો છેલ્લો રાજા જયસિંહને કલ્યાણિના રાજા જીવડ સોલંકીને હાથે હાર્યો અને માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૬૬. એટલે ગુજરાતમાં કલ્યાણિના સોલંકી સુબાઓનો અમલ શરૂ થયો. પરંતુ તે પછી બરાબર પચાસ વર્ષે જયસિંહના પરાક્રમી પુત્ર વનરાજે સોલંકીઓને ગુજરાતમાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને હત્તર ગુજરાતમાં અણહિલપુર પાટણ વસાવી બળવાન ચાવડા રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી, ઇ. સ. ૭૮૬. ચાવડા વંશ શુભારે બસે વર્ષ ચાલ્યા પછી ઇ. સ. ૯૪૨માં છેલ્લા રાજા સામંતસિંહને મારી તેના બાણેજ મૂળરાજે સોલંકી વંશની સત્તા સ્થાપી. સુલતાન મહમૂદે હિંદ પર સ્વારીએ કરવા માડી ત્યારે અણહિલપુરની માદીએ મૂળરાજનો પુત્ર ચાચુંડ હતો અને તેની સોમનાથની સ્વારી વખતે બીમ બાણાવળી હતો. આ બીમદેવ અને તેના પૌત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહની કારકીર્દીમાં ગુજરાતની સત્તા ગુજરાત બહાર ધણે દૂર લગી ફેલાવા પામી, અને ગુજરાતના સોલંકીઓની કીર્તિ હિંદુસ્તાનના રાજવંશોમાં, નક્ષત્રમંડળમાં સૂર્યની માફક ઝળકી રહી. સોલંકી પછી ગુજરાતમાં જાવેલાનું રાજ્ય થયું. એ વંશના છેલ્લા રાજા કરણ પાસેથી દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ઇ. સ. ૧૨૬૭માં ગુજરાત છીની લીધું, ત્યાં લગી ગુજરાતમાં રાજપૂત રાજ્ય રહ્યું.

(ખ) રાજપૂતાના:—બીનમાલના ગુર્જરા—આર્યોની લીલાબૂમિ પંજબમાં શરૂ, ચવન વગેરે પરદેશી ભતિઓનું ભેર વધતાં આર્ય લોકો રાજપૂતાનાના તે વખતના નિર્જન સ્થાનમાં આવી વસ્યા. એ પૈકી બીનમાલનું ગુર્જર રાજ્ય આગળ જતાં બહુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. એના રાજા આપોલકટ વંશના અસલ ક્ષત્રિય * હતા. આગળ જતાં ગુજરાતમાં જુઆસર અને

* યૂરોપીઅન વિદ્વાનો આ ગુર્જર લોકોને શરૂ અને કૃષ્ણ ટોળાંઓ સાથે હિંદમાં આવેલા માને છે. પણ તે માન્યતા ખોટી હોવાનું રા. ચિં. વિ. વેલ્સે પોતાના 'મધ્ય યુગિન મારત મા.૧.' નામના પુસ્તકમાં સાબીત કર્યું છે. જુઓ મ. યુ. મા. પુ. ૧નાં પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી ૧૨૫ તથા પુ. ૨ નાં પૃષ્ઠ ૩૦૩ થી ૩૦૪.

આજુઢિલવાડનાં રાજ્યો સ્થાપનાર આવડા લોકો આ જ કુળના હતા. મહમદ કાસમે સિંધ જીત્યું તે વખતે આ જીનમાલતું યુજ્જૈન રાજ્ય પર બહારમાં હતું.

આરબોની ગતિને પૂર્વની બાજુએ આગળ વધતી અટકાવવામાં જીનમાલના રાજ્યોને સંપૂર્ણ યશ મળ્યો હતો. જીનમાલમાં આપોલ્કટ રાજ્યોનો અમલ શુમારે બસે વર્ષ ચાલ્યા પછી ત્યાંની રાજ્યસત્તા યુજ્જૈન લોકની પ્રતિહાર શાખાના હાથમાં આવી. આ પ્રતિહાર વંશના નામજદ નામના રાજ્યે જર્માકુળના વજ્રયુક્ત નામના રાજા પાસેથી કનોજ જીતી લઈ કનોજમાં પ્રતિહાર યુજ્જૈન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.

(બ) ચિતોડના ઘેલોટીઓ:—મહમદ કાસમની જીત વખતે ચિતોડમાં મોરી વંશના ચરમાર રાજાનો અમલ હતો. આ મોરી રાજાને સિંધના દાહિર રાજા સાથે દોસ્તી હતી. તેથી દાહિરનો પુત્ર ચિતોડના મોરી રાજાના આશ્રયે આવી રહ્યો હતો. એ મોરી વંશનો છેલ્લો રાજા માનસિંહ કરીને હતો. મેવાડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા આપા-રાવળનો તે મામે થાય. માનસિંહથી નાપુત્ર થયેલા સરદારોની મદદથી આપાએ મોરી વંશના એ છેલ્લા રાજાનો વધ કરી ચિતોડમાં અહિલોત અથવા ઘેલોટી વંશની સ્થાપના કરી; ઇ. સ. ૭૨૮. એ ઘેલોટી વંશમાં ખુમાન રાવળ નામનો રાજા બહુ નામાંકિત થઈ ગયો. એના વખતમાં ઘેલોટીઓની સત્તા રજપૂત રાજ્યમંડળમાં સર્વોપરી હતી. પણ પાછળથી અજમેરના ઝોહાણો સર્વોપરી બન્યા હતા. મહમદ ગિજનીની સ્વારીએ વખતે ચિતોડમાં ચરોલમાં નામનો રાજા હતો. મેવાડના હાલના સિસોદીઆ રાણા આ જ ઘેલોટી વંશના છે.

(ક) અજમેરના ઝોહાણ:—અજમેર * અથવા સાંભરમાં ઝોહાણોની

* પ્રાચીન અહિચક્ર (હાલના અરેલી પાસે)માં આહુમાન નામનો એક અર્ધવંશી રાજા બહુ પ્રખ્યાત થઈ ગયો. એના વંશને એના નામ પરથી ‘આહુમાન’ અથવા ‘આહુઆણુ’ નામે ઇતિહાસમાં ઓળખાયા. આ વંશમાં ઇ. સ. ૬૪૧ ઈ. સ. ૫૫૧) જસુદેવ નામનો રાજા થયો. તે પરદેશી હુમલાઓ સામે ટકી નહિ શકવાથી અહિચક્રમાંથી ખસી સાંભરમાં આવી વસ્યો. એના પૌત્ર અજયપાળે એક દુર્ગ બાંધ્યો. તે તેના નામ પરથી ‘અજય મેર’ અથવા અજમેર નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

સત્તા હતી. આ જોડાણ રાજ્યોને ઘેલોડીઓ સાથે સર્વોપરી પદ મઠિ ચડસાચડસી ચાલતી હતી. જોડાણોમાં વિરાજહેવ નામનો રાજ બહુ પ્રખ્યાત થઇ ગયો. મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓ વખતે આ વિરાજહેવ જ રજપૂત રાજ્યમંડળમાં મુખ્ય ગણાતો હતો. સોમનાથના બચાવ મઠિ મહમૂદ સામે લડવામાં એ પણ સામેલ હતો. મહમૂદના મરણ પછી મુસલમાનોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવા સાથે એણે જળરો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને તેમાં તેને જરા પણ મળ્યો હતો. તેના આ પ્રયત્નમાં ગુજરાતનો જીમહેવ સામેલ થયો નહિ. તેથી વિરાજહેવે ગુજરાત પર સ્વારી કરી જીમહેવને હરાવ્યો, તથા જીતને ઠેંગણે લીસનગર નામનું શહેર યાદગીરી મઠિ વસાવી તે અજમેર પાછો ફર્યો.

(૬) જેસલમેરના ભાટી—ઉપર જણાવેલા મુખ્ય રાજ્યો ઉપરાંત રજપૂતાનાની પશ્ચિમના ભાગમાં ચાદવ કુળના ભાટી રાજ્યો આવી વસ્યા હતા. ચાદવાસ્થળી પછી બચેલા ચાદવોએ જબુલિસ્થાન (ગીજની)માં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. પણ આગળ જતાં ઇસ્લામનું જોર વધતાં તેઓ જબુલિસ્થાન છોડી સિયાળકોટમાં આવ્યા હતા. ત્યાંથી પણ મુસલમાન અને તાનોટમાં ખસતાં ખસતાં તેમની ભાટી નામની એક શાખા રજપૂતાનાના હોદરવા સ્થાનમાં આવી વસી હતી. મુસલમાન સાથેનો તેમનો ઝગડો ત્યાં પણ ચાલુ જ હતો. વિજયરાય નામનો રાજ મહમૂદની સામે લડ્યો હતો. એ જ ભાટી રજપૂતોએ આગળ જતાં જેસલમેર વસાવ્યું. જેસલમેરમાં હાલ પણ ભાટી રાજ્યો રાજ્ય કરે છે.

(અ) સિંધ—આ રાજ્ય મહાભારતના સમયમાં પણ પ્રસિદ્ધ હતું. મહા-ભારતમાં વર્ણવેલા સિંધુ, સૌથીર અને શિખી—એ ત્રણ રાજ્યો હર્ષના સમયમાં પણ અલોર, આઠણસથળ અને શિખીસથળ નામે ચાલુ હતાં. હર્ષના વખતમાં સારસીરાય નામનો ઔરંગશી શદ્દ રાજ સિંધમાં હતો. સારસી પછી અચ્ચ નામનો તેનો બ્રાહ્મણ પ્રધાન સિંધનું રાજ્ય પચાવી પડ્યો; ઇ. સ. ૬૫૦. આ અચ્ચ બહુ બળવાન હતો. એના વખતમાં સિંધનું રાજ્ય સ્વતંત્ર થયું અને તેનો વિસ્તાર પણ વધ્યો. સારસીરાય અને તેની સહળી રૈયત બૌદ્ધ ધર્મી હતી. અચ્ચે બૌદ્ધ ધર્મને કતારી પાડી સિંધમાં આઠણ ધર્મને ઉત્તેજ્યો. અચ્ચ પછી તેનો ભાઇ જદ્દ અને તેના પછી અચ્ચનો દાહર નામનો છાહરો સિંધની ગાદીએ આવ્યો. આ દાહર રાજની કારકીર્દીમાં જ આરબોએ સ્વારી કરી સિંધ જીતી લીધો;

૪. સ. ૭૧૨. મહમૂદ કાસમ પછી સુમા અને સુમરા નતના રાજપૂતોએ સિંધમાં પોતાનો સંસ્થાનાં સ્થાપ્યાં હતાં. પણ તેમણે પાછળથી હિંદુ ધર્મને ઊંડી સુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો એ સિવાય સુલતાન વગેરે ટેકાણે છટાંછવાયાં આરબસંસ્થાનો પણ હતાં. મહમૂદ ઝીંજનીએ એ સધળાંને છટી સિંધ પ્રાંતને ઝીંજની સાથે જોડી દીધો ઇ. સ. ૧૦૨૫.

(છ) પંજાબ—મહાભારત તથા પ્રાચીન પુરાણોની અંદર પંજાબ દેશમાં આવેલાં અનેક રાજ્યોનાં નામ ગણાવેલાં છે તે પૈકી અંધાર, તક્ષ-શીલા, મદ્ર, માલવ, ત્રિગર્ત, કેકય, કુદ્રક, અંબલ ઇત્યાદિ રાજ્યો તો છેક સિંધદરની સ્વારી વખતે પણ કાયમ હતાં. આમાંનાં કેટલાંક સિંધદરના સમયમાં હુપ્ત થયાં, અને બાકીનાં સિંધદર પછી આવેલા શક અને કુષ્ણ લોન્ને હાથે નાશ પામ્યાં. આ પરદેશી લોકોને પરમાર અને ગુપ્ત રાજ્યોએ મારી કાઢ્યા પછી પંજાબનો મોટો ભાગ પટોરાનાં રાજ્ય સિંધ કે કાશ્મીરને તાબે રહેલો જણાય છે. હુએન્સગના વખતમાં પંજાબમાં સુલતાન, ટેક (દાક) અને જલધરનાં રાજ્યો હતાં તે પૈકી સુલતાન સિંધના આરબોએ છટી લીધું. ટેકના રાજ્યકર્તા પણ પાછળથી સુસલમાન ધર્મમાં વટલાઈ ગયા. મહમૂદની સ્વારી વખતે પંજાબમાં લાહોર અને જલધરનાં હિંદુ રાજ્યો અને સુલતાનનું આરબ સંસ્થાન મુખ્ય હતાં. લાહોરમાં ખાલાંત નામવાળા રાજ્યો. હતા. એમના રાજ્યની સરહદ ઝીંજનીની સરહદ સાથે અટાચડ લાગી રહેલી હોવાથી સિંધદરની સ્વારીનો કપટિા જેમ પૌરવને ઝીલવો પડ્યો હતો તેમ સુસલમાન સ્વારીઓનો પહેલો કપટિા પણ આ પાંચ રાજ્યોને જ ઝીલવો પડ્યો. લાહોરમાં તે વખતે જયપાળ નામનો રાજા હતો. જલધરની રાજધાની કૌંઝા અથવા નરકોટના હુગરી કિલ્લામાં હતી. આ ત્રણ રાજ્યો પૈકી લાહોરનું હિંદુ રાજ્ય નાશ પામ્યું. સુલતાનને આરબોના હાથમાંથી છટી લઈ મહમૂદે તેને હિંદની સ્વારીઓ મટિ પોતાનું મુખ્ય થાણું બનાવ્યું, અને નરકોટ પર સ્વારી કરી ત્યાંનું પ્રસિદ્ધ દેવળ લૂંટી તે અટજક દોલત ધસડી મથો, છતાં જલધરનું સ્વાતંત્ર્ય છેક મોગલ બાદશાહી સુધી કાયમ રહ્યું હતું. હાલ પણ કાંઝાનો પહાડી કિલ્લો એક સ્થાનિક કાશ્મીરને તાબે છે

(૭) મધ્ય હિંદનાં રાજ્ય:—

(ક) માળવા:—પંજાબમાં શક, કુષ્ણને પરદેશી અમલ થતાં ત્યાંના માલવ લોકો ત્યાંથી ખસીને મધ્ય હિંદમાં આવ્યા.

૫ અું મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ ૩૩

તેમની ભતિના નામ પરથી તેઓ જે દેશમાં વસ્યા તે દેશ માળવા નામે ઓળખાયા. અરોહના વંશનેનું રાજ્ય નબળું પડતાં માળવામાં અદિત્ય વંશની પરમાર શાખાએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ પરમાર વંશમાં ઇ. સ. ના આરંભ પહેલાં ભરથરી અને વિક્રમાદિત્ય રાજ બહુ પ્રખ્યાત થઈ ગયા. વિક્રમે પરદેશી શક લોકોને હિંદમાંથી મારી કાઢ્યાથી તેના નામનો સંવત ચાલ્યો. આ સંવત આપણા ગુજરાતમાં તેમજ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અઘાપિ વપરાય છે. વિક્રમ પછી માળવામાં કેટલીક ઉચ્ચવર્ણના યજ્ઞ તે રાજ્ય કબજા અને મહારાષ્ટ્રના બળવાન રાજ્યોના અપભ તળે કેટલોક કાળ રહ્યું. તે પછી નવમા સૈકામાં પાછું તે પરમારોના હાથમાં આવ્યું.

આ પરમાર વંશમાં થયેલા પ્રખ્યાત રાજાઓમાં શુન્ અને લોન્ હતા. શુન્ તૈલગણના રાજ તૈલપને કેટલીક વાર હરાવ્યાં પછી તે તૈલપને હાથે હાર્યો અને કેદ પકડાયો. ત્યાં તેની ઉદ્ધત વર્તણૂકને લીધે તૈલપે તેના વધ કરાવ્યો. શુન્ પછી લોન્ થયો. એણે વિક્રમની ઉત્ખયનીને બદલે ધારાનગરીમાં ચોતાની ગાદી ઠરી; તેથી તે ધારા નગરીના લોન્ તરીકે ઓળખાયા. આ લોન્ રાજ બહુ પરાક્રમી હતો તેની વિદ્યાવિદ્યાસિતા અને જ્ઞાનશીલતાને માટે તેનું નામ આજે પણ મશહૂર છે. વિક્રમની માર્ફક તેનો દરબાર પણ મોટા પંડિતોથી ઉભરાઈ જતો. કહેવાય છે કે લોન્ના વખતમાં એના ખેડૂતો પણ સંસ્કૃત બોલી બોલતા. આ લોન્ રાજ મહમૂદ ગીજનીનો સમકાલીન હતો. ગુજરાતના ભીમદેવ સાથે એને અણબનાવ થતાં ભીમદેવને હાથે તે હાર્યો હતો. આ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવાનું રાજ્ય છતી ગુજરાત સાથે જોડી દીધું હતું. પણ સિદ્ધરાજ પછી તે સ્વતંત્ર થયું અને ગુલામવંશના અસ્તમશે તે ઇ. સ. ૧૨૩૪માં છતી લીધું ત્યાં સુધી ચાલ્યું.

(ખ) કાશી અને એદીઃ—સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓ વખતે મધ્ય હિંદમાં માળવા સિવાય કાશી અને એદીનાં રાજ્યો પણ હતાં. એ બન્ને રાજ્યો પણ પ્રાચીન હતાં. એદીનું બીજું નામ જોગક જુક્તિ હતું. કૃષ્ણને પ્રસિદ્ધ વેરી શિશુપાલ આ એદીનો જ રાજ હતો. આ રાજ્ય કબોળ અને માળવાની પડોશમાં આવેલું હોવાથી મોટે ભાગે તે કબોળ કે માળવાનું તાબેદાર રહેતું. પણ ઇ. સ. ના નવમા સૈકામાં અંદેલ રજપૂતોએ ત્યાં

* હાલનું બુદેલખંડ.

સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં આ કાશી તથા જોદી બંનેમાં કરણ નામના રાજાઓ હતા. કાશીના કરણે ગુજરાતના બીમદેવને લોભ રાખને હરાવવામાં મદદ કરી હતી, તથા જોદીના કરણે લોભના મૃત્યુ પછી ઘટરાતનગરી લૂંટી લઇ બીમદેવને તેમાંથી લાભ નહિ આપ્યાથી બીમે જોદી પર સ્વારી કરી કરણને નમાવ્યો હતો. એ પછી મહારાજ જુથરાએ મહોળા પર સ્વારી કરી ખરમાલ રાજાને માર્યો, ત્યાં સુધી જોલક-લુકિત અથવા જોદીનું રાજ્ય સ્વતંત્ર રહ્યું હોય એમ લાગે છે.

(૩) ઉત્તર હિંદનાં રાજ્યો:—કનોજ-મહાભારતના સમય પછી મગધનું રાજ્ય બળવાન થયું. આથી કરી ભરતખંડની રાજધાની તરીકે હસ્તિનાપુરને ઠેકાણે પાટલીપુત્ર ગણાવા લાગ્યું. તે પછી ઐયંવંશને સ્થાપનાર મહારાજ અંદ્રગુપ્ત અને તેને વધારી આખા ભરતખંડને એક છત્ર તળે આણનાર બૌદ્ધ ધર્મ સમ્રાટ અશોકની કારકીર્દીમાં તે પાટલીપુત્રની કીર્તિ ધણી જ વધી પડી. પાટલીપુત્રની એ કીર્તિ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકા સુધી કાયમ રહી. પણ તે પછી મગધનું રાજ્ય નબળું પડી અણેશ્વર અને કનોજનાં રાજ્ય તેછ પર આવ્યાં. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં હર્ષ હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી રાજ થયો. તેણે અણેશ્વર અને કનોજનાં મહારાજ્યો જોડી દઇ કનોજને પોતાની રાજધાની બનાવી. તે વખતથી પાટલીપુત્રનું માત્ર છેક જ ઘટી ગયું અને કનોજ જ ભરતખંડની રાજધાની તરીકે મનાયું. કનોજનો રાજ જ સઘળા રાજાઓનો ઉપરી મનાવા લાગ્યો. આથી કરી સર્વોપરીપણું મેળવવાની લાલસાવાળા હર્ષ પછીના રાજાઓ કનોજને કબજે કરવાનો જ પ્રયત્ન આદરતા. હર્ષ પછી કનોજમાં મૈખરી વંશના ચર્મા રાજાઓનો અમલ ફરી ચાલ્યો. આ રાજાઓમાં ચુરોવર્મા નામનો રાજા પરાક્રમી નીવડ્યો. એણે હિંદુસ્તાનમાં ફરીને હર્ષના જેવું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની મહેનત કરી. પરંતુ દાંડણના આહુત્ય રાજ વિનયાદિત્ય અને કૃષ્ણમીરના રાજ હાસિતાદિત્યને હાથે તે હારી જવાથી તેની એ ઇચ્છા પાર પડી નહિ. ચુરોવર્મા પછી થોડા જ વર્ષમાં કનોજનું રાજ્ય બીનમાલના અતિહાર ગુર્જર રાજ નાગભટ્ટે છતી લીધું, ઇ. સ. ૮૧૬. આ અતિહાર રાજાઓનો અમલ સુમારે બસે વર્ષ ચાલ્યા પછી તે અંગાળાના પાલ-વંશીય રાજાઓના હાથમાં ગયું. મહમદની સ્વારી વખતે કનોજમાં રાજ્યપાલ નામનો રાજા હતો.

(૪) દિમાલય પ્રદેશનાં પહાડી રાજ્યો:—

(ક) કાશ્મીર—અભેદ પર્વતોથી રક્ષાયેલા આ પ્રાચીન રાજ્યનો ઇતિહાસ કલ્હણ નામના વિદ્વાન પંડિતે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલો છે. એ પુસ્તકનું નામ રાજતરંગિણી^૧ છે, અને તેમાં ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦થી તેઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો કાશ્મીરનો ઇતિહાસ આપેલો છે. એ ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ના પહેલા સૈદ્ધમાં કાશ્મીરમાં કનિષ્ઠ નામનો સુચી વંશનો રાજા બળવાન થઈ ગયો. આ રાજા ચુસ્ત ઔદ્ધ માર્ગે હતો અને અરોક્તી મારફત એણે પણ ઔદ્ધ ધર્મનું સંશોધન કરાવી તેનો સારો ફેલાવો કર્યો હતો. કનિષ્ઠ અને સુચી વંશના ત્રીસ રાજાઓ કાશ્મીરમાં થયા. ત્યાર બાદ ઇ. સ. ના છઠા સૈદ્ધમાં ચરોધર્મ^૨ ચિક્ષાદિત્ય^૩ નામના મહાસોરના ગુપ્તવંશી રાજાએ કાશ્મીર છતી લઈ માલવગુપ્ત નામના પોતાના મિત્રને ત્યાંની ગાદીએ બેસાડ્યો. એની પછી થયેલા રાજાઓમાં કર્કેટક વંશનો લલિતાદિત્ય નામનો રાજા આઠમા સૈદ્ધમાં બહુ બળીયો હતો. એણે ભરતખંડના ચક્રવર્તી થવા મથતા કનોજના મહારાજા ચરોધર્મને હરાવી સેતુબંદ શામેશ્વર સુધી આખા ભરતખંડનો દિગ્વિજય કર્યો હતો. કનોજપતિ પરની છતની ચાંદગીરી દાખલ ભવભૂતિ નામના પ્રખ્યાત કવિને તે કનોજના દરબારમાંથી પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. ભરતખંડના દિગ્વિજય ઉપરાંત ઉત્તરમાં તુર્કીં મુલક પર સ્વામીઓ કરી તુર્કીં રાજા ઐમીનખાનને ત્રણ ત્રણ વાર હરાવ્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ તે તરફના ખીલ મુલકો છતતો છતતો તે છેક ઓખીના રણની પાર પહોંચ્યો હતો. ભરતખંડની સરહદ બહાર ભરતખંડી (હિંદુ) રાજાએ દિગ્વિજય કર્યાનો ઐતિહાસિક કાળમાં આ એક જ દાખલો છે, જે ભરતખંડના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે નોંધાયેલ રહેવો ધટે છે. લલિતાદિત્ય પછી ચોથી પેઢીએ જયાપીડ રાજા પણ તેના જેવો જ પ્રખ્યાત થયો. તે પછી કર્કેટક વંશનો અંત આવી ઉત્પલ, દેવ, દિવીર અને લોહર વંશ થયા. કાશ્મીરનો તે સમયનો ઇતિહાસ દગાકંટક અને ખટપટોથી ભરેલો હોય

૧. આ રાજતરંગિણીનું શુભરાતી ભાષાંતર થયેલું છે. ઇતિહાસના શોખીનોએ તે એક વાર વાંચવા જેવું છે. ૨. શકોને હરાવી સંવત ચલાવનાર ચિક્ષાદિત્ય નહિ; એ ચિક્ષ્મ તો ઇ. સ. પૂ. ૫૫માં થઈ ગયો.

તેમાં ખાસ જણવા જેવું થોડું જ છે. સુલતાન મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હોહર વંશના દિદા અને સંગ્રામરાજ કારમીરના સિંહાસન પર હતા.

(ખ) કાણુલ—કાણુલ અને સુસલમાન ધર્મને યાજ્ઞથી એટલો બધો ગાઠો સંબંધ થયેલો છે કે, કાણુલદેશ એક વાર આર્યાવર્તનો એક ભાગ હતો, અને તેમાં આર્યવંશી હિંદુ રાજાઓનાં રાજ્ય હતાં, એ વાતથી અત્યારે ઘણાને આશ્ચર્ય થશે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે વાત તદ્દન સાચી છે. મહાભારત અને પુરાણોમાં વર્ણવેલા ગાંધાર અને કામ્બોજ દેશો તે જ હાલના કંદહાર અને કાણુલ છે. હ્યુએનસાંગે પણ પોતાની મુસાફરીના વર્ણનમાં કપિશ નામથી આ દેશનું બ્યાન આપ્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના ૭મા સદીમાં કાણુલમાં બૌદ્ધ ધર્મ ક્ષત્રિય રાજા હતા. કાણુલ સિવાય લિંપાહ, નગર (જલાલાબાદ) અને ગાંધારનાં રાજ્યો પણ એને તાબે હતાં. કાણુલનું રાજ્ય ઈરાનની પડોશમાં આવેલું હોવાથી ઈરાનીઓનું અતુકરણ કરી કાણુલના રાજા પોતાને શાહ કહેવડાવતા. તેથી એ રાજ્ય કાણુલના શાહી રાજ્ય તરીકે ઓળખાતું. આ શાહી રાજ્યોને કોઈ કોઈ વાર ઈરાન અને કારમીરના બળવાન રાજાઓનું ઉપરી-પણું સ્વીકારવું પડતું. બહુચિસ્તાન અને ખોરાસાનમાં સુસલમાની અમલ જમતમાં આરબોએ (સાતમા આઠમા સદીમાં) કાણુલ જીતવાના પ્રયત્ન કરેલા. તેમાં કાણુલના રાજાઓ બનિમી યુદ્ધપદ્ધતિ+થી આરબોને થકવતા. પણ આખરે તેમને બગદાદના ખલિફાઓનું અને તે પછી સામાની અને ગીજની વંશના પુર્ક સુલતાનોનું ઉપરીપણું સ્વીકારવું પડ્યું હતું. મહમૂદ ગીજનીના સમય સુધી કાણુલનું હિંદુ રાજ્ય કાયમ હતું. પણ આખરે તે સુલતાન મહમૂદની દિન પ્રતિદિન વધતી જતી મહત્વાકાંક્ષાના કુંડમાં હોમાઈ ગયું. ઇ. સ. ૧૦૨૧માં સુસલમાનો અને આ કાણુલી હિંદુઓ વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થયું. તેમાં કાણુલનો છેલ્લો હિંદુ રાજા ત્રિલોચન-ચાલ બકાદુરીથી લડતાં મરાયો. કાણુલનું રાજ્ય ગીજનીના સામ્રાજ્યમાં ભેડાઈ ગયું, અને કાણુલના હિંદુઓને બળાતકારે વટાણી સુસલમાન કરવામાં આવ્યા. * આ બનાવ પછી કાણુલ અને ઈસ્લામનો એવો એક

+ નાસલાગની લડાઈ Guerrilla Warfare

* આ ધાર્મિક અત્યાચારના સંબંધમાં લખતાં અલબેરૂનીએ પોતાના પુસ્તકમાં એક રમુજ બીતાનું વર્ણન કર્યું છે. તે એવું કે, “ કાણુલના

જીવ થયેલો છે કે કાબુલમાં એક વાર હિંદુ રાજ્ય હતું એ માનતાં પણ મન અચકચક !

(બ) નેપાળ:—હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું આ પહાડી રાજ્ય હિંદુસ્તાનના કરતાં તિબેટ અને ચીનના સંબંધમાં વિરોધ આપ્યું લાગે છે. એમાં સિચ્છવી કુળના* રાજાઓનો અમલ હતો. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં સિચ્છવી રાજા શિવદેવને હર્ષે હરાવી નેપાળમાં પોતાના નામનો શાક ચાલુ કર્યો હતો. શિવદેવના આ પરાજયથી નેપાળમાં સિચ્છવી કુળની સત્તા એટલી બધી દોડળી થઈ ગઈ કે અંશુવર્મા નામનો મંત્રી સમ્રાટ રાજ્યસત્તા બચાવી પડ્યો. રાજા માત્ર નામનો જ રહ્યો. સુખ્ય પ્રધાન અથવા સેનાપતિ તરીકે પોતાને ઓળખાવતો છતાં અંશુવર્મા જ નેપાળનો ખરો રાજા બન્યો. અર્થાત્ કે તે વખતથી નેપાળની ખરી રાજ્યસત્તા મરાઠી રાજ્યના પેશ્વાની મારફત અંશુવર્માના કુટુંબમાં કેટલીક પેઢી સુધી ચાલુ રહી.

લોકો મુસલમાન થવાને કબુલ થયા તે પહેલાં તેમણે ગામાંસ નહિ ખાવાની તથા ખોળ નહિ રાખવાની ખાસ શરત કરી હતી. પણ સગતિ દોષથી ત્યાંના લોકો બલ્લપકાળમાં પોતાની એ પૂર્વ ભાવનાથી એટલા બધા ચલિત થયા પામ્યા કે તેમની પછીની પ્રજાને આ શરતો કિંવા પેતાનું પહેલાનું આર્યત્વ (હિંદુપણું) એ બાબતનું કેવળ વિસ્મરણ થઈ ગયું !” (અ. પુ. ૨ પૃ. ૧૫૭). પરંતુ દૈવની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે ! કાબુલના ના. અમીર સાહેબે હમણાં જ થોડા વખત પર પોતાના રાજ્યમાં ગોરધ નહિ કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું છે. જાણે કેમ નવસે વરસ પછી કાબુલની પ્રજાને પોતાના પૂર્વજોની શરતો સાંભરી આવી હોય, કિંવા તેમની અંદર રહેલા આર્ય-સંસ્કાર ફરી તાલ થતા હોય ! !

• એ સિચ્છવી કુળ અતુસ્મૃતિમાં ગણાવેલા પ્રાત્યક્ષિનિ (ક્ષત્રિય વંશિમાં સામેલ કરી લીધેલા) કુળો પૈકીનું હતું. હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચ ક્ષત્રિય કુટુંબો સાથે એમનો બેટીબ્યવહાર ચાલતો હતો. પ્રસિદ્ધ ગુપ્ત સમ્રાટ પહેલા અંદ્રગુપ્તની રાણી કુમારદેવી સિચ્છવી કુળની હતી; તેમજ ઇ. સ.ના ૭મા સૈકામાં થયેલો પ્રસિદ્ધ શિવદેવ સિચ્છવી કુળના ઓખરી તથા મગધના સોન કુટુંબની રાજકન્યાઓ પરણ્યા હતા. શિવદેવના પુત્ર જયદેવનો લગ્નસંબંધ પણ આસામના રાજકુટુંબમાં થયો હતો.

પ્રસિદ્ધ ગુરખા હોકો આ નેપાળના વતની છે. ઇ. સ. ૧૩૦૩માં અઘાઠદીનની ચિતોડની જીત પછી કેટલાક સીસોદીઆઓ નેપાળ તરફ ભઠ રહ્યા હતા. ત્યાં અંગ્રેજીઅન હોકો સાથે તેમનું મિત્રજ્ઞ થતાં જે પ્રભુ હતપત્ર થઈ તે ગુરખા કહેવાયા. આ ગુરખાઓએ પૃથ્વીનારાયણની સરદારી તળે ઇ. સ. ૧૭૬૮માં નેપાળને જીતી લીધું. ત્યારથી નેપાળમાં ગુરખાઓનું રાજ્ય થયું, તે અઘાપિ ચાલુ છે. છતાં અત્યારે પણ ખરી રાજ્યસત્તા જંગબહાદુર નામના અમાત્ય કુટુંબના હાથમાં વંશપરંપરાગત ઉતરે છે. હાલનું નેપાળનું રાજ્ય હિંદનાં બીજાં દેશી રાજ્યોની તુલનામાં સ્વતંત્ર છે; છતાં ત્યાં અંગ્રેજોનો રેસીડેન્ટ રહે છે, અને દુનીઆનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સાથે સંધિ વિગ્રહ કરવાના નેપાળીઓના હક પર અંગ્રેજોનો અંકુશ છે; તેથી તે રાજ્ય સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર તે ન જ કહેવાય.

ધર્મની બાબતમાં બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મની સેજસેજ હર્ષના વખતથી ચાલી આવી છે તે અત્યારે પણ કાયમ છે.

(ધ) આસામ:—હિમાલયની તળેડીનો આ પહાડી પ્રદેશ હિંદુસ્તાનની છેક પૂર્વ સરહદ પર આવેલો છે. એનું પ્રાચીન નામ કામરૂપ અથવા કામરૂદેવ. કાણ્ડવની માફક કામરૂપ પણ અસલના વખતથી હિંદુસ્તાનનો ભાગ ગણાતો, અને ભગદત્ત કુળના બ્રાહ્મણો ત્યાંના રાજા હતા. આ ભગદત્ત કુળ મહાભારતના સમયમાં પણ પ્રસિદ્ધ હતું. મહારાજા હર્ષના સમયમાં ત્યાં કુમાર અથવા ભાસ્કરવર્મા નામનો એક બ્રાહ્મણ રાજા હતો તે હર્ષનો મિત્ર અને માંડલિક હતો. આસામનું રાજ્ય આ ભગદત્ત કુળમાં છેક આઠમા સૈકા સુધી ચાલુ હોવાનું જણાયું છે. એ જોતાં આસામનું રાજ્ય એક જ કુળમાં હજારો વર્ષ અસ્થાયિતપણે ચાલ્યા કર્યું હોય એમ લાગે છે. આવો દાખલો જગતના ઇતિહાસમાં બીજો કાળ્યે જ મળે ! મહમૂદ ગઝીનીની સ્વારીઓ વખતે પણ આસામનું રાજ્ય કાયમ હતું.

(પ) અંગાળા:—

(ક) પાલરાજા—આ દેશ અતિ પ્રાચીન કાળમાં વંજ નામે પ્રસિદ્ધ હતો. હર્ષના સમયમાં ત્યાં કણ્ડુસુવર્ણ (શુશિંદાબાદ) સમતટ (પૂર્વ અંગાળ) અને તામ્રલિપિ (મિદનાપુર) એ ત્રણ રાજ્યો હતાં, અને તે ત્રણે હર્ષનાં માંડલિક હતાં. તે પછી ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં બૌદ્ધ અથવા પશ્ચિમ અંગાળમાં પાલ વંશનું રાજ્ય થયું. એ

૫ મું મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ ૩૬

વંશનો પહેલો રાજા ગોપાલ હતો. ગોપાલ પછી થયેલા ધર્મપાલ અને જેવપાલ રાજાઓની કારકીર્દીમાં આ પાલ રાજાઓની સત્તા થયે દૂર લઈ ફેલાઈ. ધર્મપાલ ઇ. સ. ૯૦૦ના સુમારમાં કનોજના વર્મા કુળના વ્યૂથુષ રાજાને હરાવી ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી બનવાની તૈયારીમાં હતો. પણ તેવામાં અતિહાર રાજા નાગભટ્ટે કનોજ છટી લીધાથી તેની એ ખારણા પાર પડી નહિ. પરંતુ તે પછી દસમા સૈકાના અરસામાં અતિહાર રાજાઓ દક્ષિણના ચાણક્ય (ચાણક) રાજાઓ સાથેની લડાઈઓમાં નબળા પડી ગયા, એટલે કનોજ પાલ રાજાઓના હાથમાં ગયું. મહમૂદની સ્વારીઓ વખતે રાજ્યપાલ નામનો રાજા કનોજ તથા બંગાળનો રાજા હતો. રાજ્યપાલ પછી મહીપાળ થયો, જેણે બહરી નામનું શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. એના પછીના પાલ રાજાઓ નબળા નીકળવાથી પૂર્વ બંગાળના સેન રાજાઓનું ભેર ફાવ્યું. આ પાલ રાજાઓ ઠેક લગી બાંધકામમાં રહ્યા હતા. ગૌડ ઉપરાંત મગધ દેશ પણ તેમને તાબે હતો.

(ખ) સેનરાજા:—હવેના હાથે નાશ પામેલા મજબૂતાના ગુપ્તવંશની એક શાખામાંથી આ વંશની શરૂઆત આઠમા સૈકામાં થઈ. એ વંશનો પહેલો રાજા આદિત્યુર હતો. તે બ્રાહ્મણ ધર્મનો અભિમાની હોવાથી બંગાળમાં બ્રાહ્મણ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે તેણે કનોજમાંથી પાંચ બ્રાહ્મણો અને પાંચ હાયરથોને લાવી વસાવ્યા. આ સેન રાજા શરૂઆતમાં પાલ રાજાના બંડીયા હતા. પણ પછી પાલ રાજા નબળા પડતા ઇ. સ. ૧૦૧૬ના અરસામાં તેઓ સ્વતંત્ર થયા, એટલું જ નહિ પણ આખા ગૌડ—બંગાળ ઉપર તેમની સત્તા સ્થપાઈ. આ વંશનો છેલ્લો રાજા લક્ષ્મણસેન કરીને થયો. તેના વખતમાં મહમદ બખ્તિઆર ખીલજીએ આવિંતો હુમલો કરી બંગાળના આ હિંદુ રાજ્યની આખર આણી; ઇ. સ. ૧૨૦૨.

(૧) જોડીઆ:—જોડીઆનું પ્રાચીન નામ જોડૂ અથવા કલિંગ દેશ હતું. એ દેશ પ્રથમ મૌર્ય સામ્રાજ્યનો પ્રાંત હતો, પણ ઇ. સ. ૩૨૦ના સુમારમાં રક્તબાહુ નામના ચવન રાજાએ ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ ચવન અથવા જોડી રાજા બૌદ્ધ માર્ગી હતા. એમનું રાજ્ય સુમારે દોઢસો વર્ષ ચાલ્યા પછી ચયાતિ કેસરીએ તે રજામાં છટી લઈ કેસરી વંશની સ્થાપના કરી. તેમની રાજધાની ભુવનેશ્વરમાં હતી. હવેના

સમયમાં આ કેસરી રાજ્યોને તેનું ઉપરીપણું કબ્જા કરવું પડ્યું હતું. પરંતુ હર્ષના મરણ પછી તેઓ લાગલા સ્વતંત્ર થયા હતા. અચાતિ કેસરીએ જીવનેશ્વરનું બંધન મંદિર ઇ. સ. ૫૦૦ના સુમારમાં બંધાવવા આરંભ્યું, તે જની પછી થયેલા ચોથા રાજની કારકીર્દીમાં ઇ. સ. ૬૫૭માં પૂરું બંધાઈ રહ્યું ! આ ઉપરથી તે મંદિર કેવું ભવ્ય હશે તેનો ખ્યાલ આવશે. આ કેસરી રાજ શિવ અને વિષ્ણુના ભક્ત હતા. તેથી એકોએમાં આજીણું ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કરવા માટે તેમણે અયોધ્યામાંથી દશ હજાર બ્રાહ્મણોને ખોલાવી એકાદીઆમાં વસાવ્યા. તેમના શુભરાત્ર માટે તેમણે પસાવતાં કહાડી આપેલાં, જે તેમના વંશને આજ સુધી ભોગવે છે.

એ બ્રાહ્મણની વસ્તીને ઠેકાણે જયપુર નામનું શહેર ઉભું થયું, જે આજળ જતાં એકાદીઆની રાજધાની બન્યું. પણ ઇ. સ.ના દશમા સૈકામાં રણધીર નામનો રાજ થયો, તેણે મહાનદીના મુખ આગળ કટક બંદર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. ત્યારથી કટકને એકાદીઆની રાજધાનીનું માન મળવા લાગ્યું, જે અદ્યાપિ કાયમ છે. કેસરી વંશ ઇ. સ. ૧૧૩૨માં સમાપ્ત થઈ ગયો વંશ શરૂ થયો. એ વંશમાં અનંત ભીમદેવ તથા પુરુષોત્તમ દેવ નામના રાજ પ્રખ્યાત થયા. પુરીનું પ્રસિદ્ધ જગન્નાથજીનું મંદિર અનંત ભીમદેવે બારમા સૈકામાં બંધાવેલું કહેવાય છે. ગંગ પછી થયેલા ગજપતિવંશના રાજ્યો પાસેથી મહાન મોગલ બાદશાહ અકબરે ઇ. સ. ૧૫૬૦માં એકાદીઆ જીતી લઈ મોગલ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, ત્યાં સુધી એ રાજ્ય ચાલ્યું. આ કેસરી અને ગંગ રાજ્યોએ બંધાવેલાં દેવાલયો, પલો અને ખીળાં જાહેર કામો એકાદીઆમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે પડે છે. તેમની સુંદર કારીગરી અને ભવિતા આજે પણ જોનારને છક કરે છે !

(૭) દખ્ખણનાં રાજ્યો:—

(ક) બાદામી અને કલ્યાણીના આલુક્ય—પૈઠણના પ્રસિદ્ધ સ્મૃતવાહન વંશની સમાપ્તિ પછી ત્રણસો વર્ષે એટલે કે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં આલુક્ય વંશની સ્થાપના થઈ, ઇ. સ. ૪૭૦. આ વંશનો મૂળ પુરુષ જયસિંહ, શુભરાત્રમાં વલ્લભી વંશની સ્થાપના કરનાર સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો સગો થતો હતો. એની રાજધાની વાતાપી અથવા બાદામીમાં હતી. તેથી એનો વંશ બાદામીના આલુક્ય વંશ તરીકે ઓળખાય છે. જયસિંહ પછી ચોથી પેઢીએ પહેલો પુલકેશી થયો. એણે આસપાસનાં રાજ્યો તાબે કરી આલુક્યોની સત્તા ઠેક ઠેકાંજીવરમ

સુધી વધારી. એની પછી ત્રીજી પેઢીએ પુલકેશી બીજી થયો. એ હર્ષને સમઠાલીન હોઇ તેના જેવો જ મહત્વાકાંક્ષી અને બળવાન હતો. ઉત્તરમાં હિન્દિવજ્યથી થયેલા હર્ષની દક્ષિણ જીતવાની ધારણા આ શરૂ પુલકેશીએ ધૂળમાં મેળવી દીધી, એટલું જ નહિ પણ નર્મદાથી તે હંકા સુધીનાં તમામ રાજ્યોને જીતી લઇ તે સમરત દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી મહારાજાધિરાજ બન્યો. એના પછી ત્રીજી પેઢીએ થયેલા વિનયાદિત્યે પણ કેનોજના ધર્મોવર્માને હરાવી પાછો કાઢ્યો હતો. તે પછી જાદામીના આહુક્યોની સત્તા ધીમે ધીમે નબળી પડતી ગઇ. આડમા સૈકાની અધવચમાં દન્તિદુર્ગ નામના રાષ્ટ્રકૂટ ંદલિકે છેલ્લા આહુક્ય રાજ (કીર્તિવર્મા બીજો) ને હરાવી આલખેડમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સ્થાપના કરી. આ વંશના બીજા રાજા કૃષ્ણે દુનીઆમાંની એક અભયબી તરીકે મનાતું ઇલોરાનું અદ્ભુત કેલાસમંદિર* બંધાવ્યું. કૃષ્ણનો પૌત્ર ગોવિંદ આ રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો મોટામાં મોટો રાજા થયો. એણે વિંધ્યાચળથી તે કાંચીનગર (કાન્જીવરમ) સુધી રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા વિસ્તારી. આ વંશનો છેલ્લો રાજા ક્રક થયો. તેને ઇ. સ. ૯૭૩માં હરાવી આહુક્ય વંશના તૈલપે કેન્ધાણીમાં ફરી આહુક્ય સત્તા સ્થાપી. આ વંશમાં વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા ઇ. સ. ૧૦૭૬માં થયો. તે બહુ શરૂ અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો હતો. બિદહણ કવિના ‘વિક્રમાંક ચન્તિ’નો નાયક આજ રાજા હતો. વળી ‘મિતાક્ષરા’ નામના પ્રસિદ્ધ હિંદુ કાવ્યદાના ગ્રંથનો કર્તા પણ એના જ દરબારમાં થઇ ગયો. આ વિક્રમાંક રાજાના મરણ પછી એ વંશની પડતી થઈ અને બારમા સૈકાની આખરમાં એનો અંત આવ્યો.

આ આહુક્ય રાજાઓ સામાન્ય રીતે સઘળા જ પરાક્રમી હોઈ પહોં સાથેની તેમની દુરમનાવટ વંશપરંપરા કાયમ રહી હતી.

(બ) રાજમાંદ્રીના આહુક્ય—પુલકેશી બીજાએ દક્ષિણનાં તમામ રાજ્યો જીત્યા પછી વિષ્ણુવર્ધન નામના પોતાના એક ભાઇને પૂર્વ કાંઠાનું ‘વેંચીનું’ રાજ્ય સોંપ્યું. તેમજ જયસિંહ નામના બીજા એક ભાઇને ગુજરાતના લાટ દેશનું રાજ્ય સોંપ્યું, જેની રાજધાની નવસારી-માં હતી. આ વિષ્ણુવર્ધનથી પૂર્વના આહુક્ય રાજ્યની શરૂઆત થઈ, ઇ. સ. ૬૧૫. આ રાજાઓની રાજ્યધાની પાછળથી રાજમહેંદ્રી (રાજમાંદ્રી)

* આ સ્થાન ઝોરગાળાદ પાસે છે અને અનમાડ થઇ જવાય છે.

માં સ્વાધી તેઓ રાજમાંદ્રીના આલુકચ કહેવાયા. આ રાજઓ પણ પશ્ચિમના આલુકચોની માફક પરાક્રમી હોઇ જોઇ રાજઓ સાથે તેમની દુસ્મનાવજ સતત ચાલુ હતી. તેમ છતાં જોઇ રાજઓ સાથે તેમને બેટી-વહેવાર પણ ચાલતો હતો. જોઇ ઉપરાંત આ રાજઓને જોડીઆના ગંઝ અને માલખેડના શાષ્ટક રાજઓ સાથે પણ લડાઇઓ થયા કરતી હતી. આ આલુકચ વંશનો જીમદેવ રાજ ૧૦૮ લડાઇઓ લડ્યો હતો, તથા તેણે ૧૦૮ શિવાલયો બંધાવ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૯૮૬માં શાજેન્દ્ર નામનો રાજ આ વંશમાં થયો. તેને મોસાળ તરફથી જોલનું રાજ્ય વારસામાં મળવાથી આલુકચ અને જોઇ રાજ્ય જોડાઇ ગયાં.

આ આલુકચ રાજઓ આલુકચમને આગ્રય આપનારા હોઈ તેમણે ધણાં દેવાલયો બંધાવ્યાં છે.

(૮) દક્ષિણાંત* રાજ્યો:—ધણા જુના વખતથી હિંદના દક્ષિણાંત ભાગમાં જોઇ, જોરા અને પાંડ્યનાં રાજ્યો ચાલ્યાં કરતાં હતાં. એ ત્રણે રાજ્યો મૂળ દ્રાવિડ હતાં, પણ આર્યોના સંસર્ગ વધતાં પાછળથી તેમણે સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશના વીર પુરુષો સાથે પોતાની વંશાવળી જોડી દીધી હતી.

(૯) જોલનું રાજ્ય:—એની રાજધાની કાંચી (કાંજીવરમ)માં હતી. ઇ. સ. પૂર્વે સુમારે ૩૫૦ વર્ષ ઉપર એ રાજ્ય લગ્નસંબંધથી પાંડ્ય રાજ્ય સાથે જોડાઇ ગયું હતું. ફરીને તે ઇ. સ. ૨૧૪માં છૂટું પડ્યું. પણ એ વખતે કાંચીમાં ખલ્લેવોળું બળવાન રાજ્ય હતું. તેથી તેઓ જાજા પ્રકાશમાં આવી ચકચા નહિ, અને તેમને પોતાની ગાદી તાંબવરમાં કરવી પડી. પરંતુ તે પછી પાંડ્યો સાથેની લડાઇઓમાં ખલ્લેવો નબળા પડી જતાં ઈ. સ.ના નવમા સૈકામાં વિજયાલય નામના રાજાએ કાંચી છતી લઇને પુનઃ બળવાન જોઇ રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ જોઇ રાજાઓને પૂર્વ અને પશ્ચિમના આલુકચો સાથે કાયમનો ઝગડો ચાલ્યા કરતો હતો, તે ઉક એ બન્ને રાજ્યો લગ્નસંબંધથી જોડાયાં ત્યારે જ બંધ પડ્યો. આ વંશમાં રાજરાજ નામનો રાજ બહુ પરાક્રમી થયો. એણે જીંદા છતી તથા જોડીઆ વગેરે

* કૃષ્ણા નદીથી કન્યાકુમારી સુધીનો પ્રદેશ: એને દ્રાવિડ અથવા તામિલ દેશ પણ કહે છે.

ઉત્તર તરફનાં રાજ્યો તાબે કરી દક્ષિણ હિંદમાં ઓલ સામ્રાજ્યને સર્વોપરી બનાવ્યું. આ રાજ્યનું નીકાળળ પણ ભારે હતું. અરબી સમુદ્ર અને જાંગીના ઉપસાગરમાં એના નીકાસીન્યે ફરી વળી જળરો ધાક બેસાડ્યો હતો. એના પછી થયેલો રાજેન્દ્ર રાજ પણ બહુ પ્રતાપી હતો. એણે જાંગીના મહાપાળ રાજને હરાવી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પણ ઓલ સત્તાનો ધાક પાડ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ અફઘાનિષ્ટ પર જળમાર્ગે સ્વારી કરી ત્યાંનું પેશુ રાજ્ય છતી લીધું. આ બનાવ હિંદુઓની નીકાચુક વિશેની કુશળતાનો ઉજ્જવો દાખલો છે. ખરેખર ! હિંદના ઇતિહાસમાં રાજેન્દ્ર ઓલનું નામ કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય બેટલું જ ગૌરવાસ્પદ છે. આ રાજ ઇ. સ. ના ૧૧મા સૈકામાં થઇ ગયો, અને સુલતાન મહમૂદનો સમકાલીન હતો. અર્થાત્ કે એક બાબુ જ્યારે હિંદની સ્વતંત્રતા હરાવાનું મંડાણ થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે તે જ સમયે બીજી બાબુએથી તેની વિજયપતાકા ફરીઆ પારના દેશોમાં ઉડતી હતી ! દેવની ગતિ ખરે જ વિચિત્ર છે !

(ખ) ચૈત્ર રાજ્ય:—આ રાજ્ય કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે મહાબાર કાંઠા ઉપર આવેલું હોય તેમાં હાનડાથી ત્રાવણકોર સુધીના મૂલકનો સમાવેશ થતો હતો. એનું બીજું નામ કૈરલ હતું. આ રાજ્યને પંડારાનાં ઓલ અને પાંડય રાજ્યો સાથે વખતોવખત લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું. ઇ. સ. ના ૧૦મા સૈકામાં ઓલ અને ચૈત્ર વચ્ચે નીકા ચુક થયું તેમાં ચૈત્રના કાંઈકાનો સદંતર નાશ થઈ ગયો અને તે પછી થોડા જ વખતમાં તેની આખર આવી. પોર્ટુગીઝ સરદાર વાસ્કો ડી ગામાને આશ્રય આપનાર કાંઈકાનો હામોરીન રાજ મૂળ આજ વંશનો હોય મુસલમાન ધર્મમાં વટલાઈ ગયો હતો.

(ગ) પાંડય રાજ્ય:—આ રાજ્ય ઉત્તર દક્ષિણમાં હોય તેની રાજધાની મદુરામાં હતી. એની સ્થાપના ઇ. સ. પૂર્વે નવમા સૈકામાં થઈ હતી. ખ્રીસ્તિ સનના આરંભમાં આ વંશના રાજાએ રૈમના બાદશાહ ઓગરટસ સીઝર પાસે પોતાના એલચી મોકલ્યા હતા. આ પ્રથી જણાય છે કે તે સમયમાં પાંડય રાજ્ય તેની પ્રજા જહોજલાલીમાં અને બળવાન હશે, એટલું જ નહિ પણ દુનીઆના તે વખતના સુધરેલાં રાજ્યો સાથે હિંદી રાજ્યોનો સંબંધ ચાલુ હતો એમ પણ આ બીનાથી સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ.ની ૧૧મી સદીમાં ઓલ રાજાએ મદુરા છતી પાંડય રાજ્યને પોતાનું ખંડીક બનાવ્યું.

આ ત્રણે દ્રાવિડ રાજ્યો ધણે ભાગે કૌંસ માર્ગી હતાં વચમાં થોડોક વખત જૈન ધર્મનું જોર વધ્યું હતું, એરાનો રાજ્ય નવમા સૈકામાં શુસલમાન ધર્મમાં વટલાયો. વળી એ ત્રણે રાજ્યોમાં પંચાયત અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પદ્ધતિઓ પૂર્ણ પ્રમાણમાં ખીલી હતી. એને લગતા નિયમો અને કાનૂનો અત્યારે પણ વાંચનારને હેરાત પમાડે છે. મિ. હેવલ પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે “ એના કરતાં સદસ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પદ્ધતિનું દર્શાવતું યુરોપનો પ્રાચીન કે અર્વાચીન ઇતિહાસ ભાગ્યે જ ખતાવી શકે !”†

પ્રકરણ ૬ હું

મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ (આહ)

૧. હિંદુ ધર્મ:—ઐહ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાં એક હજાર વર્ષ અરાખર આદ્યા પછી તેની ઉતરતી કળા બેઠી. ગુપ્તોના વખતથી જ આહણુ ધર્મે પ્રરી માથું ઉચકવા માંડ્યું હતું. હર્ષના મરણ પછી એનું સામ્રાજ્ય તરત ભાંગી પડ્યું, તેમાં પણ આ સજીવન થતા નવા આહણુ ધર્મે જ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. ડેરડેર આહણુપંડિતો અને આહણુ ધર્મી રાજાઓ ઐહધર્મને હલકો પાડવા લાગ્યા; છેવટે શાંકરાચાર્યે તેને કાયમનો ફટકો માર્યો. ઐહ ધર્મ હિંદમાંથી અસ્ત તો થયો, પણ તેની કેટલીક અસરો આ નવીન આહણુ ધર્મ પર પડ્યા વગર રહી નહિ. અહિંસા, મૂર્તિપૂજા, ઠાઠમાઠભર્યા ઉત્સવો અને તીર્થયાત્રા જેવાં આકર્ષક તત્ત્વો હિંદુ ધર્મમાં મૂળ ઐહ ધર્મમાંથી

† Vide *History of Aryan Rule in India* by E. B. Havel, P. 235.

૬ કું' મહામૂહ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ ૪૫

જ આત્માં છે. યજ્ઞયાગની પ્રાચીન વૈદિક ક્રિયાઓ બંધ પડી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની ભક્તિ પ્રચારમાં આવી. અનેક દેવદેવીઓનાં મંદિરો બંધાયાં અને જુદા જુદા પંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. જાતિ-બંધન દૃઢ થયું; મૂળની ચાર વર્ણો નષ્ટ થઇ તેને ટેકાણે ધંધાવાર અનેક જાતિઓ બંધાઇ. આ પ્રમાણે ધર્મનું બાલ સ્વરૂપ ધર્યું બહુ, તથાપિ આર્ય ધર્મના મૂળ સિદ્ધિમાં જરાયે ફેર પડ્યો નહિ. આર્યોને એકેશ્વરવાદ, કર્મવાદ તથા પુનર્જન્મ વિષેની શ્રદ્ધા જેમનાં તેમ કાયમ રહ્યાં. જગત્પતી ઉત્પત્તિ, અસ્તિત્વ અને લયનું કારણ ઇશ્વર જ છે એ માન્યતા અખંડિત રહી. શૈવ અને વૈષ્ણવ ધર્મના અનેક પંથોમાં હિંદુ પ્રજા વહેંચાઈ ગઇ; છતાં પણ શિવ અને વિષ્ણુનાં અનેક નામો પૈકી ગમે તે નામથી તેઓ એક જ ઇશ્વરને ભજે છે, એવી તેમની દૃઢ શ્રદ્ધા કાયમ રહી. રામ અને કૃષ્ણ એ જ અરસામાં ઇશ્વરી અવતાર તરીકે મનાયા. કૃષ્ણની લીલા વિષે અનેક કાવ્યો અને ગ્રંથો લખાયાં અને તેમણે લોકોનાં દિલ પર જખરો પ્રભાવ મેળવ્યો. આ નૂતન હિંદુ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં ૧૮ પુરાણોમાંનાં કેટલાંક આ અરસામાં લખાયાં. તેમાંનાં કેટલાંકના મતભેદ પર હાલના જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું બંધારણ છે. ઇ. સ.ના બારમા સૈકાના પ્રારંભમાં રામાનુજચાર્ય થયા, તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મને ખૂબ ફેલાવ્યો. રજપૂત અમલમાં આ નવીન હિંદુ ધર્મ બહુ સારી રીતે પોષાયો. મુસલમાનોએ હુમલા કરવા માંડ્યા ત્યારે આખો દેશ હિંદુ ધર્મી હતો. ઐશ્વર્ય માત્ર બંગાળના થોડા ભાગમાં હેલા ડચ્છીઆં ભરતો હતો, જેને મુસલમાનોએ પૂરો કર્યો.

૨. શ્રી શંકરાચાર્ય:—હિંદુ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનાર શ્રી શંકરાચાર્યનો જન્મ મલ્લખારમાં આવેલા કાઝરી ગામમાં થયો હતો. એમના જન્મના સમય સંબંધમાં મતભેદ છે, છતાં સામાન્ય રીતે તેઓ ઇસ્વીસનના આઠમા સૈકામાં જન્મ્યા હતા એમ મનાય છે. એમના પિતાનું નામ શિવશુર. શંકરની સાત વર્ષની ઉંમરે તેમના પિતા

ગુજરી જવાથી તેમની માતાએ તેમને હાથેરીને મોટા ક્યાં તથા જનોઇ દીધી. જનોઇ દીધા પછી તેમને ગુરુને ત્યાં બધુવા મોકલ્યા. તેઓ નાનપણથી જ અસાધારણ બુદ્ધિવાળા હોવાથી હુંક મુદતમાં જ વેદ, વેદાંતાદિ સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થઇ ઘેર આવ્યા. એમની માતાએ તેમના લગ્નની તૈયારીઓ કરવા માંડી; પરંતુ શંકરનું ચિત્ત નાનપણથી જ ગ્વાનમાર્ગ તરફ ઢળેલું હોવાથી તેમણે પરણવાની ના પાડી અને એકદમ સંન્યાસ લેવાની મરજી બતાવી. પણ મા તેમને રજા આપતાં નહોતાં. પછી એક દહાડો એવું બન્યું કે શ્રી શંકર તથા તેમનાં માતૃશ્રી નદીએ ન્હાવા ગયાં હતાં, ત્યાં એક મગરે શંકરને પગે બાજી તેમને ઉડા પાણીમાં ખેંચવા માંડ્યા. તે વખતે શંકરે માતાજીને આજીજી કરી કે “માતૃશ્રી, મને આ મરતાં મરતાં તો સંન્યાસી થવાની રજા આપો.” માતાએ પુત્રનું કહ્યાણું વાંચી તેમ કરવાની રજા આપી. તે પછી આશ્ચર્ય છે કે મગરે શંકરને પગ છોડી દીધો અને તેઓ સહીસલામત કિનારે આવ્યા. પણ હવે તો તે સંન્યાસી હતા, તેથી ઘેર જવાય તેમ નહોતું. નાટો ત્યાંથી તેઓ રીતસર દીક્ષા લેવા સારૂ ચાલી નીકળ્યા, અને નર્મદા કિનારે વસતા શ્રી એવિંદસ્વામી નામના વિદ્વાન સંન્યાસીના આશ્રમમાં જઈ તેમના શિષ્ય થયા. ત્યાંથી તેઓએ કાશી જઈ પોતાનાં અસાધારણ ગ્વાન અને બુદ્ધિચાતુર્યથી વિદ્વાનોમાં નામના મેળવી. શંકરે અદ્વૈત મતનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. ધણી રાજરાણા તેમના શિષ્ય થયા. તે પછી શંકરે અનેક શિષ્યો સાથે રાજ જોવા દાહથી હિંદુસ્તાનની ચારે દિશામાં ફરી દિગ્વિજય કર્યો. શંકરાચાર્યના પહેલાં બૈદ્ધ ધર્મ ખખળી તો ગયો જ હતો; શંકરાચાર્યે તેને હિંદુસ્તાનમાંથી સમૂળગો ઉખેડી નાખ્યો. આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરીને તેમણે શુદ્ધ હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, અને હિંદુસ્તાનની ચારે દિશામાં મઠ સ્થાપ્યા. એમણે ગીતા, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે ધર્મ ગ્રંથો ઉપર સુંદર ભાષ્ય લખ્યાં છે. તે સિવાય બીજા અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો

લખ્યા છે, જે વિદ્વાનોમાં હજી પણ વખણાય છે. ૩૨ વર્ષની વયે તેમણે બદરીકેદારમાં (કેટલાકના અત પ્રમાણે કાંછવરમાં) પોતાની જીવનલીલા સમાપ્ત કરી. ભાવિક્ષ્ણે એમને શિવના અવતાર તરીકે માને છે. જગતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં શંકરાચાર્ય ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે.

એમણે સ્થાપેલો માર્ગ ‘અદ્વૈત કિંવા સ્માર્ત માર્ગ’ અને એ મતને માનનારા સ્માર્ત કહેવાય છે. હાલ પ્રચલિત શૈવ માર્ગ એ અદ્વૈત કિંવા સ્માર્ત માર્ગને શરો હોઈ તેના અનુયાયીઓ શૈવી કહેવાય છે.

૩. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન:—

સાહિત્ય:—આર્યોની મૂળ ભાષા સંસ્કૃત એ જ્ઞાનનો બંડા છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં તો હિંદુઓની બરાબરી આજ પણ જગતની કોઈ પણ પ્રજાથી થઈ શકે તેમ નથી. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રોમાં પણ આર્યોએ કરેલું કાર્ય વખાણવા બેગ છે. કાલિદાસ, ભારવી, ભવભૂતિ, બાણમુદ્ર, સોમદેવ, જયદેવ વગેરે કવિઓ અને કથાકારો હિંદુ પ્રજાનું ગૌરવ છે.

તેમણે લખેલા શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, મેઘદૂત, રઘુવંશ, કિરાતાજીનીય, કાદંબરી, કથાસરિતસાગર, પંચતંત્ર અને ગીતગોવિંદ વગેરે ગ્રંથો આજ પણ રસભેર વંચાય છે. એમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો તો એટલાં બધાં રસિક અને સુખોદાયક છે કે તેમના તરજુમા ફનીઆની જુદી જુદી ભાષાઓમાં થયા છે. પ્રસિદ્ધ અરોબ્યન નામ્પટસ એ આપણા કથાસરિતસાગરનો અનુવાદ છે. પંચતંત્ર અને હિતોપદેશની વાતોનો આનંદ આજ પણ યુરોપનો બાળવર્ગ લૂંટી રહ્યો છે. તે વખતના રાજાઓ પણ સાહિત્યરસિક હોઈ વિદ્યાને આશ્રય આપનારા હતા. ભરથરી, હર્ષ અને ભોજ રાજાઓ પટે પણ કુશળ કવિ અને નાટકકાર હતા.

વિજ્ઞાન:—ખજોળ અને અણિતનું જ્ઞાન પણ આર્યોને વૈદિક કાળથી હતું, અને તેમાં વખત જતાં તેમણે સારી પ્રગતિ કરી હતી. ખજોળ અને ખજીંગણિત (એજીબ્રા) સંબંધી પ્રથમ લખનાર

આર્યજાટ ઇ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં થયો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર રહે છે, તેના પૂરાવા તથા સૂર્ય અને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાનાં ખરું કારણ એણે પોતાના ગ્રંથમાં લખ્યાં છે. એના પછી થયેલા વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત અને ભાસ્કરાચાર્ય પણ સમર્થ ખગોળવેત્તા અને ગણિત-શાસ્ત્રીઓ હતા. ખીજગણિતનાં જે પ્રમેયોની યૂરોપના ગણિતશાસ્ત્રીઓને ઇ. સ. ના છેક અરાહમા સૈકા સુધી ખબર સુધાં નહોતી, તે પ્રમેયો ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંતશિરોમણિ ગ્રંથમાં ઇ. સ.ના ૧૨ મા સૈકામાં ૨૫૪ રીતે છોડેલાં છે. ગણિત પરનો લીલાવતી ગ્રંથ આજ પણ મશહૂર છે.

વળી, વૈદક વિદ્યામાં પણ આર્યોની કુશળતા અદ્ભુત હતી. રોગ, રોગનાં કારણ અને તેના ઉપાય તથા વાઙકાવનું પણ હિંદુઓને અચ્છું જ્ઞાન હતું. સિકંદરની રવારી સાથે આવેલા ગ્રીક પંડિતો લખી ગયા છે કે તે જમાનામાં ગ્રીસના મોટા મોટા વૈદ્યો જે રોગો મટાડી શકતા નહોતા તે રોગોના નિદાનમાં ભરતખંડના વૈદ્યો ખાસ પ્રવીણ હતા. સિકંદર પોતાની સાથે હિંદુસ્તાનના વૈદ્યોને લઈ ગયો હતો. ચરક અને શુશ્રુત નામના વૈદક ગ્રંથો આજ પણ પ્રસિદ્ધ હોઈ તેની અંદર જુદી જુદી શસ્ત્રક્રિયા અને તે માટેનાં ઓળરોનાં વર્ણન છે. આર્યો એ વિદ્યા હિંદુઓ પાસેથી શીખ્યા અને તેમના દ્વારા પછી તે યૂરોપમાં ફાખલ થવા પામી. ખગદાદના પ્રસિદ્ધ ખલિશ હાફેઝ-અલ-રશીદે પોતાના દરખાસ્તમાં એ હિંદુ વૈદ્યોને ખાસ તેજાવી રાખ્યા હતા.

રસાયણ વિદ્યામાં પણ હિંદુઓએ સારી પ્રગતિ કરી હતી. ધાતુઓનાં જરણમારણ તથા ઓક્સિજન અને ગંધકના સંયોગથી વિવિધ દ્વારો બનાવવાની ક્રિયાઓ તેમને આવડતી હતી, એટલું જ નહિ પણ જુદા જુદા રોગો પર ધાતુનાં રસાયણો આપવાની પ્રથા પણ હિંદમાં ઘણા લાંબા સમયથી ચાલુ હતી. આર્યો એ રીત

૬ હિંદુ મહામૂહ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ ૪૬

હિંદુઓ પાસેથી શીખ્યા અને પછી તેમની મારફત તે મધ્ય યુગમાં યુરોપમાં દાખલ થઇ.

આ બધી વિદ્યાઓમાં હિંદુઓ અત્યંત કુશળ હતા અને તેમના પર તેમણે મોટા મોટા પ્રથો લખ્યા છે એ ખરું; તથાપિ બારમા સૈકા પછી દેશમાં જાગેલી અવ્યવસ્થા અને અશાંતિને લીધે તથા રાજ્યાશ્રયના અભાવે તેમની આગળ પ્રગતિ થતી અટકી ગઇ. આરબો દ્વારા યુરોપમાં દાખલ થયેલી હિંદુઓની એ વિદ્યાઓમાં યુરોપની પ્રજાઓ અત્યારે અજાણ પ્રગતિ કરી રહી છે, ત્યારે હિંદુ વિદ્વાનશાસ્ત્રો સંજ્ઞેગવશાત્ તેમની પૂર્વ સ્થિતિમાં સડઢાં કરે છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ પ્રજાને પોતાના એ પ્રાચીન ગૌરવનો ખ્યાલ સરખો પણ રહેવા પામ્યો નથી; એ ખીના ખરેખર ખેદ ઉપજાવે તેવી છે.

૪. હુન્નરકળા:—હુન્નર અને કારીગરીની બાબતમાં પણ ભારતખંડની કીર્તિ પૂર્વે પુષ્કળ હતી. હિંદુસ્તાન દેશ તે વખતે અત્યારની માફક માત્ર કાચો માલ પેદા કરનાર દેશ નહોતો. હિંદુસ્તાનના કારીગરોને હાથે બનેલો માલ જ્યાંજ્યાં પરદેશ ચડતો હતો, અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમનાં બજારોમાં તેની હોંસે હોંસે ખપત થતી હતી. ભાત ભાતનાં રેશમી અને કસબી વસ્ત્રાદિકામ તથા ગરમ અને સુતરાદિ કાપડ દેશમાં ઠેક ઠેકાણે તૈયાર થતાં હતાં. હિંદુસ્તાનના કાપડ માટે તે વખતે ખડાપડી થતી હતી. કાપડ સિવાય સોના-ચાંદીનું નકશીકામ તથા હીરા મોતીનું જડાદિ કામ પણ સુંદર થતું હતું. ત્રાંખા પિત્તળનાં સુંદર ભાતીગર વાસણ બનાવતાં હતાં, અને તેની ખ્યાતિ દેશ દેશાવરમાં હતી. હાથીદાંત, સાગ, સુખડ અને સીસમ પર સુંદર નકશીકામ પણ પુષ્કળ થતું હતું. સિંધુવિદ્યામાં તો હિંદુઓ ઘણા જ આમળ વધ્યા હતા. તે વખતના તેમનાં બધા બાંધકામો— સુદાઓ, દેવળો નહેરો વગેરે આજ પણ જોનારને છક કરી મેલે છે.

આ હુમરો ઉપરાંત રંગબેરંગી ચિત્રકામ તથા સંગીત જેવી લલિત કળાઓમાં પણ હિંદુઓની કુશળતા અદ્ભુત હતી.

૫. વેપાર અને વસાયત:—પરદેશ સાથેના હિંદુસ્તાનનો વેપાર ઘણા પ્રાચીન સમયથી ચાલુ હતો. હિંદુ વેપારીઓ ચીન જાવાની દરિયાઇ સફરો ખેડતા. સિકંદરની સ્વારી પછી પશ્ચિમના મુલકો સાથેના વેપાર પણ ખીલ્યો. ઇ. સ.ના પહેલા સૈકામાં શતા સમુદ્રને માર્ગે અલેક્ઝાંદ્રીયા અંદર સાથેના હિંદુસ્તાનનો વેપાર ધમધોધાર ચાલતો હતો. રોમ અને વેનીસનાં વહાણો હિંદુસ્તાનનાં દક્ષિણાંત અંદરોની સફરે આવતાં હતાં, તેની સાખીતી તરીકે રોમન સિક્કાઓ આજ પણ કોઇમ્બતુર અને મદુરા પરગણાંમાં જડી આવે છે. પાંડ્ય રાજાએ સીઝર પાદશાહ કને પોતાના એલચી મોકલ્યાની વાત પાછળ આવી ગઇ છે. એ એલચીમંડળ મોકલવાની અતલબ પણ મુખ્યત્વે કરી વેપાર ખીલવવાની હતી. પ્રભાસ, ખંભાત, લાડચ, થાણા, કોલ્હો, કુમારી, મહલીપટ્ટણ અને તમ્રલિપ્તિ એ તે વખતનાં મુખ્ય અંદરો હતાં. તેમાં લાડચની કીર્તિ વિશેષ હતી. પિત્તળ, કલઇ, સીમું, કાચ, મોતું તથા રૂપું એ જાણસો મુખ્યત્વે પરદેશથી આયાત થતી હતી, ત્યારે જવાહીર, સુંદર ચળકતું માટી-કામ, સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, મલમલ, સુગંધી તેલો, અર્કે અને તેજના તેમજ હાથીદાંત અને ખીન્નું નકશીકામ વગેરે માલ આપણે ત્યાંથી પરદેશ ચડતો હતો. હિંદુસ્તાનનાં મોટી ખાસ વખણાતાં હોઇ મનારના અખાતમાં તે પુષ્કળ પાકતાં હતાં.

વસાયત:—અસલના ક્ષત્રિયો જેમ નૌકાયુદ્ધમાં કુશળ હતા તેમ વૈશ્યો વહાણવટું ખેડવામાં પણ તેવા જ હુશિયાર હતા. યૂરોપીયન લોકો તે વખતે એ બાબતમાં હિંદુસ્તાનના લોકો કરતાં ઘણા જ પાછળ હતા. તે સમયે યૂરોપના ખલાસીઓની આટલાંટિક મહાસાગરમાં કે આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડા સુધી જવાની છાતી ચાલતી નહોતી, ત્યારે આપણા કાઠીયાવાડી ખલાસીઓ પૂર્વ તરફ આફ્રિકાના

દક્ષિણ કિનારા લગી બેઘડક સફરો કરતા હતા. એટલું જ નહિ પણ એમાંનાં ઘણે ઠેકાણે તેમણે પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપી હિંદુ ધર્મ તથા સુધારો દાખલ કર્યા હતા. ઉત્તરમાં ઈરાન અને મધ્ય એશિયાના મૂલકો તથા ચીન સાથે ખુશ્કી માર્ગે પણ અહોળા પાયા પર વેપાર ચાલતો હતો. મુસલમાનોનું જોર વધતાં તે વહેવાર સદંતર અંધ પડ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું

ગીજનીના તુર્ક રાજા (ચાહુ)

મુસલમાન મહમૂદની સ્વારીઓ.

૧. મુસલમાન મહમૂદની પ્રતિજ્ઞા:—રાજ્યારોહણ પછીનાં ચાર વર્ષ મુસલમાન મહમૂદે પોતાના રાજ્યનો અંદાજિત કરવામાં તથા પશ્ચિમ તરફના મૂલકો જીતી રાજ્યમાં વધારો કરવામાં ગાળ્યા. ખોરાસાન વગેરે પ્રાંતો જીતી લઈને સામાની વંશનો એણે અંત આણ્યો, ઇ. સ. ૯૮૯. મહમૂદ જેવો શરો હતો તેવો જ બારે મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. તેથી ખગદાદના ખલિફાએ ડરી જઈ તેને અડુમાન પોશાક મોકલી આપી ગીજની અને ખોરાસાનના મુસલમાન તરીકે સ્વીકાર્યો. આ પરથી હર્ષવેશમાં આવી જઈ તથા ધર્મઝનૂનથી પ્રેરાઈ તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હિંદુસ્તાનના કાશરો * સાથે ધર્મયુદ્ધ કરતો દર વર્ષે જંગત મને જોશે.” મુસલમાન મહમૂદ પોતાની પ્રતિજ્ઞા અક્ષરેઅક્ષર પાળી ન શક્યો, તોપણ તેની મતલબ એણે ઘણે અંશે પાર પાડી.

* ‘કાશર’ તેમજ ‘એચ્છ’ શબ્દોનો અર્થ ‘પરધર્મી’ એટલો જ.

ક્ર. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૦૨૬ સુધીનાં છવીસ વર્ષોમાં તેણે એકંદર સત્તર * સ્વારીઓ હિંદુસ્તાન પર કરી, જેમાંની બાર ખાસ પ્રસિદ્ધ છે.

૨. સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓનાં બીજાં કારણુ:—

(૧) એની પહેલાંના મુસલમાન સરદારોએ મોટાં મોટાં પરાક્રમે વડે ધર્મની વૃદ્ધિ કરી નામના મેળવી હતી. તે જ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજક હિંદુસ્તાન દેશ ઉપર સ્વારીઓ કરી ધસ્તામનો ઝડો દરકાવવાની તેને જાગૃત્વ મળ્યા ઉત્પન્ન થયું. આ કામમાં તેને શતેક મળવાની પણ લગભગ ખાત્રી હતી, કેમકે હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે નાનાં નાનાં અનેક રાજ્યો હોય તેમનામાં જોઈએ તેવો સંપ નહોતો, એ તે સારીપેઠે જાણતો હતો.

(૨) હિંદુસ્તાનની અદ્યત્ત દોલત અને જહોજલાલી વિષે નાનપણમાં તેણે વેપારીઓને મોઢે ઘણું સાંભળ્યું હતું, અને પછી મોટાપણે બાપ સાથેની સ્વારીઓમાં શામેલ રહીને નજરે જોવાથી તે વાતની એને ખાત્રી થઈ હતી. તેથી એ અપાર સંપત્તિને લૂંટી લાવવાનો લોભ પણ તેનામાં જાગૃત્ત થયો હતો.

(૩) તેની પાસે પુષ્કળ ફૌજ હતી અને તેમાં તેનાં પરાક્રમ તથા નામથી ખેંચાઈ આવેલા અને ઝૂંટી સિપાઈઓની ભરતી થયા જ કરતી હતી. આવી ગંજનવર ફૌજને નવરી બેસાડી રાખી

* સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓ અને તેમના ક્રમ વિષે વિદ્વાનોને મતભેદ છે. ઈલિયટ સાહેબનો ક્રમ નીચે મુજબ છે:—

૧. સરહદ પરના કિલ્લા—૧૦૦૦, ૨. પેશાવર અને વાહિંદ ૧૦૦૧,
૩. લાહોરના રાજા વિજયપાલ ૧૦૦૪, ૪. સુલતાન ૧૦૦૬, ૫ નવાસા વિરુદ્ધ ૧૦૦૭, ૬. નગરકોટ ૧૦૦૮, ૭. નારાયણ (પાણીપત પાસે) ૧૦૦૮,
૮. સુલતાન ૧૦૧૦, ૯. નિંદુલ ૧૦૧૩, ૧૦. આણેશ્વર ૧૦૧૪, ૧૧. લોહકોટ ૧૦૧૫, ૧૨. મયુરા અને કૈનાજ ૧૦૧૮, ૧૩. રાહિબ ૧૦૨૧, ૧૪. ફકરાત, લોહકોટ, લાહોર ૧૦૨૨, ૧૫. ગવાલિયર તથા કલિંજર ૧૦૨૩, ૧૬. મોમનાથ ૧૦૨૫-૨૬, ૧૭. બાટ વિરુદ્ધ ૧૦૨૬.

માંના રોટલા ખગડાવવું તેને ડહાપણમયું ન લાગ્યું. ફોજને તે ઘણો વહાલો હતો અને પોતાના ગોળીમાં તેણે સર્વ જાતનો ખદોખસ્ત કર્યો હતો. તેથી હિંદુસ્તાન પર સ્વારીઓ લઇ જઇ ધન અને નામના મેળવવામાં તેને કોઈ જાતની અડચણ રહી નહિ.

૩. પહેલી સ્વારી:—ઈ. સ. ૧૦૦૧—પોતાની ધારેલી મતલબ પાર પાડવાના હેતુથી સુલતાન મહમૂદ પહેલી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૧માં જાનબ પર કરી. નવેમ્બર માસ બેસતાં તે ૧૫૦૦૦ ઘોડેસ્વારોની ફોજ લઇને ગીજનીથી નીકળ્યો, અને પેશાવરના મેદાનમાં આવી તેણે પડાવ નાખ્યો. લાહોરનો રાજા જયપાળ પણ લશ્કર જમાવી સિંધુ નદીને સામે પાર તેની સાથે લડવા ગયો. જયપાળનું લશ્કર મોટું હતું, અને તેમાં ૩૦૦૦૦ રણકુશળ હાથી હતા; પરંતુ મુસલમાનોની સરખામણીમાં તેના લશ્કરની વ્યવસ્થા બહુ ખામીસરેલી હતી. તેથી રજપૂતો જો કે બહુ બહાદુરીથી લડ્યા, છતાં તેમની હાર થઇ અને જયપાળ તથા તેના પંદર સંબંધીઓ મહમૂદના હાથમાં કેદ પકડાયા. જયપાળનું સઘળું ઝવેરાત, જીજી પુષ્કળ લૂંટ તથા અસંખ્ય ગુલામો મહમૂદને હાથ લાગ્યાં. મહમૂદ ગમે તેવા ઝૂંટની અને ધનલોભી હતો, છતાં પણ તે ધાતકી નહોતો. વગર ફોડટની નિર્દય કતલ તે લાગ્યે જ કરતો; તેથી દર વર્ષે ખંડણી લેવાની શરત કરીને તેણે જયપાળ તથા તેના સાથીઓને છૂટા કર્યા અને લાહોર નજરનું ભાટીંડા શહેર લૂંટીને તે પાછો ગીજની આવ્યો ગયો.

[આ પ્રમાણે ત્રણ વાર મુસલમાનોને હાથે હાર પામ્યાથી જયપાળ ઘણો જ સમીંદો બની ગયો. ફતિયોના સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાની અપકીર્તિ તેનાથી સહન થઇ શકી નહિ. તેથી લાહોરની ગાદીએ પોતાના પુત્ર આનંદપાળને બેસાડી જયપાળ જીવતો ચિતામાં બળી મુકો.]

૪. બીજી સ્વારી:—ઈ. સ. ૧૦૦૪—જયપાળે દબૂલ કરેલી ખંડણી આનંદપાળે તો આપવાની હા પાડી. પરંતુ સુલતાનની દક્ષિણે આવેલા ભાટીયાના રાજા વિજયપાળે પોતાનો હિસ્સો આપવાની સાધના પાડી; એટલું જ નહિ પણ સુલતાનની સત્તાની તે ઉધાડે ડોંગે અવગણના કરવા લાગ્યો. આથી ખીજવઇ મહમૂદ તેને સબ કરવા નીકળ્યો. લડાઇમાં ભાટી રાજા વિજયરાયે પરાક્રમની કમાલ કરી. મહમૂદનો એકેએક ડુમલો

તેણે શરૂઆતમાં પાછો વાળ્યો અને મુસલમાનોને રણભૂમિમાં ઢંઢું ભારે થઈ પડ્યું; એટલે મહમૂદે પોતાના હરહરમાં જુસ્સો લાવવા સાર એક અજબ યુક્તિ કરી. મક્કા બાજી મેં રાખી તે બધાના દેખતાં ધુટણ એ પરચો અને આજીજીપૂર્વક પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી. પછી જાણે ગેબી મદદ મળવાની પોતાની ખાત્રી થઈ હોય તેમ તે એકએક ઉભો થયો, અને હરહરને ઉદ્દેશી બોલ્યો; “ બીરાદરો ! હવે ખીશો નહિ, અક્ષાએ આપણને ફતેહ બક્ષી છે, હુરમનો પર વેગથી ધસો. ” મુસલમાનોના આ ગ્રનૂની હુમલા સામે રજપૂતો ટકી રાહ્યા નહિ. વિજયરાય કિલ્લામાં જઈ બસાયા, પરંતુ મુસલમાનોએ તે પશુ છતી લીધાથી છેવટે તે સિંધુ તરફના જંગલમાં નાસી ગયો. એનું રાજ્ય મહમૂદે પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું અને પુષ્કળ લૂંટ સાથે તે પાછો ગીજની ફર્યો.

૫. ત્રીજી સ્વારી:—ઈ.સ. ૧૦૦૫—સખતગીને મુલતાન પર ચડાઈ કરી ત્યાંના આરબ સંસ્થાનિકને પોતાનો માંડળિક બનાવ્યો હતો. પરંતુ તેના મરણ પછી અબ્દુલ ફતેહલોદી નામનો સંસ્થાનિક ખંડણી આપવાની ના પાડી આનંદપાળને મળી ગયો; તેથી મહમૂદે પેશાવરને રસ્તે ફરીથી જાંબળ પ્રાંત પર સ્વારી કરી. આનંદપાળ હારીને કાસ્મીર બાજી નાસી ગયો અને ફતેહલોદી ચંદેલી ખંડણી આપી મુલતાનને તાબે થયો. એવામાં એના સસરા ઇલિકખાને ગીજની પર ચડાઈ કરવાની ખાતમી મળવાથી જાંબળના સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત કર્યા વગર મહમૂદ તાબડતોળ ગીજની ગયો અને ઇલિકખાનને પાછો કાઢ્યો, ઇ. સ. ૧૦૦૫.

૬. ચોથી સ્વારી:—ઈ. સ. ૧૦૦૫-૦૬—ઇલિકખાન સામે જતી વખતે મુલતાન મહમૂદ હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના મુલકનો વહીવટ સેવક અથવા સુખપાલ નામના એક વટસેલા હિંદુને સોંપી ગયો હતો. આ સુખપાલે મહમૂદના ગયા પછી જાંડ કરી હિંદુઓ સાથે સંપર્ક કર્યો, તેથી ઇલિકખાનને હરાવી પાછો પખલે મહમૂદ જાંબળમાં આવ્યો, અને આયિતો લાપો મારી સુખપાલને કેદ કરી ગીજની લઈ ગયો.

૭. પાંચમી સ્વારી—આનંદપાળની હાર (ઇ. સ. ૧૦૦૮):—મુલતાનની સ્વારી વખતે ફતેહલોદીનો પક્ષ લઈ આનંદપાળ સામે ગયો હતો, એ વાત મહમૂદ નિસરી ગયો નહોતો. બીજા

રાજકાજમાંથી દુરસદ મળતાં જ તેણે આનંદપાળને સજ કરવાની જાણી તૈયારી કરવા માંડી. આણીગમ આનંદપાળને પણ તેની ખબર થતાં તેણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સધળા રાજરાણાઓમાં ધર્મનો જીરસો પેદા કરી પોતાની મદદે બોલાવ્યા. ઉજ્જન, કલિંગર, ગ્વાલિયર, અજમેર, કનોજ ને દિલ્હીના રાજાઓ પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે હિંદુધર્મની વ્હારે ધાયા. આનંદપાળના પ્રયત્નથી હિંદુ ધર્મનું અભિમાન આખા દેશમાં એવું તો નાગૃત થયું હતું કે પહાડમાંના જંગલી લોકો પણ પોતપોતાનાં તીર કામકાં લઇ આવ્યા, અને સ્ત્રીઓએ પણ પોતાનાં દાગીના અને જરૂરે વેચીને આ ધર્મયુદ્ધમાં નાણાં મોકલી આપ્યાં. હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને પરદેશીઓને ભરતખંડમાંથી હાંકી કાઢવાનો આવો જાજરો પ્રયત્ન પૂર્વે કદી થયો નહોતો, અને તે પછી થયો પણ નથી. ઇ. સ. ૧૦૦૮ ની વસંત ઋતુમાં હિંદુ મુસલમાનોનાં સૈન્ય પૈશાવરના મેદાનમાં સામસામે થયાં. હિંદુ લશ્કરની હરોલમાં ૩૦૦૦૦ પહાડી ગઝર લોકો ઉઘાડે પગે ને ઉઘાડે માથે ધનુષ્યબાણ લઇ ગોઠવાયા હતા. આ ગઝર લોકો જાજરો ધસારો કરી મહમૂદની છાવણીમાં ઘુસી ગયા અને ચોગરદમ એવી તો કતલ ચલાવવા માંડી કે મુસલમાન સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. પાછળથી રજપૂતો પણ વેગઅંધ તૂટી પડ્યા. એટલે મુસલમાનોના પગ પાછા પડવા માંડ્યા અને મહમૂદ નાસવાની અણી ઉપર હતો; તેવામાં અકસ્માત આનંદપાળના હાથીને બળતું તીર વાગવાથી તે ભડકીને નાસવા લાગ્યો. આથી રજપૂતો સમજ્યા કે તેમનો સરદાર રણભૂમિ છોડી નાસી જવ્ય છે. એટલે પછી પૂછવું જ શું? સરદાર મારે જ લડનારા હિંદુ લશ્કરમાં એકાએક ભંગાણ પડ્યું, અને નાસતા દુરમનોની પૂઠે પડવાને બદલે તેમણે પોતે જ નાસવા માંડ્યું. અર્થાત્ કે પૂર્વે પૈરવ અને દાહિર રાજાના સંબંધમાં બન્યું હતું તેમ આ વખતે પણ હિંદુઓની જીતની બાબત પલકમાં પલટાઇ ગઇ. ચતુર મહમૂદ આ તકનો લાભ લેવા ચૂકે તેમ નહોતો.

નાસતા દુશ્મનોની બે દિવસ પૂઠે પકડી તેણે તેમને પુષ્કળ કચ્ચા-
ધાણુ વાળ્યો. આ બનાવથી હિંદુ રાજમંડળમાં સુલતાન મહમૂદના
નામની એવી સજ્જડ દહેશત પેસી ગઈ કે તે પછી એની સાથે
એકબીજા થવાનું સાહસ જ તેઓ કરી શક્યા નહિ.

૮. નગરકોટની લૂંટ (ઇ. સ. ૧૦૦૮-૯) :—આનંદપાળને
હરાવી મહમૂદ પાધરો નગરકોટ પર ચડ્યો. આ નગરકોટ અથવા
કાંઝાગઢ હિમાલયના દક્ષિણ ઢોળાવ પર બિયાસ નદીને કાંઠે આવેલું
હોય જવાળામુખીને લીધે તે સ્થાન હિંદુઓમાં ખાસ પવિત્ર મનાતું
હતું. ત્યાંના દેવાલયમાં હિંદુ રાજરજવાડાઓ તરફથી આવેલી મોટી
મોટી ભેટોને લીધે પુષ્કળ સંપત્તિ ભેગી થઇ હતી. કાંઝાનું ધણુંખણ
લસ્કર આનંદપાળના તેડાવ્યાથી રણભૂમિ પર ગયાથી દેવળ પાસે
જોઇયે તેવો બંદોબસ્ત નહોતો, તેમજ આવી મોટી હાર પછી કોઈ
હિંદુ રાજેરાણો તેના બચાવ માટે દોડી આવે તેમ નહોતું. તેથી
મહમૂદને તે પોતાની મનમતી રીતે લૂંટી લેવાનો સુંદર લાગ મળ્યો.
આ લૂંટમાં તેને પૂર્વે કદી નહિ દોઢેલું તેવું બેસુઆર દ્રવ્ય મળ્યું.
ક્રૈસ્તિઆના વર્ણન મુજબ એ પ્રસંગે સાત લાખ સોનાના દિનાર,* ૭૦૦
મણ સોનારૂપના દાગીના, ૨૦૦ મણ સોનાની લગડી, ૨૦૦૦ મણ
ચાંદી તથા ૨૦ મણ મોતી, હીરા વગેરે ઝવેરાત મહમૂદ પોતાની સાથે
ગીજની લઈ ગયો. તેમાં એક વાળીને ખસેડી શકાય તેવો નક્કર
ચાંદીનો તંબુ બહુ જ સરસ હતો. શૂર્તિ બાંગવાની ચડ્યાત પછી
મહમૂદે અહિંથી જ કરી.

* મુસલમાનોનું સોનાનાણું. અરબી દિનાર વજનમાં અર્ધી ગોળી જેટલો
હોઈ તેની કિંમત લગભગ આઠ રૂપિયા ગણાય.

+ હિંદુસ્તાની મણ ૮૦ રોરનો, ઇરાની મણ ૧૧ રોરનો અને અરબી
મણ બરોરનો ગણાય છે. અરબી મણ ગણતાં પછી આ લૂંટની કિંમત ધણી
બાર થાય.

૬. સુલતાન પર બીજી સ્વારી (ઈ. સ. ૧૦૧૦)—સુલતાનના સંસ્થાનિક ક્ષેત્રલોહીએ કરી માથું ઈચકયાથી મહમૂદે તેના પર સ્વારી કરી, સુલતાન લીધું, અને ક્ષેત્રલોહીને પકડી ગીજની લઈ ગયો.

૧૦. થાલેશ્વરની ચડાઈ—નગરકોટની લૂંટ પછી મહમૂદનો દેવળો લૂંટવાનો અને મૂર્તિઓ માંગવાનો ચડસ વધ્યો હતો. લગભગ દરેક વર્ષે તે એવી લૂંટકાટ અને ભાંગફોડ કરી ગીજની પાછો ફરતો. દિલ્હીની પાસે આવેલા થાલેશ્વરના દેવળમાં પુષ્કળ સંપત્તિ એકઠી થયેલી છે એવી ખબર મળતાં ઇ. સ. ૧૦૧૨માં તે થાલેશ્વર પર ચડ્યો. થાલેશ્વરનો નાશ થતો અચાવવા સારૂ આનંદપાળે બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યા, થાલેશ્વરની સઘળી હિપજ સુલતાનને પહોંચતી કરવાની તેણે માગણી કરી; પણ ‘આઝી’+ અને ‘શુતશિકન’* તરીકેની ક્રીતિ મેળવવા હતુક થયેલા સુલતાન એકનો બે થયો નહિ. આનંદપાળે આ વેળા ફરીને પાછું હિંદુ ધર્મનું અભિમાન જ્વરિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. મહમૂદ ફ્રંચ પર ફ્રંચ કરતો થાલેશ્વર પહોંચ્યો, અને શહેર તથા દેવાલયોમાં યથેચ્છ લૂંટ કર્યા પછી દેવળોને જમીનદોસ્ત કરીને મૂર્તિઓના તેણે ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યાંથી પછી દિલ્હી સુધી જવાની એની મરજ હતી, પરંતુ તેની પૂઠે આનંદપાળ ખટખટ કરતો હોવાથી તથા સુલતાનની સ્થિતિ પણ ડામાડોળ હોવાના કારણે તે ૨૦૦૦૦૦ ફેદીઓ અને પુષ્કળ હોલત લઇને ગીજની પાછો ફર્યો.

૧૧. કાસ્મીરની સ્વારીઓ—ઈ. સ. ૧૦૨૩ની સાલમાં મહમૂદે નિંદુલ્લખટ જીતી લઈ કાસ્મીરમાં હુસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અલેક્ષ પર્વતોની ઓચે રહી લડતા બહાદુર કાસ્મીરીઓ આગળ તેનું કંઈ નહિ ચાલ્યાથી તેને પાછો ફરવું પડ્યું. બીજો વરસે પાછો ફરી તેણે કાસ્મીર જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાંએ તેને પહેલાં જોડાં જ નિરાશ થઈ પડ્યું.

૧૨. કનોજ અને મથુરાં પર સ્વારી—(ઈ. સ. ૧૦૧૭) કાસ્મીરમાં મળેલી નિષ્ફળતા પછી બે ત્રણ વર્ષ મહમૂદ કંડો પડ્યો લાગે છે, પરંતુ તે પછી વધુ વખત તે લૂંટની લાલચને રોષી શક્યો નહિ. અત્યાર સુધી

+ ધર્મયુક્ત કરનાર

* મૂર્તિ ભાંગનાર

તેનો ફરોડો જાનબની આબુબાબુના જ પ્રદેશમાં હતો. જાનબની પેલીઘર તે હતથો ન હતો. તેથી તે તરફનાં રાજ્યો કંઈક ગાફેલ હતાં. એ તકનો લાભ લઇ ગંગા કાંઠાનાં ધનાઢય શહેરો લૂંટવાનો તેણે બેત રચ્યો. એક લાખ સ્વાર ને વીસ હજાર પાયદળની જાગી ફોજ સાથે નીકળી હિમાલયની તળેટીને માર્ગે માર્ગે ફરતો તે એકાએક કનોજ પર વૂટી પડયો. પોતાની મતલબ કોઈના પક્ષ કલ્યામાં ન આવે તે બાબત તેણે ખાસ સાવધગીરી રાખી હતી. કનોજનો રાજા રાજ્યપાળ આ બોચિંતા હુમલા માટે તૈયાર ન હોવાથી વગર લડયે જ સુલતાનને તાબે થઇ ગયો. તેથી મહમૂદે તેની કનેથી પુષ્કળ નજરાણો લઇ તેને પોતાનો ખડીઓ બનાવ્યો, અને તેને અથવા તેની રાજધાનીને કોઈ પણ ભતનો વિરોધ લપડવ કશો નહિ.

કનોજથી નીકળેલો મહમૂદ મથુરાં ભણી ગયો. મથુરાં વૈષ્ણવોનું મોટું ધામ હોઈ ત્યાંના મંદિરોની શોભા અને સંપત્તિ અનુપમ હતી. મહમૂદે એકેએક મંદિરને છુંદી લીધું અને તેમાંની પ્રચંડ સોનારૂપાની મૂર્તિઓને ગળાવી અટબક હોલત પોતાની સાથે લઇ ગયો. જતી વખતે તેણે ધણીખરાં મંદિરોનો નાશ કરાવ્યો હતો, છતાં તેમાંનાં કેટલાંકની ભવ્ય અને સુંદર બાંધણી જોઈ સુલતાન એવો તો મોહ પામ્યો હતો કે તેમને એણે ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક બચાવરાવ્યાં; એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનમાંથી કારીગરો લઇ જઈ તેમની કને એ નમૂનાની સુંદર ઈમારતો તેણે ગીજનીમાં બંધાવી ગીજની શહેરને શોભાવ્યું.

ફ કનોજ અને મથુરાંની સુંદર ઇમારતોએ મહમૂદ જેવા ઝનૂનીના હૃદય પર પણ કેવી છાપ પાડી હતી, તે એણે ગીજનીમાંના પોતાના વજીર પર લખેલા નીચેના પત્ર પરથી જણાશે:—

“અહિંયાં હજારો સુંદર ઇમારતો છે જેમાંની ઘણીએક આરસ-પહાણની હોઇ દીન—ઈ—ઇસ્લામના જેટલી મજબૂત છે. કનોજ શહેરને આવા વૈભવવાળું બનાવવામાં ફરોડો દિનારનો ખર્ચ થયો હશે એમાં સંદેહ નહિ. આવી સુંદર અને મજબૂત ઇમારતો બસે વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતમાં પણ બંધાવી અશક્ય છે.”

૧૩. કલિંજર પર સ્વામી:—કનોજનો રાજા રાજ્યપાળ રજપૂત ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તી વગર લડ્યે મહમૂદને તાબે થઇ ગયો. એટલું જ નહિ પણ તે પછી પણ મુસલમાનો સાથે તે સહકારભર્યું વર્તન ચલાવતો હતો, તેથી ખીજ રજપૂત રાજાઓ તેના પર ગુસ્સે થયા અને તેમણે બધાએ તેની સામે એકસ પ કર્યો. તેમાં કલિંજરના રાજા નંદરાયે તો કનોજ પર ચડાઇ કરી કનોજને ઘેરી લીધું. આથી રાજ્યપાળે પોતાની દુર્દશાના સમાચાર મહમૂદને મોકલી આપી મદદ માટે એકદમ આવવા વિનંતિ કરી. મહમૂદ એ સમાચાર મળતાં લશ્કર લઇ ગીજનીથી નીકળ્યો. પરંતુ તેના આવી પહોંચતાં પહેલાં નંદરાયે કનોજને હસ્તગત કરી રાજ્યપાળને મારી નાખ્યો હતો. આથી મહમૂદ ખીજવાદને નંદરાજને સબ કરવા કલિંજર પર ચડ્યો. નંદરાજ ડરેનો માર્યો જંગલમાં નાસી ગયો. એટલે મહમૂદ તેનો મૂલક લૂંટી તથા ઉગ્ગાડ કરી પાછો ગયો.

લાહોરનો રાજા જયપાળ ખીજે (આનંદપાળનો છોકરો) રાજ્યપાળ સામેના સંપર્માં સામેલ થવાથી, મહમૂદે પાછો ફરતી વેળા લાહોરને કબજે કરી પંજાબનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. પંજાબ ગીજનીના રાજ્યનો એક પ્રાંત બન્યો. પંજાબની એ જ છત આગળ જતાં હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યના પાયારૂપ નીવડી, ઈ. સ. ૧૦૨૧.

વળી એજ અરસામાં મહમૂદે કાચુલના હિંદુ રાજ્યને છતીને ગીજની સાથે ભેડી દીધું.

કલિંજરના રાજાનો અપરાધ મહમૂદ બૂલી જઇ શક્યો નહિ. તેથી ઈ. સ. ૧૦૨૩માં તેણે ખીજ વાર કલિંજર પર સ્વામી કરી. રસ્તે આવતાં ગ્વાલીયરને ઘેરો ઘાલી ત્યાંના રાજા કનેથી ભારે ખંડણી ઉધરાવી. નંદરાય પણ આ વેળા ૩૦૦ હાથી તથા કિંમતી નજરાણા સાથે સંસ્કૃતમાં માનપત્ર અર્પણ કરી સુલતાનને તાબે થયો.

આ રીતે પૂર્વમાં છેક અંગાળાના સીમાડા પર્યંત હસ્તામી દોર મેસાડી મહમૂદ પાછો ફર્યો.

૧૪. સોમનાથની સ્વામી (ઈ. સ. ૧૦૨૪-૨૫):—સુલતાન મહમૂદની સઘળી સ્વામીઓમાં આ સ્વામી સૌથી મોટી અને મહત્વની છે. સોમનાથની લૂંટમાં મહમૂદને એટલું બધું દ્રવ્ય મળ્યું હતું કે

જેટલું બીજી કોઈ સ્વારીમાં મળ્યું ન હતું; તેથી આજ પશુ મુસલમાન બાઈઓ “ સ્વારી કરવી તો સોમનાથની કરવી ” એવી કહેવત વાપરે છે. સોમનાથ અથવા પ્રભાસપાટણ કાઠીયાવાડ દ્વીપકલ્પના એક પૂજ્યામાં આવેલું હોવાથી અત્યાર લગી મહમૂદના સપાટા-માંથી બચી ગયું હતું. પરંતુ તે પર સોમનાથના બ્રાહ્મણો એવી મગરૂખી કરવા લાગ્યા કે “ સર્વ દેવોમાં અમારો સોમનાથ મોટો છે. બીજા દેવો પર અમારા સોમનાથનો કોપ થવાથી તેમના દેવાલયોનો નાશ થયો. સોમનાથ પર મુસલમાનો કદી ચડી આવે જ નહિ, અને કદાચ ચડી આવે તો તેમનો નાશ થયા વગર પશુ રહે નહિ.” બ્રાહ્મણોએ તો માત્ર સોમનાથનો મહિમા વધારવા ખાતર આ પ્રમાણે બડાઇ મારેલી, પરંતુ તેનું પરિણામ વિપરીત થયું. મહમૂદને કાને એ વાત પહોંચતાં જ તેનો પિતો ઉછળી આવ્યો. સોમનાથની સંપત્તિ વિષે પશુ તેણે સારી પેઠે સાંભળ્યું હતું. તેથી મૂર્તિપૂજકોની મગરૂખી તોડવા તથા અદ્વયક સંપત્તિ લૂંટી જવાના હેતુથી મોટી ફાજ સાથે મહમૂદ જૈનરધાટને માર્ગે [હુદ્દામાં પેઠો. ઇ. સ. ૧૦૨૪ના ઓક્ટોબર માસમાં મુલતાન આવી ત્યાંથી જોધપુર તૈયારી કરી તે એકદમ અજમેર ચડ્યો. અજમેરનો રાજા મુસલમાનોના આ અચાનક હુમલા માટે બીલકુલ તૈયાર નહોતો, તેથી તે અજમેર છોડી નાસી ગયો. મહમૂદને અજમેરનું કામ નહોતું, તેથી તે તો લાગલો અણહિલવાડ આવ્યો. ત્યાંનો રાજા પશુ ગભરાટથી નાસી ગયેલો હોવાથી મહમૂદને સોમનાથ ભણી જતાં રોકનાર કોઇ જ નહોતું. આથી મહમૂદ વગર રોકાવટે સીધો સોમનાથ આવી ઉભો રહ્યો.

સોમનાથ મંદિરને ફરતો મજબૂત કોઠ હોઇ તેના રક્ષણ માટે એક લશ્કરી ટૂંકડી પશુ રહેતી હતી. તેણે મુસલમાનોને આવતાં જોઈ કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી બચાવની તૈયારી કરી. બ્રાહ્મણોએ મહમૂદને કહાવ્યું કે “ આવ્યા છો તેમ સમજીને ચાલ્યા જાઓ,

નહિ તો સોમનાથના કોપથી તમારા સધળાને નાશ થશે.” પણ મહમૂદ એવી ધમકી શેનો ગણકારે? તેણે તો બીજો જ દિવસે ‘અલ્લા હુ અકબર’ ની કીકીયારી સાથે કિલ્લા પર હલ્લો કર્યો. ત્રણ દિવસ સુધી મહમૂદ મથ્યો, પણ કિલ્લાની મજબૂતાઈને લીધે, તેમજ અંદરના કિલ્લેદારોની બહાદુરીથી તેનું કંઈ શક્યું નહોતું. દરમિયાન આસપાસના રજપૂત રાજાઓને લાઇ અણુહિલવાડો લીધો. એટલે પણ સોમનાથના બચાવ માટે દોડી આવ્યો. એટલે તો મુસલમાનોના ટાંગા છેક જ ઢીલા થયા. તે જોઈ મહમૂદ પોતાના નિરાશ થતા લશ્કરમાં ફરી ઉત્સાહ આણવા માટે એક યુક્તિ અજમાવી. રણભૂમિમાં જ તે મુસલ્મો ભિછાવી ધુટણો પડ્યો, અને બધાના સાંભળતાં ખુદની બંદગી કરી થોડી વાર શાંત રહ્યો. પછી જાણે ખુદા તરફથી એને વચન મળ્યું હોય તેમ આવેશબદ્ધ ઉભો થઇ તે બોલ્યો, “ચારો ગજરાઓ નહિ, દુશ્મનોને મારો ફત્તેહ આપણી છે.” મહમૂદનાં આ વચન સાંભળતાં જ મુસલમાન સેનિકોને ઉત્સાહ તાજે થયો અને ઝનૂનથી રજપૂતો પર તૂટી પડ્યા. મહમૂદ પોતે પણ મોખરે રહી લડવા લાગ્યો. મુસલમાનોના આ ઝનૂની હુમલા સામે લીમદેવથી ટકી શકાયું નહિ અને તે નાહો. એટલે કિલ્લામાં રહી લડનારા નિરાશ થયા અને બચાવનું કામ પડણું મેલી જેને જેમ શક્યું તેમ જીવ લઈ નાહા. મુસલમાનોએ સીડીઓની મદદથી કિલ્લો કબજે કર્યો. એટલે મહમૂદ આજ્ઞાઓનાં ટોળામાં થઇ મંદિરમાં પેહો. આજ્ઞાઓના પહેલાંનો ગર્વ હવે રહ્યો નહોતો. તેમણે કાલાવાલા કરી મહમૂદને કહ્યું, “અમારા દેવને તમે ન છેડો તો એના બદલામાં અમે તમને પુષ્કળ સોનું આપીએ.” પણ મહમૂદને ‘શુતશ્રેય’ (શ્રીર્તિ વેચનાર) કરતાં ‘શુતચિકન’ (શ્રીર્તિ ભાંગનાર) તરીકેની કીર્તિ વધારે બહાલી હોવાથી તેણે આજ્ઞાઓની એ વિનંતિ માન્ય કરી નહિ. તેણે તો શ્રીર્તિને તોડવાનું જ પસંદ કર્યું, અને પોતાની સાંગના ઝપાટા વતી શિવલિંગના ટુકડા

કરી નાખ્યા. આ વખતે એના આશ્ચર્ય વચ્ચે હીરા મોતી વગેરે રત્નોનો મોટો ઢગલો તેમાંથી નીકળ્યો, જેની કિંમત બ્રાહ્મણોએ આપવા માંડેલા સોના કરતાં અનેક ગણી વધારે હતી !

તે પછી મહમૂદ ચોડા દહાડા સોમનાથમાં રહી મંદિર તથા શહેરની યથેચ્છ લૂંટ કરી પાછો ફર્યો. સોમનાથથી નાઠેલો ભીમદેવ ગુંદાપના કિલ્લામાં ભરાયેલો હોવાથી મહમૂદે તે કિલ્લો જીત્યો ને લૂંટ્યો. પછી અણહિલવાડ સર કરી ધણો વખત તે ત્યાં મુકામ કરી રહ્યા. ગુજરાતનાં હવાપાણી, સમૃદ્ધિ અને સુશૈક્ષણિક તેને એટલાં બધાં ગમી ગયાં કે ત્યાં જ કાયમ માટે રહેવાનું એણે મન કર્યું. પરંતુ એના મંત્રીઓ એ વાતને સંમત નહિ થયાથી તે છેવટે ઇ. સ. ૧૦૨૫ માં અદળક દોલત સાથે સ્વદેશ તરફ પાછો ફર્યો. પાછા ફરતી વખતે ભોમીયાઓની લુચ્ચાઇને લીધે એને પાણી વગર પુષ્કળ હેરાનગતિ ભોગવવી પડી, અને એના લશ્કરનો ધણો ભાગ પાણી વગર અને હિંદુઓ સાથેની ઝપાઝપીમાં નાથ પામ્યો, છતાં તે પોતે સધળા લુંટ સાથે સહીસલામત ગીજની પહોંચી શક્યો.

૧૫. સોમનાથનો વેલવ:—શિવનાં બાર જ્યોતિર્લિંગોમાં* સોમનાથની ગણના થાય છે. મુલતાન મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓ વખતે સોમનાથનું માહાત્મ્ય ધણું મોટું હતું. દેશભરમાં તેની પ્રીતિ પ્રસરેલી હોવાથી હળરો લોકો તેની જત્રાએ દર વર્ષે આવતા હતા. જુદા જુદા રાજા રાણાઓ તરફથી ૧૦૦૦૦ ગામો સોમનાથને અર્પણ થયેલાં હતાં. તેની ઉપજ તથા બાવિક જત્રાઓ તરફથી આવતી ભેટ સોગાદોથી સોમનાથની સંપત્તિમાં દર વર્ષે ઉમેરો થયા.

* (૧) સોમનાથ, (૨) શ્રી જૈલ ઉપર મહિશાસુર, (૩,૪,૫) ઉજ્જનમાં મહાકાલેશ્વર, ઓંકારેશ્વર, અમલેશ્વર, (૬) ચિતાભૂજિ-ક્ષેત્ર (બંગાળ)માં વેળનાથ (૭) લીમા નદીને કાંઠે લીમનાથ, (૮) સેતુબંધમાં રામેશ્વર (૯) કારકવનમાં નાગેશ (૧૦) કાશીમાં વિશેશ્વર (૧૧) નાશિકમાં વ્યંબકેશ્વર અને (૧૨) બદરીક્ષેત્ર-હિમાલયની તળેડીમાં કેદારેશ્વર.

જ કરતો હતો. સોમનાથનું દહેરું પત્થરનું બાંધેલું હોય છે બધું જ હતું. દહેરાના થાંભલા નકશી કરેલા અને રત્નજડિત હતા. એ રત્નોના એટલે બધા પ્રકાશ પડતો કે ગભારૂં માં માત્ર એક જ દીવો પૂરતો થતો. દહેરાની અંદર સોનાની સાંકળોએ બાંધેલા અનેક થંટા લટકી રહ્યા હતા. સોમનાથની સેવામાં હજાર બ્રાહ્મણો હમેશ હાજર રહેતા, અને પાંચસો કલાવંતિનીઓ આવી રોજ વૃત્ત કરતી. સોમનાથનું જ્યોતિર્લિંગ જમીનથી નવ ફૂટ ઉચું હોય જમીનની અંદર છ ફૂટ ઉંડું હતું. એના સ્નાન માટે દરરોજ ઠેક કાશીથી મંગાજળની કાવડ આવતી ! વળી મંદિરની બાંધણી એવા પ્રકારની હતી કે દરરોજ ભરતીને વખતે સમુદ્રનાં મોજાં શિવલિંગને સ્નાન કરાવતાં ! એ સિવાય પૂજનાં બીજાં એટલાં બધાં કિંમતી સાધનો હતાં કે જેની ગણતરી થવી કઠણ. સોમનાથની આ બધી સંપત્તિનો અંદાજ ઇતિહાસકારોએ ૩૦ કરોડ રૂપિયા જેટલો અડસદૃષ્ટો છે. મહમૂદ એ બધું જ લૂંટી લઈ ગયો !

૧૬. હિંદુઓની વિજ્ઞાનકળાનો ઉત્તમ નમૂનો:-જ્યોતિર્લિંગ સિવાય સોમનાથના દહેરામાં બીજી એક મૂર્તિ પણ હતી. તેનો આકાર મનુષ્યના જેવો હોય હાથની મૂઠી વાળીને ઘુંટણ ઉપર ટેકવેલી હતી. મૂર્તિનો રંગ કાળાશ પડતો ગતો હતો, અને તેની આંખોમાં ચળકતા હીરા બેસાડેલા હતા. આ મૂર્તિની ગોઠવણ બહુ અજબ તરેહની હતી. મંદિરના એક ભાગમાં તે અંદર લટકતી હતી. એની તળે ઉપર કોઈપણ જાતનો આધાર ન હતો. મહમૂદ આ ચમત્કાર જોઈને દિગ્ધ્રુવ થયો. મૂર્તિને ઉપર કે નીચે કંઈપણ અદૃશ્ય આધાર હશે જ, એવી શંકા થયાથી સુલતાને પોતે ભાલો ફેરવી ચોમેર તપાસી જોયું. પણ કંઈ જ આધાર જણાયો નહિ. એટલે તો મહમૂદનો અચ્છો ઝોર વધવા પામ્યો. છેવટે એક જણે અનુમાન કર્યું કે મૂર્તિ લોઢાની હશે અને તેના માથા ઉપરના છત્રમાં લોહચુંબકની ગોઠવણ

૬ દેવસ્થાનનો છેક અંદરનો ભાગ કે જ્યાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા હોય છે.

હશે. તપાસ કરતાં આ અનુમાન ખરું હતું. મૂર્તિના મથાળા પરની છતનો પથર ખસેડતાં જ મૂર્તિ ડોલવા લાગી, અને ખીજ વધુ પથર કાઢતાં તો તે ધીમે ધીમે નીચે બેઠી. સોમનાથની મૂર્તિની આ યોજના હિંદુઓની વિદ્યાન વિદ્યા અને કારીગીરીનો એક અત્યુત્તમ દાખલો લેખાશે.

૧૭. સુલતાન મહમૂદની છેલ્લી સ્વારી અને મૃત્યુ:—
આબુહિલવાડથી પાછા ફરતી વખતે રસ્તામાં જાટ લોકોએ મહમૂદને બહુ હેરાન કર્યો હતો. તેનો છાનો રાખી મહમૂદ ગુજરાતની હુંટ ગીજનીમાં સહીસલામત પહોંચ્યાડ્યા પછી તરત જ ફોજ લઇ જાટ લોકોને સળ કરવા ચઢી આવ્યો. સુલતાન આગળ નૌકાસૈન્ય જમાવી તેણે જાટ લોકો પર હલ્લો કર્યો, અને તેમાં તે લોકોને પુષ્કળ ધાણ કાઢી તે ગીજની પાછો ફર્યો, ઇ. સ. ૧૦૨૬. સુલતાન મહમૂદની હિંદ પર આ છેલ્લી જ સ્વારી હતી.

તે પછીનાં ચાર વર્ષ ધરિન તરફના મૂલક છતવામાં ગાળી તે ઇ. સ. ૧૦૩૦ના એપ્રિલની ૩૦મી તારીખે ૬૩ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

૧૮. સુલતાન મહમૂદ ગીજનીની યોગ્યતા:—સુલતાન મહમૂદ એના જમાનાનો એક મહાપુરુષ થઇ ગયો, એમાં તો શક નહિ. હિંદુસ્તાન પર એણે કરેલી અનેક સ્વારીઓ પરથી એમ માની લેવાની ભૂલ ન થવી જોઇએ કે તે માત્ર એક હુંટારો અને લડવૈયો જ હતો. પરાક્રમી ને યુદ્ધકુશળ હોવા ઉપરાંત તે જાતે સારો સંસ્કારી હોઇ વિદ્વાનો તથા કવિઓનો ભારે શોખીન હતો. એનો ફરખાર દેશદેશાંતરના વિદ્વાનો અને કવિઓથી હમેશાં બરચક રહેતો. ફારસી ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિઓ કિર્દોસી અને અન્સારી તથા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અભ્યોદની એના જ આશ્રયથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. એવા ગુણવાન જનોને ઉત્તેજન આપવા ખાતર તે દર વર્ષે ત્રીસ

લાખ રૂપિયા જુદા કાઢતો ! સિવાય ગીજનીમાં તેણે એક મોટી પાઠશાળા સ્થાપી તેમાં વિશાળ પુસ્તકાલય અને સંપ્રદરશાનની પણ ગોઠવણ કરી હતી. તે ગાદીએ આગે ત્યારે ગીજની મારીના ઝુપડાએતું ગામડું માત્ર હતું. તે તેણે વધારીને હિંદી નમૂનાની મુંદર અને ભવ્ય ઇમારતોથી તથા બાગ બગીચા અને હેન કુવારાથી શોભાવ્યું હતું. નહેરો વાટે ગીજની શહેરને પાણી પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા પણ એણે કરી હતી. આ બધાં પાછળ એણે પુષ્કળ ખર્ચ કર્યો હતો. દરબારનો કાઠ પણ તે સારો રાખતો હતો. છતાં ફિરોસી કવિ સાથેના એક પ્રસંગ * પરથી ઇતિહાસમાં તેનું નામ લોભી અને કંજુસ તરીકે વર્ણવાય છે. અલખત મહમૂદ દ્રવ્યસંચયનો બારે શોખીન તો હતો જ.

ઈસ્લામ ધર્મ ઉપર મહમૂદની પૂર્ણ આસ્થા હોઈ તેની વૃદ્ધિ થાય એવું તે અંતઃકરણથી ઇચ્છતો હતો. તથાપિ ધર્માધ કહેવા જોઈશે.

* કહે છે કે મહમૂદે ફિરોસી કવિને પોતાનું જીવનચરિત્ર લખવાનું કહી તેની એક એક કડી દીઠ એકેક દિહંમ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. તે પછી કવિ ત્રીસ વર્ષની મહેનતને અંતે ૬૦૦૦૦ કડીનું મહાકાવ્ય રચી સુલતાનને ભેટ કરવા ગયો, ત્યારે સુલતાને તેને ૬૦૦૦૦ સોનાના દિહંમ આપવાને બદલે તેટલા રૂપાના દિહંમ આપ્યા. આથી સભાજનોમાં સુલતાન લોભી લેખાશે. કવિએ ઘેર જઈ તે રૂપાના દિહંમ સુલતાનને પાછા મોકલી આપ્યા, એટલું જ નહિ પણ પોતાને વતન જઈ સુલતાનની બદશીક્ષ અને તેના નીચ કુળની માતાને પેટે થયેલા જન્મ વિષે કવિતા કરી તેને ખૂબ બનાવ્યો. મહમૂદે તે પછી કવિને ૬૦૦૦૦ સોનાના દિહંમ મોકલી આપ્યા. પણ તે મોડા પડ્યા. સોનાના દિહંમ લાદેલા ઉંટ કવિના ગામમાં પેદા તે જ ધડીએ સામેથી કવિની કાઠડી આવતી હતી. ફિરોસી કવિનો આ મંથ 'શાહનામા' નામે પ્રસિદ્ધ હોઈ વાંચવાલાયક છે. વળી કહે છે કે મરતી વખતે સુલતાને પોતાનો બધો ખર્ચનો પોતાના પદ્મગની આજી-આજી માંચડા ઉપર ગોઠવ્યો હતો, અને એને મેલીને પોતાને જઈ પરશે એ વિચારથી એને રટું પણ આવ્યું. છતાં પોતાને હાથે તેમાંથી કાઢને કંઈ પણ આપતાં તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ.

તે ઝનૂની નહોતો. હિંદુસ્તાન પર તેણે કરેલી અનેક સ્વારીઓમાં કેવળ ધર્મના ફેલાવા ખાતર તેણે જાણીપ્રજાને ફરતા કે જીલમ કરેલાં જણાતાં નથી. હિંદુ રાજાઓને હરાવ્યા પછી તેમનાં રાજ્યો તેમને જ અથવા તેા પોતાની પસંદગીના હિંદુ રાજાને ખંડણી સેવાની શરતે તે પાછાં સ્વાધીન કરી દેતો. એ પદ્ધતી જણાય છે કે હિંદુઓની તેને ખાસ સૂઝ નહોતી. હિંદુ પ્રજા ઉપર પણ ધર્મના કારણે ખાસ કર વગેરે નાખી એણે જીલમ ગુજાર્યો નથી. અર્થાત્ કે એની પછી લાંબા વખતે થયેલા ઘોરીશાહ અને બીજા હિંદી સુલતાનોની સરખામણીમાં સુલતાન મહમૂદ ગીજનીના ધાર્મિક વિચારો ઉદાર હતા એમ કહેવું જોઈયે.

એણે ગીજનીના નાનકડા રાજ્યને વધારી વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્ય બનાવ્યું હતું. એ સામ્રાજ્ય ઉત્તરમાં એરધ અને કાસ્પિયન સમુદ્ર પર્વત, પશ્ચિમમાં તૈમીસ નદી સુધી અને પૂર્વમાં પાંજા પર્વત ફેલાયું હતું. જતાં એ વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્યમાં વસતી પ્રજાને કોમ અને ધર્મના ભેદભાવ વગર નિષ્પક્ષપાત ન્યાય મળે તે બાબત એ હમેશાં ઇતેઝર રહેતો.

આવા ન્યાયી, ઉદાર તથા વિદ્યાવિલાસી અને કાર્યકુશળ શૂનીરને જંગલી કેમ કહેવાય?

૧૯. સુલતાન મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓની અસર:— મહમૂદની સ્વારીઓ પહેલાં હિંદુઓને મુસલમાની ઝનૂનને ખાસ અનુભવ નહોતો. દેશી રાજાઓના અમલમાં તેઓ નચિંતામયું શાંત જીવન ગુજારતા હતા. મહમૂદની સ્વારીઓથી તેમની એ નચિંતાઈ અને શાંતિ નાશ પામી અને જનમાલની તેમને બીક પેડી. અનેક દેવાલયો લૂંટાયાં અને નાશ પામ્યાં. પરિણામે લોકો પોતાની માલમિલકતને મુસલમાનોથી લૂંટાઈ જતી બચાવવા સાડે ભોંયમાં દાટતાં શીખ્યા.

રાજકીય પ્રકરણ પર મહમૂદની સ્વારીઓની અસર ગંભીર થઈ. સરખાતમાં તો હિંદુ રાજાઓ સંપૂર્ણ કરી મુસલમાનોની સામે

થયા. પરંતુ જ્યપાળ અને આનંદપાળ ઉપરની મહમૂદની ઉપરા-
છાપરી છતોથી રજપૂત રાજાઓ એવી તો રહે ખાઈ ગયા કે ફરી-
તેઓ સંપ કરવાનું નામ જ ભૂલી ગયા ! પોતપોતાનું સંભાળીને બેસી
રહેવાની સ્વાર્થી વૃત્તિ તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ. પોતાની છેક પહોંચાનું
રાજ્ય લૂંટાનું કે કચરાનું જોયા જાણ્યા છતાં તેઓ સ્વસ્થ બેસી
રહેવા લાગ્યા. આથી મહમૂદને હિંદુસ્તાનના હ કોઇ ભાગમાં યથેચ્છ
સ્વારીઓ લઇ જવાનું સુગમ પડ્યું. વળી આનંદપાળ ઉપરની છતોથી
મહમૂદના બાહુમળની શાખ પણ એવી જ નહોતી બંધાવા પામી કે
એને પોતાના રાજ્ય પર ચડી આવતો સાંજનાં જ રાજાઓ પલાયન
કરી જતા કે ખંડણી આપી તાબે થતા. કવચિત ભાટીરાજા
વિજયરાય જેવો કોઇ રાજા સામે થઇ પરાક્રમની કમાલ કરતો,
પણ અતિ વિજયમાળ તો સુસલમાનોના જ ગળામાં પડતી. તુર્કમાં
કહીએ તો સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓથી હિંદુઓ ઉપર સુસલમાને-
ની સરસાઇ સિદ્ધ થઇ, અને ' પોતાનાથી હિંદુસ્તાન છતી
સકાશે' એવી આત્મશ્રદ્ધા સુસલમાનોમાં ઉત્પન્ન થઇ.

મહમૂદની સ્વારીઓથી હિંદુસ્તાનમાં તુરત સુસલમાની અમલ
સ્થપાયો નહિ એ વાત ખરી, પણ એથી સુસલમાનોને હિંદુસ્તાનમાં
આવવાનો માર્ગ સરળ થયો. દાશુલ અને પંજાબનાં હિંદુ રાજ્યોની
આખર આણી મહમૂદે પોતાના સ.શ્રાવ્યમાં ભેડી દીધાં. એ પ્રતિ
આગળ જતાં હિંદુસ્તાનમાં સુસલમાની સત્તાની સ્થાપના અને નિભાવના
પાયારૂપ થઇ પડ્યા.

પ્રકરણ ૮ મું

ગીજની વંશની પડતી અને આખર

૧. સુલતાન મસાઉદ:—સુલતાન મહમૂદને મસાઉદ અને મહમૂદ નામના બે જોડીઆ પુત્રો હતા. તેમાં મસાઉદ સ્વભાવે દાંડ હોવાથી મહમૂદે મસ્તી વખતે પોતાની પાછળ મહમૂદને ગાદી મળે તેમ ફરાચું હતું. તે મુજબ મહમૂદ ગીજનીના તખ્ત પર બેઠો. એ વખત મસાઉદ ઇરાનની કુઆગીરી પર હતો. તેણે મહમૂદની પાસે ઇરાનના સ્વતંત્ર કારભારની માગણી કરી; પણ મહમૂદે તે ન સ્વીકાર્યાથી બન્ને બાંધ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં મસાઉદે મહમૂદને હરાવ્યો અને આધિપત્ય કરી કેદમાં પૂર્ણ એ રીતે મસાઉદ ગીજનીનો સુલતાન થયો. એણે હિંદુઓ પાસેથી જુહાસીના કિલ્લો જીતી લીધો.

મસાઉદ શરીરે બહુ બળવાન હોવાથી એને પ્રખ્યાત ઇરાની પહેલવાન રૂસ્તમની ઉપમા મળી હતી. એક જ ઠોંસાથી મોટા હાથીને ગળડાવી પાડે એવો તે બળરો હતો ! જતા એના જ અમલમાં સરદારોના દગાફટકા વધી ગયા ને ગીજનીની સત્તા ટીલી થઈ. સેલ્જુક સરદાર તોમ્બલ બેગે ખોરાસાન પ્રાંત જીતી લીધો; તે છોડાવવા જતાં મસાઉદ હાર્યો ને નાસીને હિંદમાં આવ્યો. અહીં એના પોતાના જ લશ્કરે એની સામે બંડ કરી તેને પદબ્રજ કર્યો ને આંધળા મહમૂદને કેદમાંથી છોડવી ફરીને ગાદીએ બેસાડ્યો. ગાદીએ બેસતાં જ મહમૂદે મસાઉદનો વધ કરાવ્યો, ખ. સ. ૧૦૪૦.

આ ઠેકાણે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. તે એ કે મસાઉદના મુસલમાન સરદારો જ્યારે તેની સામે બંડ મચાવતા હતા ત્યારે હિંદુઓ તરફથી એને સારી મદદ મળી હતી. પંબખના મુસલમાન અધિકારીઓએ એક પછી એક બંડખોર વૃત્તિ ધારણ

ક્યાંથી મસાહદે છેવટે તિલક નામના એક વિદ્વાન હિંદુને તે અધિકાર આપ્યો હતો. આ બહાદુર સરદારે બંડખોરોને વધ કરી પંજાબ પ્રાંતને સેલ્જુકોના હાથમાં જતો બચાવ્યો હતો. આ ખીના ગીજની સુલતાનોના સમયમાં હિંદુ-મુસલમાનો વચ્ચે ખાસ અણ-બનાવ કે અણવિશ્વાસ નહોતાં, એ વાતની અચૂક સાબીતી રૂપ છે.

૨. સુલતાન ઐબૂદ્દીન:—એ સુલતાન મસાહદનો પુત્ર થાય. આપનો વધ થયાના સમાચાર મળતાં જ તે મોટી ફોજ સાથે બદખમાંથી ચડી આવ્યો, તે પંજાબમાં આવેલા હંતુર ગામ આગળ મહંમદને હરાવી મારી નાખ્યો તે પોતે સુલતાન થયો. મુસલમાનોની આ અંદરઅંદરની ફાટકુટથી રજપૂત રાગઓમાં ફરી કંઈ હિંમત આવી હતી. તેમણે સંપ કરી હુસી, થાણેશ્વર, નગરકોટ વગેરે કિલ્લા મુસલમાનો પાસેથી છૂતી લીધા, ઇ. સ. ૧૦૪૩. લાહોરને ઘેરો ઘાલી પંજાબ ક્ષેત્રનો રજપૂતોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં ન ફાવતાં તેમને પાછા ૪૨૩ પડ્યું.

સુલતાન ઐબૂદ્દીન ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૦૪૯માં મરણ પામ્યો.

૩. ગીજની વંશની પડતી:—ઐબૂદ્દીન પછીના પચાસ વર્ષમાં ગીજનીની રાજસત્તા છેક જ ખખળી ગઇ. રાજકુટુંબના ઝગડા વધી ગયા, અને અનેક ખૂન થયાં. જેનાં કારણમાં જોર હોય તે ખીજને દોળા પાડી ગાદીએ ચડે એવો ક્રમ ચાલ્યો. એવી સ્થિતિમાં સને ૧૦૫૮માં ઈબ્રાહિમ નામનો સુલતાન થયો. એણે બાહોશીથી રાજ્યમાં ફરી શાંત સ્થાપી વ્યવસ્થા આણી. પંજાબના રજપૂતોએ માથું ઊંચક્યાથી એણે ઇ. સ. ૧૦૭૯માં પંજાબ પર સ્વારી કરી હતી. ૪૦ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી તે ૧૦૯૮માં મરણ પામ્યો.

ઈબ્રાહિમ પછી એનો છોકરો મસાહદ ત્રીજો ગાદીપતિ થયો. એ એના આપ કરતાં વધારે શરો અને ડાહ્યો હોય રાજ્યના

સધળા કાચઢાઝોનું એણે ઝોડીકરણ કયું હતું. ઝોના વખતમા ઝોના સરદારોએ હિંદુસ્તાન પર ચડાઇ કરી અંગા નદી સુધીના પ્રદેશ લૂંટી લીધો હતો. આ સુલતાનની કારકીર્દીમાં સૈન્યુક ઉઠેનું નેર ધણું વધી પડ્યું અને તેઓ ગીજનીના રાજ્યનો ધણોખરો મૂલક પચાવી પડ્યા.

અસાઉફ પછી ઝોના પુત્રો વચ્ચે ગાદી માટે ટૂંટા થયો. તેમા સૈન્યુક સુલતાન સંજર, કે જે તેમનો મામેલો થતો હતો તેણે અસ્માનને મારી બહેરામને ગાદીએ બેસાડ્યો.

૪. સુલતાન બહેરામ:—એણે ઇ. સ. ૧૧૧૮થી ૧૧૫૨ સુધી ૩૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ ધણો ન્યાયી અને લોકપ્રિય હતો, છતાં ઝોને હાથે એક એવું અધરિત કૃત્ય થયું કે જેને લઇ ગીજની વંશની પાચમાલી થઇ.

અફઘાનિસ્તાનમાં આવેલા ચાર પ્રાંતના અફઘાનોને નેર કરી સુલતાન મહમૂદે તેમને ગીજનીના તાબેદાર બનાવ્યા હતા. છતાં તેના મરણ પછી તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તતા થયા હતા. આ ચાર અફઘાનોના સરદાર કુતુબુદ્દીન મુર સાથે સુલતાન બહેરામે પાતાની છોકરી પરણાવી હતી. એ છોકરીને ઝોના ધણી તરશથી બહુ હુમ્મ પડ્યાથી બહેરામે તેને પકડીને મારી નાખ્યો. આ ઉપરથી કુતુબુદ્દીનના બે ભાઇઓ સૈફુદ્દીન અને અલાઉદ્દીન ક્રોધે ભરાઇ ગીજની પર ચડી આવ્યા અને ગીજની રબજે કર્યું. બહેરામ નાસીને કુર્માનના હુગરમાં ભરાયો. ગીજનીના બંદોખસ્ત માટે સૈફુદ્દીન ગીજનીમાં રહ્યા અને અલાઉદ્દીન પોતે ને વતન (ફીરોઝકોટ) પાછો ફર્યો. હવે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે બહેરામ બહુ લોકપ્રિય હતો: તેથી શિયાળામાં ગીજની અને ફીરોઝકોટ વચ્ચેનો રસ્તો બરફથી બંધ થતાં જ ગીજનીવાસીઓએ બહેરામને મદદ કરી ફરી ગાદીએ બેસાડ્યો. બહેરામે આ વખતે કેદી સૈફુદ્દીનને મારી

આપી છોડી મેલ્યો હોત તો કદાચ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થઈ જત. પણ 'વિનાશ કાળે વિપરીત યુદ્ધિ' એ કહેવત પ્રમાણે બહેરામે સૈફુદ્દીનની ફજેતી કરી ને હત્યા કરાવી. અલ્લાઉદ્દીનને એ ખબર પહોંચતાં જ તે ક્રોધથી રાતોચોળ બની ગયો અને ગીજની તથા ત્યાંના રાજવંશની જડ કાઢવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. બહેરામ પાસે ઘણાં માણસો હતાં, છતાં પણ અલ્લાઉદ્દીનની સામે લડવાની તેની છાતી ચાલી નહિ. અલ્લાઉદ્દીન ચડી આવતાં જ તે બીકનો માર્ચો હિંદુસ્તાન બણી નાડો અને હાહોર પહોંચતાં પહેલાં જ થાક અને શેઠથી રસ્તામાં મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૧૫૨.

૫. ગીજનીની પાપમાલી:—વિજયી અલ્લાઉદ્દીન મોટી ધામધુમ સાથે ગીજનીમાં પેડો, અને બહેરામ હાથમાં નહિ આગ્રાથી પોતાનો બધો જ ક્રોધ તેણે ગીજની પર ઠાલવ્યો. પૂરા ત્રણ દિવસ એણે તલ્લવાર અને આગથી આખા શહેરમાં કેરવર્તાવ્યો. ગીજની સુલતાનોનાં વૈભવ અને સત્તાને સૂચવનાર એકેએક ચીજનો એણે નાશ કરાવી નાખ્યો. એટલે સુધી કે સુલતાન મહમૂદની કબર અને બે મિનારા સિવાય બીજા બધા સુલતાનોની કબરો સુધ્ધાને એણે ખોદાવી નાખીને અંદરના હાડકાં કુતરાને નખાવ્યાં. હાથમાં સપડાયેલા એકેએક માણસની કતલ કરી નાખવામાં આવી, વિદ્વાન અને નિરપરાધી સ્ત્રીઓને પણ બચવા પામ્યાં નહિ.

એ રીતે સુલતાન મહમૂદે શણગારેલી અને એના વંશજોએ વધારેલી ગાંજની નગરી પાપમાત્ર થઈ ગઈ, જે પાપમાલીમાંથી ગીજની શહેર આજ પર્વત ડોકું ઉંચું કરી શક્યું નથી. અલ્લાઉદ્દીને એ પાપમાલી કરી થોડર અશ્વગાનોના જંગલી ઝવરતો જંગલને પરિવ્રમ કરાવ્યો ! એના એવા થોડર કૃત્ય માટે અલ્લાઉદ્દીનનું નામ ઇતિહાસમાં 'જહાનસોઝ' એટલે કે 'જંગલ બાળનાર' તરીકે નોંધાયું છે.

૬. ગીજની વંશનો લોપ:—બહેરામનો છોકરો ખુસરુ હાહોરમાં રાજધાની કરી રહ્યો. પગબના લોકોએ એને મોટા

આનંદ સાથે વધાવી લીધેા. આ ખીના પણ હિંદુસુસલમાનોના દેષ-
રહિત સંબંધની સાબીતી ગણાય. ખુશરૂએ સેલ્જુક સુલતાનની
મદદથી ગીજની પાછું મેળવવાની કોશીશ કરી, પણ તેમાં એને થય
મળ્યે નહિ. લાહોરમાં સાત વર્ષ શાંતિથી રાજ્ય કરી તે ઇ. સ.
૧૧૬૦માં મરણ પામ્યો એના પછી એનો છોકરો ખુશરૂ અસેક
લાહોરની ગાદીએ બેઠો. એની પાસેથી ચોરો શાહ શાહબુદ્દીને
લાહોર છતી લઇ ગીજની વંશની રહીસહી સત્તાનો અંત આણ્યો,
ઇ. સ. ૧૧૮૬.

પ્રકરણ ૯ મું

બારમાં સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ

૧. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં રજપૂત રાજ્યો:—સુલતાન મહમૂદ
ગીજની પછીના ૧૫૦ વર્ષ દરમિયાન સુસલમાનો અંદરઅંદરની
ફાટકુટને લીધે હિંદુસ્તાનનું નામ દઇ રાખ્યા નહિ એ શાંતિના
અરસામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનના રજપૂત રાજ્યો ફરી ટટાર થવા પામ્યાં.
જૂના ખખણી ગયેલા રાજવંશોને બદલે કાં તો નવા બેરાવર વંશો
અસ્તિત્વમાં આવ્યા, કે એ જ વંશમાં નૂતન જુરસો પ્રગટી તે ફરી
જોર પર આવ્યા. બારમાં સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એવાં પાંચ
રાજ્યો મુખ્ય હતાં. (૧) દિલ્હી (૨) અજમેર (૩) કનોજ (૪)
ગુજરાત અને (૫) મેવાડ. એ પાંચે રાજ્યો એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોઇ
દરેકના તાબામાં અનેક માંડળિક રાજ્યો હતાં. એ પાંચેના રાજાઓ
મહાભારતના વીરોને બૂઝાવે એવા બળીયા હતા. પાંચે રાજાઓ
ખીજની મદદ વગર એકલે હાથે પણ સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાની તાકાત-

• મું બારમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ ૭૩

ળા હતા. જતાં હિંદુઓના કમનસીબે એ પાંચે રાજ્યોને પરસ્પર અને કુસંપ હતાં. પરદેશી શત્રુઓ સામે સ્વદેશ અને સ્વધર્મનું ષ્ણ કરવા ખાતર તેઓ મળી ન ગયા તો ન ગયા, પણ ઉલટું તાનાં સાધન અને શક્તિ એકબીજા સાથે લડવામાં ખર્ચી નાખવાની હા મૂખાંઈ તેમણે કરી. પરિણામે હિંદુઓની સ્વતંત્રતા મલમાનેને હાથ નષ્ટ થઈ; અને તેની નામોશી એ અળાપા પણ ભિમાની રાજ્યોને શિર હમેશને માટે ચોંટી.

[હવે તે વખતની રાજકીય સ્થિતિ બરાબર સમજવા માટે [પણ એ પાંચ મુખ્ય રાજ્યોની હકીકત ટુંકમાં તપાસીશું.]

૨. (૧) દિલ્હી:—પંજાબનું રાજ્ય સુલતાન મહમૂદ ગીજનીએ લસા કર્યા પછી ઉત્તરમાં તુવર રાજ્યોના અમલ તળે દિલ્હીનું જ્ય જોર પર આવ્યું. તુવર રાજ્યો પોતાને પાંડવોથી ઉતરી વેલા જણાવી સર્વોપરીપણાને દાવો કરતા હતા. સર્વોપરીપણા ટે એમને કનોજના રાજ્યો સાથે ઝગડો ચાલ્યા જ કરતો હતો. ાં કેટલીકવાર બન્ને રાજ્યો વચ્ચે લડાસંબંધ પણ થતો. ઇ. સ. ૨મા સૈકાની અધવચમાં અનંગપાળ નામનો રાજા દિલ્હીની દીએ થયો. એ તુવર વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. તેના પછી દિલ્હીનું રાજ્ય ચૌહાણોના હાથમાં ગયું. તે એવી રીતે ટે:—અનંગપાળને સંતતિમાં માત્ર એ પુત્રીઓ હતી. એમાંની એક છોકરી જે કનોજના રાઠોડ રાજા વિજયપાળને અને બીજી અજમેરના ભેશ્વર ચૌહાણને દીધી હતી. વિજયપાળની સાથે પરણાવેલીને પેટ થયંદ્ર અને સોભેશ્વરની સાથે પરણાવેલીને ધૃથુરાજ નામના કુંવર .I. ધૃથુરાજ તેની માતા સાથે ઘણો વખત મોસાળમાં રહેતા હોવાથી નંગપાળની તેના પર બહુ મમતા જામી, અને તેને પોતાનો ગાદી-સ ઠરાવ્યો. પછી બહુ ધરડો થતાં ધૃથુરાજને દિલ્હીની ગાદીએ ાઠી તે પોતે બદ્રિકેદાર જઈ રહ્યો. આ રીતે દિલ્હી ને અજમેરનાં

રાજ્ય જોડાઈ ગયાં; પણ તેથી ચોહાણો અને રાઠોડો વચ્ચે વેરનું કારણ ઉભું થયું. ચોરી રાજ્યના ઉદય વખતે દિલ્હીની માદીએ આ પૃથુરાજ હતો. એને કનોજ ને ગુજરાતના રાજાઓ જોડે હાડવેર હતું.

૩. (૨) અજમેર:—અજમેરના પ્રખ્યાત વિશળદેવ ચોહાણ પછી કેટલીક પેઢીએ સોમેશ્વર નામનો રાજા થયો. એ બહુ બહાદુર અને બળવાન હતો. એણે દિલ્હીના અનંગપાળને રાઠોડો સામે કરેલી મદદના બદલામાં અનંગપાળે તેને પોતાની કુંવરી પરણાવી હતી. એ કુંવરીથી સોમેશ્વરને પૃથુરાજ નામનો કુંવર થયો.

એ પૃથુરાજને અનંગપાળે દિલ્હીનું રાજ્ય આપ્યાથી દિલ્હી અને અજમેરનાં રાજ્ય જોડાઈ ગયાં અને ચોહાણો બહુ બળવાન થયા. ગુજરાતના રાજા લોળા ભીમદેવે સોમેશ્વરને મારી નાખ્યાથી પૃથુરાજને ભીમ સાથે વેર બંધાયું.

૪. (૩) ગુજરાત:—મહમૂદ ગીજનીના સમકાલીન ભીમ બાણાવળી પછી ગુજરાતની માદીએ કરણ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ નામના પરાક્રમી રાજા થયા. છેલ્લા બે રાજાના વખતમાં તો ગુજરાતનું રાજ્ય બહુ બળવાન થઈ તેની હદ ગુજરાતની બહાર ધણે લાંબે લગી ફેલાઈ હતી. કુમારપાળ પછી અજયપાળ અને બાળ મૂગરાજ નામના રાજા થયા. આ બાળ મૂગરાજના અમલમાં શાહ-યુદ્ધીન ગુજરાત પર ચડી આવ્યો હતો, પણ બાળ મૂગરાજના કાકા ભીમદેવે તેને હરાવીને નસાડ્યો હતો. તે પછી ઇ. સ. ૧૧૭૯માં બાળ મૂગરાજ શીતળાથી મરણ પામતાં તેના કાકા ભીમદેવ ગુજરાતની માદીએ બેઠો. એ ભીમદેવ બહુ બળવાન અને શૂરા હતો, છતાં તે હતાવળાઓ અને અધિચારી હોવાથી લોકો તેને લોળા ભીમ કહેતા. એણે નગરા કારણસર ચોહાણો સાથે વેર ઉભું કર્યું. આપુનું રાજ્ય ગુજરાતનું માંડળિક હતું. ત્યાંના રાજા જેતસી પરમારને ધ્રુવજીનકુમારી નામની એક ખુબસુરત કન્યા હતી. તેના વિવાહ

૬ અં બારમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ ૭૫

જેતસીએ પૃથુરાજ સાથે કરેલો હતો, છતાં ભીમદેવે તેનું માગું કરી તેને બળાત્કારે પરજીવાની તૈયારી કરી. આથી જેતસીએ ડરીને તે કન્યાને પૃથુરાજ સાથે અનંબેર મોકલી દીધી. તે પર ક્રોધે બરાહ ભીમદેવે આશુ પર ચડાઇ કરી પરમારોને નમાવ્યા, અને પછી અનંબેર પર ચડી સોમેશ્વરને માર્યો. આથી પૃથુરાજ અને ભીમદેવ વચ્ચે એકું હાડવેર બંધાયું કે જેને પરિણામે બન્ને પાપમાલ થયા. પૃથુરાજે બાપનું વેર વાળવા ગુજરાત પર સ્વારી કરી ભીમદેવને હરાવીને નસાડ્યો. એ રીતે શ્રેષ્ઠ પશુ જોળા ભીમદેવે મિથ્યાભિમાન અને હૃદયી પોતાની સર્વ શક્તિ ચોદાણે સાથે લડવામાં વાપરી નાખી. પરિણામે તે એટલો બધો નબળો પડી ગયો કે જે શાહમુદ્દીનને એણે રાજ ચતાં પહેલાં હરાવ્યો હતો તે શાહમુદ્દીનના એક સરદાર (કુલુમુદીન) ને હાથે હારીને તેને નાસી જવું પડ્યું. તે પછી એણે ગુજરાતનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું, તોપણ એના મરણ પછી તરત જ તે બીજા વંશના હાથમાં જઈ રહ્યું.

૫. (૪) કનોજઃ—પાલ રાજાએ નબળા પડતાં કનોજનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૧મા સૈકામાં ગહરવાર રજપૂતોના હાથમાં આવ્યું હતું. એ ગહરવાર રજપૂતો બળવાન થઇ બારમા સૈકામાં રાડોડ ન.મથી એળખાવા લાગ્યા હતા. આ રાડોડ રાજાએને દિલ્હીના કુવરો સાથે સર્વોપરીપણા માટે વારંવાર લડાઇઓ થયા કરતી હતી. છતાં એમની વચ્ચે કોઇ કોઇ વાર લક્ષમંબંધ પણ થતા. રાડોડ રાજા વિજયપાળ અનંગપાળ કુવરની કુંવરી સાથે પરણ્યો હતો અને તેનાથી એને જયચંદ્ર નામનો કુવર થયો હતો. આ જયચંદ્ર અને પૃથુરાજ બન્ને અનંગપાળના દોહિત્ર થતા હતા. છતાં અનંગપાળે દિલ્હીનું રાજ્ય એકલા પૃથુરાજને આપ્યાથી જયચંદ્ર અને પૃથુરાજ વચ્ચે વેર બંધાયું. તેવામાં વળી પૃથુરાજે જયચંદ્રે આરંભેલા રાજસૂય યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરી તેની કુંવરી સંયુક્તાનું હરણ કર્યાથી તે વેરમાં વધારો થયો. જયચંદ્રનું લશ્કર બહુ મોટું હોઇ તે

‘ફળપાંગળા’ ને નામે ઝોળખાતો. તથા પરાક્રમી પૃથુરાજની આગળ તેનું કંઈ નહિ ચાલ્યાથી ઉપરે તેણે શાહજુદીન ધોરીને પૃથુરાજના નાશ માટે ઉચ્કેર્યો. પરિણામે પૃથુરાજના નાશ સાથે હિંદુઓની સ્વતંત્રતા પણ નાશ પામી અને જયચંદ્રને માથે ‘દેશદ્રોહી’ અને ‘ધર્મદ્રોહી’નું કાળું કલંક ચડ્યું. પૃથુરાજના નાશ પછી બીજે જ વર્ષે જયચંદ્ર અને તેના રાજ્યનો પણ સુસલમાનોને હાથે નાશ થયો.

૬. (૫) એવાહ:—ધોરી રાજ્યના ઉદય વખતે એવાહની ગાદી પર પ્રખ્યાત સમરસિંહ રાવળ હતો. પૃથુરાજને બીજા અધા રાજાઓ સાથે કંઈ ને કંઈ કાગજીસર વેર હતું, પણ સમરસિંહ સાથે તેને સારો બનાવ હતો. પૃથુરાજની બેન પૃથાનું લગ્ન સમરસિંહ સાથે કરેલું હોવાથી તેઓ અડીના સગા થતા હતા, એટલું જ નહિ પણ બન્ને વચ્ચે માઠ મૈત્રિસંબંધ પણ હતો. સમરસિંહ રાવળ બહાદુર અને રણકુશળ હોવા ઉપરાંત વ્યહઃચના અને રાજ્યનીતિમાં અત્યંત પ્રવીણ હતો. તે માથે જટા તથા શરીરે ભસ્મ ધારણ કરી ચોગીન્દ્રને વેશે રહેતો. પૃથુરાજને એની જબરી ઓથ હતી. સુસલમાનો સાથેની લડાઈઓમાં બીજા રાજાઓ જ્યારે ત્રાહિતની પેઠે જોઈ રહ્યા ત્યારે સમરસિંહે પૃથુરાજને બધી વખતે મદદ કરી હતી. શાહજુદીન સાથેના છેલ્લા યુદ્ધ વખતે પણ તે પોતાના પાટવી કુમાર કલ્યાણસિંહ અને ૧૩૦૦૦ શસ્ત્ર સીસાદીઆ સાથે પૃથુરાજની કુમકે ગયો હતો. એ યુદ્ધમાં તે તથા કુંવર કલ્યાણ પોતાના બહાદુર સાથીઓ સાથે પરાક્રમ કરતાં કામ આવી ગયા.

૭. અંગાળા:—ઉપલાં પાંચ રાજ્યો ઉપરાંત અંગાળાનું રાજ્ય પણ કાયમ હતું. ત્યાં પાલ રાજાઓ નખળા પડતાં સેન રાજાઓનો અમલ જામ્યો હતો. એ સેન રાજાઓની રાજ્યધાની જલદીપ અથવા જદીઆમાં હોઈ ધોરી રાજ્યના ઉદય વખતે હિંદુઓને નામનો જુદા રાજા માદી પર હતો.

૯ મું બારમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો રાજકીય સ્થિતિ ૭૭

૮. પૃથુરાજ ચહુઆણ:— એ દિલ્હીનો હેલ્થો હિંદુ સમ્રાટ હતો. એનાં બાહુબળ અને પરાક્રમ અદ્ભુત હતાં. એ શબ્દવેધી બાણ મારી શકતો. એનું ધનુષ્ય એવું ભારે હતું કે બીજા કોઈથી તે ઉપડી શકતું નહિ. એના કાંડાંમાં એટલી તાકાત હતી કે બીજા કોઈનું ધનુષ્ય એનું જોર જીતી શકતું નહિ. શૌર્ય, પ્રેમ ચરણાગત ધર્મ, નારીસન્માન, હુંપદ, ઇર્ષ્યા, ભોળપણ દત્તાદિ રજપૂતોના તમામ ગુણદોષ એનામાં હતા. જાણે કેમ રજપૂતોના સંઘના ગુણ-દોષની એ સાક્ષાત પ્રતિમા ન હોય ! એના ૧૨ આરમાં એના જેવા જ ચરવીર ૧૪ પટાવતો હતો. તેમની મદદથી એણે ભોરીશાહને અનેક વાર હરાવી જવા દીધો હતો, ભોળા ભીમને હરાવી બાપનું વેર વાળ્યું હતું, મહોબાના પરમાલ રાજાને માર્યો હતો, તથા સંયુક્તાનું હરણ કરી જયચંદ્રનું માન મોડ્યું હતું. આમ કરવામાં બીજા રાજાઓ સાથે એને વેર બંધાયાં તેની એણે પરવા કરી નહિ. આ મહોમહેના જીવલેણ યુદ્ધોમાં એના ધણાભરા પટાવતો અને કસાયલા ચોદાઓ નાશ પામ્યા, અને એ નખજો પડ્યો. અધુરામાં પૂરું સંયુક્તાના પ્રેમમાં મસ્ત થતાં ગજકાજમાં પણ એનું દુર્લક્ષ થયું. વળી એને હાથે કેટલાંક અવિચારી કૃત્યો પણ થવા પામ્યાં. કેમકે એના બાહોશ પ્રધાનને એણે અવિચારથી વીધી નાખ્યો, આમુંડ જેવા પ્રતાપી પટાવતને તેના વેરીઓની બંનેરણી પરથી વગર વિચારે કદમાં પૂર્યો અને હાહુલીરાયને દુભવી શત્રુ પાસે જવા ઉત્કેર્યો. પૃથુરાજ જેવા પરાક્રમી પુરુષને હાથે આવાં અવિચારી કૃત્યો થતાં તથા ખોટા હુંપદમાં તણાઈ સંઘબળની ઉપેક્ષા થઈ, એ ખરેખર બહુ ખેદની વાત છે.

શાહબુદ્દીન આવી કોઈ તક માટે ટાંપી જ બેઠો હતો. તે પૃથુરાજની નબળાઈનો લાભ લેવા કેમ ચૂકે ? લાભલો તે મોટી ફોજ સાથે ચડી આવ્યો. પૃથુરાજ બહાદુરીથી લડ્યા છતાં હાર્યો અને કેદ

ચક્રાચે. પૃથુરાજ સાત સાત વાર હોડી દીધેલા શાહબુદ્દીને આટલી એક વાર પણ તેને ન છોડતાં ફર માર્યો.

એ રીતે દિલ્હીના છેલ્લો હિંદુસમ્રાટ હોલવાતા દીવાની માફક પોતાના સૌયંતેજના ઝખકારાથી જગતને આજ નાખી ગુલ થઇ ગયો. હિંદુઓનો સ્વાતંત્ર્યસૂચી અરત થવામાં પૃથુરાજની જવાબદારી બીજાઓના જેટલી જ છે. તથાપિ એના પ્રેમશૌર્યને લીધે પૃથુરાજનું નામ હિંદુઓને આજ પણ બહુ વ્હાલું લાગે છે. એના માનીતા મિત્ર અને દરોહી ચંદ કવિએ ‘પૃથુરાજ રાસો’ નામનો મહાભારત જેવડો મોટો ગ્રંથ લખી એની કીર્તિ અમર કરી છે.*

૯. મુસલમાનો હિંદુઓ પર કેમ ક્રાવ્યા? :—અગળળ, શૌર્ય. કે હિંમતમાં તે વખતના રજપૂતો મુસલમાનો કરતાં કોઇ રીતે ઉતરતા નહોતા. છતાં મુસલમાનો હિંદુઓ પર કેમ ક્રાવી ગયા તે જાણવું જરૂર છે. અલખત, રજપૂત રાજાઓના માંહેમાંહેનો કુસંપ અને પરસ્પર દ્વેષભાવ એ હિંદુઓની પડતીનું મુખ્ય અને દેખીતું કારણ છે; છતાં એ સિવાય બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે તે નીચે પ્રમાણે :—

(૧) હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે યુદ્ધનો ભાર એકલા ક્ષત્રિઓને માથે પડેલો હોઇ બીજા વર્ણના લોકો યુદ્ધકળાથી કેવળ અજ્ઞાન રહેતા. આથી કરી મુસલમાનો સાથેના ઉપરાજાપરી યુદ્ધોમાં રજપૂત યોદ્ધાઓ માર્યા જતાં તેમની જગ્યા બીજા વર્ણથી પૂરાઇ નહિ. પરિણામે હિંદુ યોદ્ધાઓ સંખ્યાબળમાં પાછા પડ્યા.

(૨) દેશભિમાનની ખામી. હિંદ દેશ એક હોઇ તેમાં આવેલાં જુદાં જુદાં રાજ્યો તે એક જ દેશનાં અંગ માત્ર છે, તેમાંના એકને ધોકો પહોંચતાં બીજાને પણ પહોંચવાનો જ—એ ભાવનાની ખામીને લીધે તેઓ એકત્ર થતા અટક્યા.

* વધુ માહિતી માટે ‘પૃથુરાજ ચાહુઆજુ’ ‘પૃથુરાજ અને ચંદબરદાસ’ તથા ‘પૃથુરાજ રાસો’ નામના ગ્રંથો વાંચવા અહામણ છે.

૬મું બારમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ ૭૬

(૩) વંશપરંપરાનો વેરભાવ એ પણ રજપૂતોની પડતીનું એક કારણ છે. આવું વંશપરંપરાનું વેર પેઢી દર પેઢી ચાલુ રાખવામાં રજપૂતો એક પ્રકારનું અભિમાન સમજતા. એમની એ વૃત્તિએ તેમને ધર્મને નામે પણ એકત્ર થતા અટકાવ્યા.

(૪) રજપૂતોની પુરાણપ્રિયવૃત્તિ એટલે કે જૂનું એટલું સાદું એવી માન્યતાને લીધે પણ રજપૂતોને સ્હેવું પડ્યું. એમની આથીન યુદ્ધપદ્ધતિ અને ધર્મયુદ્ધની ભાવના માહોમાંહેના યુદ્ધમાં ગમે તેટલી સારી અને ઉમદા હશે, પણ શત્રુઓની નવીન રીતોને પહોંચી વળે તેવા જમાનાને યોગ્ય સુધારા તેમણે ન કર્યાથી પણ તેમને ઘણું નુકસાન થયું. રજપૂતોના બોળપણ અને વિશ્વાસુ સ્વભાવનો લાભ લઈ અનેક વાર મુસલમાનોએ તેમને છેતર્યા છે.

(૫) મુસલમાનોના પ્રમાણમાં રજપૂતોની લશ્કરી તાલીમ તથા હથિયાર પણ ઉતરતાં હતાં.

વળી, (૬) શત્રુઓની હીલચાલ પર દેખરેખ રાખવાની રજપૂત રાજાઓની બેદરકારીએ પણ તેમની પડતીમાં જેવો તેવો ભાગ ભજવ્યો નથી. શત્રુ કૂચ પર કૂચ કરતો છેક રાજધાની ઉપર આવી છાપો મારે ત્યાં સુધી તેના આવવાની ખબર ન પડે એ જેવી તેવી બેદરકારી ન કહેવાય !* જમસુતીખાતું એ તો રાજમરફાણનું એક અંગ મનાયું છે.

* મહમૂદ ગઝનીની સ્વારીઓ વખતે આવા બનાવ બનેલા. પણ તે દંડાય રજપૂતોની ધર્મયુદ્ધની ભાવનાને લીધે પણ હોય. ધર્મયુદ્ધની ભાવનાવાળા રજપૂતોને મુસલમાનોએ એ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. શત્રુને ચેતવણી આપ્યા વગર તેના પર છાપો મારવાની રીત ધર્મયુદ્ધની ભાવનાથી વિરુદ્ધ હોવાથી રજપૂતોમાં સામાન્ય રીતે તે પ્રચલિત નહોતી; તેથી સંભવે છે કે તેમને ખાસ જમસુતી ખાતું રાખવાની જરૂર ન પડી હોય બાકી મહમૂદના અચાનક છાપાથી નાહેલા રાજાઓ બાચલા કે બીકણ હતા એમ નથી. તેવારી કરવાનો વખત મળ્યા પછી મુસલમાનોને મારી હઠાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેમણે ક્યારા કરી નહોતી. દાખલા તરીકે બિજયપાળ, નિરાળદેવ, ભીમદેવ.

આ બધા દોષો છતાં પણ જો તે વખતનાં રજપૂત રાજ્યો સંપત્તી વર્ત્યા હોત—અરે ! પરસ્પર લડવા વગર જો તટસ્થ રહ્યાં હોત તો એકલો પૃથુરાજ જ મુસલમાનોને ખાળી શક્યો હોત. તો પછી જો ઘોરી શાહે પ્રથમ ગુજરાત પર ચડાઇ કરી ત્યારે ભીમદેવનો, અબજમેર પર ચડ્યો ત્યારે સોમેશ્વરનો અને કેટલીયે વાર પૃથુરાજનો માર ખાઇ પીઠ બતાવી હતી, તે ઘોરી શાહ રજપૂતોના એકત્ર બળ આમળ તો શકત જ માંથી ?

૧૦. રજપૂતોની પડતી પરથી મળતો બોધ:—રજપૂતોની પડતીનો આ ઇતિહાસ આપણને શીખવાડે છે કે સ્વદેશના સામાન્ય હિતને પ્રસંગે ખાનગી વેર ઝેરને કારણે મુકી દઇને એકસંપત્તી વર્તવું જોઇયે. રજપૂતો તેમ કરવાનું ચૂક્યા, તેથી હિંદુઓની સ્વતંત્રતા પર છીણી મુકાઇ. દેશના સામાન્ય શત્રુની સામે જેઓ એમ કરવાનું ચૂકે તેમની રજપૂતોના જેવી વલે ચાલ !

(હિંદનો એ પછીનો ઇતિહાસ પણ એ જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. રજપૂત પર જેમ તુર્ક શાખા તેમ તુર્ક પર અફઘાન, અફઘાન પર મોગલો, મોગલો પર અરાઠા, અને બધાયના પર પરદીપવાસી અંગ્રેજો ફાળ્યા છે તે પરસ્પર કુસંપને લીધે જ. કુસંપને લીધે લઢાયલી પરતંત્રતાની બેડી સંપની ઠાનસથી જ તૂટે.)

ઘોરી વંશ

૧. ઘોરી વંશનો ઉદય:—ગીજનીની દુર્દશા કરી અલાહદીન ફેરોજકોટ પાછો ફર્યો. ત્યાં તે એશઆરામમાં મશ્ગુલ થયો હતો, તેવામાં સેલ્જુક સુલતાન સંજરે ગીજની રાજ્ય પર ચડાઈ કરીને અલાહદીનને કેદ પકડ્યો. પણ અલાહદીને થોડા વખતમાં જ સંજરના મનનું સમાધાન કરીને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. ઇ. સ. ૧૧૫૬માં અલાહદીનનું મૃત્યુ થતાં તેનો છોકરો સૈફુદ્દીન ગાદીએ બેઠો. પણ ઇ. સ. ૧૧૫૭માં તેનું ખૂન થતાં અલાહદીનના બે ભત્રીજા નામે આસુદ્દીન અને શાહયુદ્દીન એકત્ર રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. બે રાજ્યોએ હળીમળીને એકમતે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યાનો મુસલમાની ઇતિહાસમાં આ એક જ દાખલો છે. રાજ્યના પશ્ચિમ તરફના મુલકો પર આસુદ્દીન ધ્યાન આપતો અને પૂર્વ ભાગનો કારભાર શાહયુદ્દીન રતો. કેટલાક એમ પણ માને છે કે રાજ્ય તો એકલો આસુદ્દીન જ હતો, શાહયુદ્દીન તો માત્ર તેના મદદનીશ તરીકે પૂર્વનો વહિવટ રતો. ગમે તેમ હોય, પણ એ બે ઘોરી ભાઈઓની કારકીર્દીમાં ધારી રાજ્યની સારી જમાવટ થઈ, એ વાત નિર્વિવાદ. આસુદ્દીન ઇ. સ. ૧૨૦૨માં મરણ પામતાં કુલ ઘોરી સામ્રાજ્યનો શાહયુદ્દીન શલિક થયો. ઇતિહાસમાં એ મહમદ ઘોરીને નામે પણ ઝોળખાય છે.

૨. શાહયુદ્દીનની આરંભની સ્વારીઓ:—અશ્ગાનિતાનનો પાકો બંદોબસ્ત કર્યા પછી શાહયુદ્દીને હિંદુસ્તાન બધી લક્ષ હાવ્યું. મહંમૂદ ગીજનીની માથે એણે પણ લાગલાગટ ત્રીસ વર્ષ ાગી હિંદુસ્તાનમાં ધાંધલ મચાવ્યું. એની નવ સ્વારીઓ પ્રસિદ્ધ છે.

સૌથી અથગ તેણે ઇ. સ. ૧૧૭૫-૭૬ માં સુલતાન પરચડી આવી છલું, અને ત્યાંથી સિંધ અને પાંચ નદીઓના સંગમ પર આવેલા

ઉચ્ચ નામના કિલ્લાને ઘેરા ધાલીને લીધો ત્યાંની રાણીએ પોતાની પુત્રીનું લગ્ન તેના મૂળ ધણીને મારી નાખીને શાહજુદીન સાથે કર્યું. શાહજુદીન પોતાની આ નવીન પત્નીને લઈને પાછો ફર્યો.

બીજી સ્વાદી તેણે ઇ. સ. ૧૧૭૮માં ગુજરાત પર કરી. પણ તેમાં આગ મૂળરાજના કાકા ભીમદેવે તેને હરાવી નસાડ્યો. અબમેર આગળ પણ એને સોમેશ્વરનો માર ખાઈ પાછો હાલું પડ્યું.

ત્રીજી સ્વાદી એણે ઇ. સ. ૧૧૭૯માં ગીજની વંશના છેલ્લા સુલતાન મલેક ખુરાદ પર કરી. જેશાવર કબજે કરી શાહજુદીન આગળ વધ્યો, એટલે મલેક ખુરાદ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરી તાબે થયો. શાહજુદીન ખુરાદના છોકરાને જમીન તરીકે લઈ પાછો ફર્યો.

ચોથી સ્વાદીમાં શાહજુદીને સિંધ પ્રાંતને સમુદ્ર તિારા પર્યંત લૂંટ્યો તથા દેવળ બંદર સુધીનો આગ્રા મૂલક તાબે કર્યો, ઇ. સ. ૧૧૮૨.

પાંચમી સ્વાદી એણે ઇ. સ. ૧૧૮૪માં પંજાબ પર કરી લાહોર સુધીનો મૂલક ઉત્તર કર્યો તથા શિયાળકોટને કિલ્લેબંદી કરીને પાછો ફર્યો.

૩. છઠ્ઠી સ્વાદી—પંજાબનું ખાલસા થયું:—ખંડણી આપવાની સરત બરાબર પાળ્યા છતાં શાહજુદીને લાહોર સુધીનો મૂલક લૂંટી ઉત્તર કર્યાથી મલેક ખુરાદને પોતાના રાજ્ય માટે ધારતી પેઠી. છેવટનો પ્રયત્ન કરી જવાના નિશ્ચયથી મલેકે ગઝ્ન નામના પહાડી લોકોની મદદથી શાહજુદીને નવીન બાંધેલા શિયાળકોટના કિલ્લાને કબજે કર્યો, એટલે શાહજુદીન તેને સ્બલ કરવા ચડી આવ્યો. ગઝ્નનો મદદથી મલેક બારે જોરમાં હતો. સામે મોઢે લડીને જીત મેળવવાનું અસંભવિત લાગ્યાથી શાહજુદીને કપાડકળાનો આશ્રય લીધો. તેણે જાહેર કર્યું કે પોતાના રાજ્યની પશ્ચિમ સરહદ પર શત્રુ ચડી આવતા હોવાથી તેમને અટકાવવા પોતાને ખુરાસાન જવાની જરૂર છે, અને તેથી તે મલેક સાથે સલાહ કરવા માગે છે. વળી એ વાતની ખાતરી થાય એટલા સારૂં એણે મલેકના છોકરાને જમીન દાખલ પોતાને કબજે રાખ્યા હતા તેને છોડી દીધો. મલેક બૂલાવામાં પડ્યો. શાહજુદીનની સઘળા વાત સાચી સમજીને તે ગાફેલપણે પોતાના પુત્રને મળવા ધર્યો. એટલે મલેકની અસાવધતાનો લાભ લઈ તથા ખરી વાત કુટી ન બચ તેવી સાવચેતી રાખી શાહજુદીન

માહફેટ રસ્તે મલેક અને તેની રાજધાનીની વચ્ચે આવી હશે, અને
તે શરણે આવવાની ફરજ પાડી. મલેક તાણે થતાં તેને તથા તેના છેાકરાને
દેહરી શાહમુદ્દીને ફિરોજગઢ મોકલી આપ્યા. ત્યાં આગળ થોડા દિવસની
દેહરી તેમના સિરઝેદ થયો. આણી તરફ શાહમુદ્દીને પંજાબ ખાલસા
રી પોતાના રાજ્ય સાથે બેઠી દીધી, ઇ. સ. ૧૧૮૬.

૪. સાતમી સ્વારી:—પૃથુરાજને હાથે શાહમુદ્દીનની
હાર—પંજાબના મુસલમાની રાજ્યનો અંત આણ્યા પછી શાહમુદ્દીને
દેહલી લેવા તકાર્થું. તે ધારણાથી તે ઇ. સ. ૧૧૯૧માં દેહલ
સાથે ચડી આવ્યો. આણી તરફ પૃથુરાજ પણ તેના બંનેવી
સમરસિંહ સાથે મુસલમાનોને રોકવા નીકળ્યો. પાણીપતની નજીકના
નારાયણ ગામ આગળ હિંદુ મુસલમાનોનાં સૈન્ય સામસામાં થયાં.
તેમાં હિંદુઓની કુશળ વ્યૂહરચનાથી શાહમુદ્દીન હાર્યો અને કેદ
પકડાયો. તેનું લશ્કર નાસી ગયું. તેની પૂઠે રજપૂતોએ ૪૦
માઇલ સુધી પડી તેનો ધાણ કાઢ્યો. શાહમુદ્દીનને થોડા દિવસ
કેદમાં રાખ્યા પછી ૮૦૦૦ થોડાનો દડ લઈને પૃથુરાજે છોડી
મેલ્યો. શરસી ઇતિહાસકારો આ યુદ્ધમાં શાહમુદ્દીન ઘોરી પૃથુ-
રાજને હાથે કેદ પકડાયાનું કબૂલ કરતા નથી. પણ ચંદ કવિના
રાસામાં એ વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે; એટલું જ નહિ પણ એ પહેલાં
પણ શાહમુદ્દીન પૃથુરાજને હાથે છ વાર હારી કેદ પકડાયો હતો.
અને એ છથે વાર પૃથુરાજે તેને જીવનદાન આપી છોડી મેલ્યો હતો.

૫. આઠમી સ્વારી:—પૃથુરાજની હાર અને કતલ:—
પૃથુરાજની કેદમાંથી છૂટતાં જ શાહમુદ્દીન સંધો ગીજની ગયો. ત્યાં
મહારથી તો તે ખુશખુશાલીમાં રહી હિંદુસ્તાન માટે બળે પોતાને
કંઈ જ પરવા ન હોય એમ દેખાડવા લાગ્યો. પણ અંદરખાનેથી તો
તે ધુંધવાઈ રહ્યો હતો. તેણે એક વાર પોતાના વજીરને કહ્યું હતું કે
‘રાત્રે મને નિરાંતે ઉઘ આવતી નથી. મારા મન પર નિશદ્ધિ
શિકર અને ચિંતાનો બોળો રહ્યો કરે છે.’ આ પરાજયનું વેર વાળવા

તે યોગ્ય તકની રાહ જોતો હતો. તેવામાં પૃથુરાજથી દુભાયલો હાહુલીરાય તેને આવી મળ્યો. તેને મોટેથી પૃથુરાજની નખળાઈ અને બેદરકારીની વાત જાણી લઈ તેણે પોતાની આમલી હારનું વેર વાળવાની તૈયારી કરી; ને ૧૨૦૦૦૦ માણસનું જખડું અને ઝવૂટી લશ્કર જમાવી ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં તે ફરી વાર પૃથુરાજ પર ચડ્યો.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે પૃથુરાજ આ વખતે સંયુક્તાના ગ્રેમમાં ચકચૂર થઈ બેદરકાર બન્યો હતો. પરંતુ શત્રુનું નામ સાંભળતાં જ તે ટટાર થયો. સંયુક્તાએ પણ પોતાને હાથે તેને હથીયાર સજ્જવી તેનો હસાહ વધાર્યો. બની શકે તેટલી ફોજ જમાવી તથા ચંદની સલાહથી આમુંડરાયને કેદમાંથી છોડી તે શત્રુઓ સામે આગળ વધ્યો. સમરસિંહ રાવળ આ વખતે પણ પોતાના પાટવી કુંવર કલ્યાણસિંહ અને ૧૩૦૦૦ સીસોદીઆ શરવીરોની સાથે પૃથુરાજની કુમકે આવ્યો હતો. આણેશ્વર આગળ હિંદુ મુસલમાનોનાં લશ્કર છાવણી નાખીને પડ્યાં. સમરસિંહની સલાહથી પૃથુરાજે શાહમુદ્દીનને કહાલ્યું કે “તમને હારીને ગયાને બે વર્ષ તો થયાં નથી, હજી તમારા અંગ પરના જખમો પૂરા રૂઝાયા પણ નહિ હોય; એટલામાં વળી કયાં મોત માગવા આવ્યા છો? હજી પણ સમજીને પાછા ફરશો તો અમે તમને નિર્વિધ્ને જવા દઈશું.” શાહમુદ્દીને રજપૂતોની ઉદારતા બતાવનારા આ સંદેશનો લાભ લઈ તેમને છેતર્યા. તે જાણ્યો હતો કે રજપૂતો બહાદુર પણ પ્રામાણિક અને વિશ્વાસુ છે. તેથી તેણે કહાલ્યું કે “હું તો મારા બાઈનો સરદાર છું, તેના હુકમ પ્રમાણે ચાલું છું. પાછા ફરવા ગાટે આજે હું તેને પૂછાવું છું. તેના હુકમ આવશે તે પ્રમાણે કરીશ.” આ ઉપરથી રજપૂતો સમજ્યા કે શાહમુદ્દીન લડવાથી ડરે છે; તેના બાઈને. હુકમ આવતાં તે જરૂર પાછો જશે. મુસલમાનોને પોતાના જેવા પ્રામાણિક માની રજપૂતો ગાફેલ બન્યા. મુસલમાનોની હીલચાલ પર બાતની રાખવા નેટલી પણ અગમચેતી તેમણે વાપરી નહિ. એટલે

એક દિવસે રાત્રે શાહમુદ્દીને અચાનક છાપો મારી નચિતે ઉંધતા રજપૂત સૈન્યનો ધણો ધણ કાઢી નાખ્યો. છતાં પણ ડાવણીના બીજા ભાગના રજપૂતો થોડી વારમાં તૈયાર થઈ બૃહબંધ મુસલમાનો પર ધસી આવ્યા. શાહમુદ્દીને તેમના બંધને ભેદવા ધણીએ મહેનત કરી, પણ રજપૂતોનો અડગ બૃહ કોષ પણ રીતે બેદી નહિ સકાયાથી તેણે એક યુક્તિ અજમાવી. જાણે રજપૂતોનો માર સહન નહિ થયાથી પોતે નાસી જતો ન હોય, એવા એણે ડોળ કર્યો. પણ તે સાથે એણે ખાસ સાવચેતી રાખી હતી કે તેના લશ્કરમાં મુદ્દલ ભંગાણુ ન પડે. આણી તરફ રજપૂતોએ મુસલમાનોને નાસતા બેઠા મારી લીધું કે તેઓ ખરેખરા હારીને નાસે છે. એટલે તેમણે તેમની પૂંડ પકડી. પણ તેમ કરવા જતાં તેમની બૃહરચનાને ભંગ થયો. રજપૂતોને બરાબર વિખરાઈ ગયેલા જોતાં જ, શાહમુદ્દીને પોતાના લશ્કરને એકાએક ચોભાવ્યું, અને ૧૨૦૦૦ યુનંદા સ્વારો સાથે તે રજપૂતો પર તૂટી પડ્યો. મુસલમાનોના આ વ્યવસ્થિત મારા આગળ વિખરાયેલા રજપૂતો ટકી શક્યા નહિ. તેમના ઘણા માણસો કપાઈ ગયા, અને પૃથુરાજ જીવતો કેદ પકડાતાં શાહમુદ્દીને તેની કતલ કરાવી.*

* પૃથુરાજના મૃત્યુ વિષે રાસામાં જુદી હકીકત મળી આવે છે. એમાં લખ્યા પ્રમાણે તો “પૃથુરાજને તુરત કતલ ન કરતાં શાહમુદ્દીન તેને આંધળો કરી પોતાની સાથે ગઈજની લઈ ગયા હતા. ત્યાં એના હાથપગમાં ૫૦ મણની બેડી નાખી તેને કેદમાં નાખ્યો હતો. તે પછી કેટલેક દહાડે આદે બારેટ કે જે યુદ્ધની રાત્રિઆતમાં માતાના દેવળમાં કેદ પકડાઈ રહ્યો હતો, તે ગઈજની ગયો અને શાહમુદ્દીનને ખુશ કરી તેણે પૃથુરાજની ખાસે ‘સબ્દવેધ’ નો તમાસો કરાવવાની ગોઠવણ કરી. શાહમુદ્દીન પોતાની આગળ સાત લોખંડના તવા બધાવી હથે આસને બેસે અને પછી ત્યાંથી જે તવા પર તે કાંકરી મારે તેનો અવાજ સાંભળી પૃથુરાજ તે તવાને બીંધે એકું કરાવ્યું હતું. આ વખતે પૃથુરાજને જેટલાં ધનુષ્ય આપવામાં આવ્યાં તે બધાંય પણુક ચડાવતાં ચડાવતાંમાં જ તૂટી ગયાં.

૬. ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના:—
થાણેશ્વરની જીતથી બે કે દિલ્હી તો એકદમ શાહજુદીનના હાથમાં આવ્યું નહિ, તોપણ અબ્દુલે તે સહેલાઈથી લઇ શક્યો. અબ્દુલે તેમાં પેસી ત્યાંના નિરપરાધી લોકોની તેણે કતલ કરી તથા દેવળો તોડીને મસીદો બનાવી. તે પછી પોતાની પસંદગીના એક શખ્સને અબ્દુલે રાજાની ગાદીએ પોતાના ખંડીઆ તરીકે બેસાડી શાહજુદીન પુષ્કળ લૂંટ સાથે પોતાને દેશ પાછો રવે. જતી વખતે તે જીતાવલા મુલકના ખંદોબસ્ત સાર તથા ભરતખંડની અધુરી રહેલી જીત ખૂરી કરવા

આખરે જ્યારે જુધરાજનું પોતાનું ધનુષ્ય લાવી આપવામાં આવ્યું ત્યારે કમ ચાલ્યું. જુધરાજ કમાન ખેંચી તૈયાર થયો એટલે અંદે બારોડાનીચેનો ડુહો લલકારી શાહ અને જુધરાજની વચ્ચેનું અંતર જણાવી દીધું.

चार बंस चौबीस गज, अंगुल अष्ट प्रमाण ।

इतने पै सुलतान है, मत चूके चहुआन ॥

પછી ઠરાવ પ્રમાણે શાહજુદીને કાંઠરી મારતાં જ જુધરાજે ઉપહું અંતર લક્ષમાં લઇ તીર છાડ્યું. તે તવાને વીંધી શાહને વાગ્યું ને શાહ સિંહાસન પરથી ઝબડી પડ્યો. જુધરાજ અને અંદે કઠારથી એકબીબના પ્રાણ લીધા.” રાસાની આ હકીકત પરથી તો જુધરાજ, અંદે અને શાહજુદીનનાં મૃત્યુ એકી સમયે એક જ ઠેકાણે થયાનું માલમ પડે છે. પણ ફારસી ગ્રંથોમાં એ બાબતનો બીલકુલ ઉલ્લેખ નાહ હોવાથી તથા શાહજુદીન તે પછી કેટલેક વર્ષે અક્કરોને હાથે માર્યો ગયા હોતો, એ વાતનો સબળ પૂરાવો હોવાથી ઇતિહાસકારો રાસાની આ બીનાને કપોલકલ્પિત કહી ઉઠાડી દે છે. પરંતુ એ બીનાને એ રીતે છક જ ખાડી માની લેવી ઠીક નથી. રાસામાં દાખલ થવા માટે એને કંઈક તો આધાર હોવો જ જોઈએ. માટે લાગે છે કે રાસામાં વર્ણવેલો સબ્દવેધનો આ પ્રસંગ નિદાન ખરો હશે, અને અંદે તથા જુધનાં મરણ પણ એ રીતે નીપજ્યાં હશે. જુધના તીરથી શાહજુદીન ધાયલ થતો બચી ગયો હોય કે સ્લેબ ધાયલ થઇ સાબે થયો હોય તે બનવાજોગ છે. વળી એ બીના શાહને અપમાનકારક હોવાથી ફારસી ઇતિહાસકારોએ તેનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય તે પણ સંભવિત છે.

સાર કુટુમ્બીન ઐબક નામના પોતાના એક માનીતા શુલામ સરદારને મુકતો ગયો. આ ઐબકે પૃથુરાજનો કુંવર રેણુસી દિલ્હીના બચાવ કરી રહ્યો હતો તેની પાસેથી તે ઘેરા ઘાલી લીધું, ને રેણુસીને પકડી ઠાર માર્યો. એ રીતે હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોના પરદેશી * અમલની સ્થાપના થઈ, ઇ. સ. ૧૧૯૩.

૭. નવમી સ્વારી:—કનોજના રાજ્યની આખર:—
પૃથુરાજને હરાવી માર્યા પછી બીજા જ વર્ષે એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૯૪માં શાહબુદ્દીન શરી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને ઐબકને લાઇ કનોજ પર ચઢ્યો. પૃથુરાજ ઉપર વેર વાળવાની ધૂતમાં જયચંદ્રે શાહબુદ્દીનને દિલ્હી જીતવાને ઉત્કેષો હતા, અને પોતે ત્રાહિતની પેઠે તેનો નાશ થતો જોઈ રહ્યો હતો. પોતાની તે જૂલ હવે એને સમજાઈ; પણ હવે ઈલાજ નહોતો. જયચંદ્ર મુસલમાનોની સાથે બહાદુરીથી લડ્યો, છતાં હાર્યો અને મરાયો. શાહબુદ્દીને કનોજની ધણી વર્ષોની એકઠી થયેલી દોલત લંડી લીધી ને દહેરને ઉજ્જડ કર્યું. ત્યાંથી આગળ વધીને એણે કાશીનાં પ્રખ્યાત હિંદુ દેવળો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ભાંગી અને અપાર લૂંટ એકઠી કરી. એ પ્રમાણે ઇંક ખિહાર પ્રાંત સુધી દરોડો પાડી તે પાછો ર્યો. કનોજનાં રાજ્યને શાહબુદ્દીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. જીવતા રહેલા રાઠોડો રજપૂતાનામાં જઈ વસ્યા અને ત્યાં કેટલીક મુદતે તેમણે જોધપુર નામનું શહેર વસાવી તેમાં પોતાની રાજધાની કરી.

* મુસલમાનોને આ ઠેકાણે ‘પરદેશી’ કહ્યા છે, તેનું ઠારણ એ કે તે વખતે મુસલમાનો આ દેશમાં ‘જેતા’ અને ‘રાજ્યકર્તા’ તરીકે આવેલા હતા, અને તેથી તેમના અને પ્રજાના સ્વાર્થ જુદા હતા. અત્યારે પરિસ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. અત્યારે તો મુસલમાનો પણ આ દેશના વતની બન્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં ધર કરી રહેલા તમામ લોકો હિંદુસ્તાનના વતની હોઈ હિંદી કહેવાય. તે હિસાબે અત્રે વસતા હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી બધાએ હિંદી છે.

૮. કુતુબુદ્દીનની કામગીરી:—શાહયુદ્દીનના પાછા કર્યા પછી કુતુબુદ્દીને ખાલીયરના રાજા પાસેથી ખંડણી વસુલ કરી તથા અજમેરના રાજાએ ખંડ કર્યાથી તે રાજ્ય જીતી ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૧૯૫માં તેણે ચિતોડ ઉપર સ્વારી કરી, પણ ત્યાં સમરસિંહની બહાદુર રાણી કર્મદેવીના પરાક્રમ આગળ તેને પાછા હટવું પડ્યું. તે પછી ઇ. સ. ૧૧૯૭માં કુતુબુદ્દીને ગુજરાત પર સ્વારી કરીને લોખા ભીમદેવને હરાવીને નસાડ્યો. તે રાજ્ય ખાલસા કરવાનો તેનો વિચાર હતો, પરંતુ તે પાર પડતાં પહેલાં જ તેને દિલ્હી પાછા ફરવું પડ્યું.

૯. બંગાળાની જીત:—ખખતીયાર ખીલજનામના શાહયુદ્દીનના એક બીજા ગુલામ સરદારે ઇ. સ. ૧૧૯૯માં બિહાર અને અયોધ્યા પ્રાંતો જીતી લીધા, ને ત્યાંના બૌદ્ધ મઠોનો નાશ કર્યો. તે પછી ઇ. સ. ૧૨૦૩માં એક દહાડો તે થોડાક સ્વાર સાથે સોદાગરના વેશે બંગાળાની રાજધાની 'નદીઆ'માં પેઠો, અને રાજમહેલ આગળ પહેરેગીરેને કાપી નાખી ધાંધલ મચાવ્યું. વૃદ્ધ રાજા લક્ષ્મણસેન તે વખતે ભોજન કરતો હતો, તે બીટનો માર્યો પાછલે ખાલ્લેથી નાસી ગયો અને જમનાથ જઈ રહ્યો. બંગાળા રહેજે મુસલમાનોને તાબે થયું. એ રીતે લગભગ આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર મુસલમાની સત્તા બમી.

૧૦. શાહયુદ્દીનનું મૃત્યુ:—શાહયુદ્દીનના છેવટના દિવસ એકંદરે ઝાઝા મુખમાં ગયા નહિ. ખારીજમના સુલતાન સાથે ટટો થતાં શાહયુદ્દીને તેના પર ચડાઈ કરી. પણ તેમાં એનો પરાજય થયો અને મહા મુશીબતે દંડ આપી તે જીવતો છૂટ્યો. તેની આ હારથી ખુદ ગીજની અને મુલતાનમાં પણ ખંડ થયાં, અને ગઝ્નર લોકોએ પંજાબ પર સ્વારી કરી લાહોર શહેર લીધું. તેથી ગીજની અને મુલતાનનાં તોશાન સમાવી તે ગઝ્નરને સળ કરવા લાહોર આવ્યો. ત્યાં ગઝ્નરને હરાવી તેણે વશ કર્યાં, અને વટાણાને તેમને મુસલમાન

અનાચા. પછી ત્યાંથી શાહયુદ્દીન આમળ જવાના ઇરાદાથી સિંધુ નદીને કંઠે રોહતક ગામમાં છાવણી નાખી પડ્યો હતો, ત્યારે ઉનાળાની ઋતુ હોવાને લીધે હવા આવવા સારૂ તેણે પોતાના તંબુની બાબુઓ ખુલ્લી રખાવી હતી. તે તકે પોતાનાં સગાંસંબંધી-ઓનું વેર લેવાને ટાંપી રહેલા કેટલાક ગઝર લોકોએ તેના તંબુમાં ધુસી જઈ તેના પ્રાણ લીધા, ઇ. સ. ૧૨૦૬. તેના ચબને ગીજની લઈ જઈ દાટવામાં આવ્યું.

૧૨. મહમૂદ ગીજની અને શાહયુદ્દીનનો મુકાબલો:—
એ બંને સુલતાનો શરવીર યોદ્ધાઓ હતા. બંનેએ નાના રાજ્યથી શરૂઆત કરી મોટાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં. તેમ બંનેએ હિન્દુસ્તાન પર લાગલાગટ ત્રીશ વર્ષ સુધી સ્વારીઓ કરી ધાંધલ મચાવ્યાં હતાં. પરંતુ સુલતાન મહમૂદનું લક્ષ મોટે ભાગે લૂંટ તરફ હોવાથી એણે રજપૂત રાજાઓને હરાવ્યા બાદ તેમનાં રાજ્ય તેમને પાછાં સોંપી દીધાં, ત્યારે શાહયુદ્દીને લૂંટ કરવા ઉપરાંત રજપૂત રાજાઓનાં રાજ્ય એક પછી એક જીતી લઈ તેમના પર મુસલમાન સત્તા બેસાડી. સુલતાન મહમૂદ ડાહ્યો, ચતુર તથા સરેકારી અને ન્યાયી હતો, ત્યારે શાહયુદ્દીનમાં તે ગુણોનો અભાવ હતો. ધર્મને બહાને મહમૂદ તરફથી ખાસ જૂલમ થયો નથી, ત્યારે શાહયુદ્દીને નિરપરાધી પ્રજાજનોની કતલ કરી પોતાનું જંગલી ઝૂન દાખવ્યું છે. મહમૂદે લાહોરના રાજા જયપાળને કેદ પકડી જીવંતો છોડી દેવાની ઉદારતા બતાવી હતી, ત્યારે શાહયુદ્દીને પોતાને અનેક વાર જીવિતદાન બક્ષનાર પુથુરાજની કતલ કરવાની અપકારજનિ દાખવી. ગીજનીશાહ પોતે વિદ્વાન હોય વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો હતો, તેથી તેનું નામ આજ પણ ઇસ્લામી આલમમાં પ્રસિદ્ધ છે; ત્યારે ઘોરીશાહના સંબંધમાં તેમ નથી. છતાં હિન્દુસ્તાન પૂરતો વિચાર કરતાં તો હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાની સત્તાનો પાયો નાખનારો જય શાહયુદ્દીનને જ મળે.

૧૨. ચોરી વંશની આખર:—શાહજુહીનના મરણ પછી તેનો ભત્રીજો મહંમદ એની ગાદીએ બેઠો. પણ તે નબળો હોવાથી શાહજુહીનના ત્રણ ગુલામ સંદારે પોતપોતાની હકુમતમાં સ્વતંત્ર થયા. એહડોઝ ગીજનીમાં, કુતુબુદ્દીન દિલ્હીમાં અને નાસિરુદ્દીન કુઆઆ (સિંધ) સુલતાનમાં. તેમને વશ કરવાની તાકાત મહંમદનામાં નહિ હોવાથી તેણે કુતુબુદ્દીનની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી તેને હિંદુસ્તાનના સુલતાનનો ખિતાબ મોકલી આપ્યો. એટલે હિંદુસ્તાનમાંના ચોરી વંશની સમાપ્તિ થઈ કુતુબુદ્દીનના ગુલામવંશનો સ્વતંત્ર અમલ શરૂ થયો, ઈ. સ. ૧૨૦૬.

તે પછી થોડા જ વર્ષમાં મહંમદ મરણ પામતાં ખારીજમના સુલતાને ગીજની અને કિરોજકોટ જીતી લઈ ત્યાંના ચોરી વંશની પણ આખર આણી, ઈ. સ. ૧૨૧૫.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ગુલામ વંશ

ખ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૫૦

૧. ગુલામવંશ:—કુતુબુદ્દીન એબક એ હિંદુસ્તાનમાં થયેલો પહેલો મુસલમાન સુલતાન હતો. તે પોતે શાહજુહીનનો ગુલામ હતો તેથી, તથા એના પછી ગાદીએ આવેલા અલ્તમશ, અલમન વગેરે પણ એની પેઠે મૂળ ગુલામ હોઈ સ્વપરાક્રમથી ઉચે દરજ્જે ચડેલા હતા તેથી કુતુબુદ્દીને સ્થાપન કરેલા રાજવંશને “ગુલામવંશ” કહેવામાં આવે છે. આ વંશનો અમલ હિંદુસ્તાનમાં ચોરાશી વર્ષ

યાથો. તે દરમીયાન અનેક જાતના દંભાદિસાદ ચાલુ હતા અને મુલકમાં ઝાઝી શાંતિ નહોતી.

૨. કુતુબુદ્દીન:—એનો જન્મ તુર્ક જાતિમાં થયો હતો. એ પાનો હતો તેવામાં ક્રોધ એ તેને નસાડીને ખોરાસાનની રાજધાની નેશાપુરમાં એક શ્રીમંત ગૃહસ્થને ત્યાં ગુલામ તરીકે વેચ્યો હતો. એ ગૃહસ્થે એને અરબી તથા શરસી ભણાવીને હોશિયાર કર્યો. તે ગૃહસ્થના મૃત્યુ બાદ એક વેપારીએ તેને વેચાતો લઇને શાહમુદ્દીનને ભેટ કર્યો. ત્યાં એ પોતાનાં રૂપ, ગુણ તથા બહાદુરીથી યોગ્ય જ વખતમાં શાહમુદ્દીનનો માનીતો થઇ પડ્યો. શાહમુદ્દીન એને પોતાના લશ્કરમાં એક સરદાર બનાવ્યો. ખારીજમીઅનો પાયેની લડાઇમાં તે એક વાર યતુના હાથમાં કેદ પડ્યાઇ ગયો હતો. પણ ત્યાંથી દરી પાછો શાહમુદ્દીનના હાથમાં આવતા શાહની પ્રીતિ ના પર ઘણી જ વધવા પામી. વળી પ્રામાણિકપણું અને વશદારીના ગુણ પણ તેનામાં બહુ ઉત્તમ પ્રકારના હતા. આથી કરી ખૃત્યુરાજને દરાવ્યા પછી શાહમુદ્દીન એને જ પોતાના પ્રતિનિધિ કે વાઇસરૉય તરીકે હિંદુસ્તાનમાં મુક્યો હતો. અને ખરે જ કુતુબુદ્દીન બહુ પ્રામાણિક હતો. ખારીજમીઅનોને હાથે શાહમુદ્દીનની હાર થતાં બેદરોઝ વગેરે એના બીજા સરદારેએ જ્યારે બંડ કર્યો, ત્યારે કુતુબુદ્દીને વશદાર રહી તેને મદદ કરી હતી. શાહમુદ્દીનના વાઇસરૉય તરીકે એણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ઘણો ભાગ જીતી લીધો. દેહલી, મીરત, કાલ્પી, કલિંજર, ગ્વાલિયર, બનારસ અને અમ્બલિલવાડ વગેરે જીતી લઇને એણે મુસલમાન સત્તા તળે આણ્યાં. મુસલમાન-સત્તાને હિંદુસ્તાનમાં પગભેર કરવાનું માન કુતુબુદ્દીનને જ ધટે છે. શાહમુદ્દીનના મૃત્યુ બાદ એના વંશ જ મહમદે એને હિંદુસ્તાનના મુલતાનનો પિતાળ અને પોશાક મોઢી આપ્યાં, એટલે હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાયું અને તેનો પહેલો મુલતાન કુતુબુદ્દીન થયો, ઇ. સ. ૧૨૦૬.

કુતુબુદ્દીન આવી રીતે હિંદુસ્તાનનો સ્વતંત્ર સુલતાન થયો તે વાત એના સસરા એદોઝને ગમી નહિ. આ એદોઝ શાહચુદ્દીનના મૃત્યુ પછી ગીજનીની આસપાસનો મુલક પચાવી પડી પોતાની મેળે સુલતાન થઇ પડ્યો હતો. એણે કુતુબુદ્દીનને પોતાના તાબાનો ગણી તેની પાસે ખડણી માગી. પરંતુ કુતુબુદ્દીને તેનો એ હક નહિ સ્વીકાર્યાથી એદોઝે હિંદુસ્તાન પર સ્વારી કરી. લડાઇ થઇ તેમાં કુતુબુદ્દીને એદોઝને હરાવ્યો, એટલું જ નહિ પણ ઠેક ગીજની સુધી તેની પૂંઠ પડી ગીજની પ્રાંત પણ જીતી લીધો. પણ એદોઝે ફરી લશ્કર જમાવી કુતુબુદ્દીનને હરાવ્યાથી તે પાછો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. તે પછી એણે શરી ગીજની લેવાનો લોભ કર્યો નહિ, તેમ એદોઝ તરફથી પણ એને વધુ પજવણી થઈ નહિ. કુઆયા અને બખ્તીયારે તો કુતુબુદ્દીનનું ઉપરીપણું પહેલેથી કબૂલ રાખેલું હોવાથી સિંધથી બંગાળ સુધીનો લગભગ આખો ઉત્તર ભારતખંડ એના તાબામાં હતો. એ વિસ્તીર્ણ મુલકનો બદોબસ્ત કરીને તેણે ન્યાય અને શાંતિથી ઉવટ સુધી રાજ્ય કર્યું. હાલ 'પોલો' નામની રમતને મળતી રમત રમતાં થોડા પરથી પડી જવાથી કુતુબુદ્દીનનું મરણ થયું, ઇ. સ. ૧૨૧૦.

કુતુબુદ્દીન બહુ ન્યાયી હતો અને તેના રાજ્યમાં પ્રજા સુખી હતી. એની અશિય ઉદારતાને લીધે તેને 'લખખશ' એટલે કે લાખ રૂપીઆનું દાન આપનારનું નામ મળ્યું હતું. એણે દિલ્હીની પહેલી જુમ્મામસ્જિદ (કુતુબમિનાર પાસે) તથા કુતુબમિનાર બંધાવ્યાં.

૩. કુતુબમિનાર:—એ હાલની દિલ્હીથી ૧૨ માઇલને અંતરે આવેલો છે. મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન જીત્યાની ચાદગીરી તરીકે કુતુબુદ્દીને એ મોટા મિનારો બંધાવવા માંડ્યો અને અસ્તમશે તે પૂરો કરાવ્યો. એ મિનારો હાલ પથ્થરનો બાંધેલો હોઇ અત્યારે જોનારને એમજ લાગે કે જાણે તે હમણાં જ બંધાયો છે. એ મૂળ

૨૫૦ કુટ હયો હતો. એનો ઉપસો થોડોક ભાગ ધરતીકે પથી પડી ગયો છે, છતાં તે અત્યારે પણ દુનીઆના સધળા મિનારાઓમાં ઉંચામાં હયો છે. તેના પહેલા એ મજલની ચારે બાજુએ કુરાનનાં વાંચેા અરખી બાષામાં કોતરેલાં છે. આ મિનારાના સંખ્યામાં એક એવી પણ દંતકથા ચાલે છે કે તે મૂળ પૃથુરાજનો બંધાવેલો હતો. પૃથુરાજની કુંવરીને રોજ જમનાજીની આરતિનાં દર્શન કરવાનો નિયમ હતો; તેથી એને મહેલમાં બેઠાં આરતિનાં દર્શન થાય એટલા માટે પૃથુરાજે આ ઉંચો મિનારો બંધાવ્યો હતો. પૃથુરાજના મરણ પછી કુટુમ્બદાને એમાં થોડો સુધારો વધારો કરી એને પોતાનું નામ આપ્યું, ત્યારથી તે કુટુમ્બ મિનાર તરીકે ઓળખાય છે.

ગમે તેમ હોય, પણ એ મિનારો આજે કુટુમ્બદાનની કીર્તિની સાક્ષી પૂરતો જગતમાં પોતાનું ડોકું ઉંચું કરી રહ્યો છે. દુનીઆની નવ અજયખીઓમાં કુટુમ્બ મિનારની ગણના થતી હોય તે દરેક જણે અવશ્ય જોવા જોવો છે.

૪. આરામ:—કુટુમ્બદાન પછી તેનો વડો પુત્ર આરામ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. પરંતુ તેનામાં રાજ્ય ચલવાવાની શક્તિ નહિ હોવાથી પ્રાંતોના સુબા સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. નાસરુદ્દીન કુબાચા સિંધ અને સુલતાન પ્રાંતો પચાવી પડ્યો અને અખતીયાર ખીલજ બિહાર અને અંગાળાનો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરવા લાગ્યો. વળી એહોએ પણ લાહોર છતવાની તજવીજ કરવા માંડી. આવી સ્થિતિ જોઈ દિલ્હીના ઉમરાવ મંડળે કુટુમ્બદાનના જમાઈ અસ્તમશને દિલ્હીની ગાદી સંભાળી સેવા વિનંતિ કરી. અસ્તમશ તે વખતે બદાઉન (રોહિલખંડ) પ્રાંતની સુબાગીરી પર હતો. ઉમરાવોની વિનંતિ માન્ય કરી તે તુરત જ દિલ્હી આવ્યો અને આરામને મારી ગાદીએ બેઠો, ઇ. સ. ૧૨૧૧.

૫. સુલતાન શમસુદ્દીન અસ્તમશ:—એનો જન્મ એક ખાનદાન તુર્કી કુટુંબમાં થયો હતો, પરંતુ એના પૂર્વજીવન અને રાજ્યારોહણ બાદ એએ દેશભાવથી એને એક વેપારીને વેચી દીધો હતો. એ વેપારી પાસેથી કુતુબુદ્દીને એને રાખ્યો. અસ્તમશ બહુ દેખાવડો અને બુદ્ધિમાન હોવા ઉપરાંત બહાદુર પણ બહુ હતો. તેથી થોડા જ વખતમાં તે કુતુબુદ્દીનનો માનીતો થઈ પડ્યો. કુતુબુદ્દીન એને પોતાના પુત્ર પ્રમાણે ગણતો હતો, એટલું જ નહિ પણ વખત જતાં એણે પોતાની એક પુત્રી પણ એની સાથે પરણાવી હતી. કુતુબુદ્દીનના મૃત્યુ વખતે તે બદાકુનના સુબાનીરી પર હતો. અમીરોના બોલાવ્યાથી તે દિલ્હી આવ્યો, અને આરામને મારી ગાદીએ બેઠો, ઇ. સ. ૧૨૧૧.

અસ્તમશ ગાદીએ બેસતાં જ એટલે પાંચે ઉપરીપણાને દાવો કર્યો. પણ તે પછી થોડા જ વખતમાં તે જીતો.

ખારીજમના સુલતાનથી હાર પામી હિંદુસ્તાનમાં નાસી આવ્યો. અહિં તેણે દિલ્હીનું તખ્ત કબજે કરવાને પ્રયત્ન કર્યો; પણ અસ્તમશે તેને થાણેશ્વર પાસે હરાવીને કેદ પકડી લીધો, અને જીવતાં મુઠી તેને પોતાના કેદખાનામાં જ રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૨૧૫.

આ બહાદુરના શત્રુથી નિર્ભય ખતતા જ અસ્તમશે બંડખોર મુબેદારોને વશ કરવા તરફ લક્ષ્ય પરાવૃત્તું. સૌથી પ્રથમ તેણે સિંધના હાકેમ નાસિરુદ્દીન કુખાયા પર ચઢાઈ કરી, ઇ. સ. ૧૨૧૭. પણ તેમાં એને ઝાંઝો વશ ન મળતાં પાછા ફરવું પડ્યું. પણ ઇ. સ. ૧૨૨૪ માં એણે ફરી સ્વારી કરી; તેમા કુખાયાનો સળંગડ પરાબલ થયો અને જળમાર્ગે નાસી જતાં તોરાણમાં એનું વહાણ ભાંગી જવાથી તે સહકુટુંબ (સિંધુ નદીમાં ડૂબી મુઓ. એટલે અસ્તમશે તેનો સવળો મૂલક (હિતર સિંધ) ખાત્રસા કરી પોતાના રાજ્યમાં બેઠી દીધો.

ઇ. સ. ૧૨૨૫માં અસ્તમશે બંગાળ પર સ્વારી કરીને બખ્ષીયાર ખીલજને નમાવ્યો. બિહાર પ્રાંત બખ્ષીયાર પાસેથી

છીનવી લઇને અસ્તમશે દિલ્હીના નાન્ય સાથે બેડી દીધા, અને અંગળાને કારભાર પણ પોતાના સુખ તરીકે કરવાની એની પાસેથી કબૂલાત લીધી. બિહાર પ્રાંત ફરી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં અખીયાર ત્યાના સુખને હાથે માર્યા ગયો.

તે પછી ઇ. સ. ૧૨૨૧માં રજપૂતાનામાં આવેલો રણથંભોરનો કિલ્લો જીતી એણે માળવા પર સ્વારી કરીને માંડવગઢનો કિલ્લો જીતી લીધો. વ્યાસિયનો કિલ્લો રજપૂતોએ લડીને પાછો જીતી લીધો હતો તે એણે ઇ. સ. ૧૨૩૮માં પાછો મેળવ્યો. ત્યાંથી આગળ ચાલી એણે માળવાની રાજધાની ઉજ્જયની જીતી લઈ માળવી રાજ્યની આખર આણી, ઇ. સ. ૧૨૩૪. એ વળા ઉજ્જયનીના સધળાં દેવળોનો અસ્તમશે નાશ કર્યો હતો.

એ રીતે અસ્તમશે પોતાના બાહુબળથી કુતુ દીનના રાજ્યનો સધળો મૂલક પાછો મેળવ્યો, એટલું જ નહિ પણ માળવા જીતી વિધ્યાચળના ઉત્તરના સધળા કારતખંડ પર મુસલમાની સત્તાનો દોર જમાવ્યો.

આ સુલતાનની કારકીર્દીમાં અંગિસખાં નામનો જોરાવર અંગિસખાંની સ્વારી મોગલ બાદશાહ ખારીજમના સુલતાનની પૂઠે લાગી રેડ સિંધુ નદી સુધી ચઢી આવ્યો હતો. પરંતુ અમુક વહેમી માન્યતાને લીધે તે આગળ ન જતાં ત્યાંથી જ પાછો ફર્યો હતો, ઇ. સ. ૧૨૨૭.

ઇ. સ. ૧૨૨૯માં અગદાદના ખલીફાના વહીલોએ દિલ્હીમાં ખલીફાનું માન આવી અસ્તમશે હિંદુસ્તાનના સ્વતંત્ર સુલતાનની પદવી તથા પોષાક એનાયત કર્યાં હતાં. તે પછી અસ્તમશે અનેક નવીન ખિતાબ પોતાના નામ સાથે બેડયા હતા, અને નવીન નાણાં પાડી તેમના પર એ બધા ખિતાબો અરબી ભાષામાં કેતશયા હતા.

૨૫ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી અસ્તમશ ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં મરણ પામ્યો. એના મરણ વખતે ઘેવાડ, શુભરાત મૃત્યુ અને દક્ષિણ સિંધ સિવાયના સઘળા ઉત્તર ભરતખંડ મુસલમાનોના હાથમાં હતો.

કુતુબુદ્દીને બંધાવવા માંડેલો મિનારો આ સુલતાને પુરો કરાવ્યો, અને અજમેરમાં હિંદુઓના એક પ્રખ્યાત આંધકાચો મકાનમાં સુધારો વધારો કરી તેને મસ્જિદનું રૂપ આપ્યું, જે આજે અજમેરમાં “અઢી દનકા ઝુંપડા” નામથી પ્રસિદ્ધ છે. દિલ્હીની ગાદીએ થઇ ગયેલા મહાન અને પ્રખ્યાત સુલતાનોમાં અસ્તમશની ગણના થાય છે.

૬. રૂકનુદ્દીન ઉર્ફે ફિરોજશાહ:—અસ્તમશ પછી તેનો વડો દાકરો રૂકનુદ્દીન ફિરોજશાહ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો. પશુ એ અત્યંત દુરાચરણી અને વિલાસી હોઈ રાજ્ય કરવાને નાલાયક હતો. એના વતી સઘળો રાજ્યકારભાર એની મા ચલાવતી હતી. પશુ એના ધાતકી વર્તનથી અમીર ઉમરાવો સામા થયા અને અસ્તમશની વડી પુત્રી રઝિયાને ગાદીએ બેસાડી રૂકનુદ્દીનને કેદમાં નાખ્યો. રૂકનુદ્દીનનો અમલ ઈંજત સાત માસ ચાલ્યો.

૭. સુલતાના રઝિયા બેગમ:—ગાદીએ બેસતી વખતે એણે ‘રઝિયાનુદ્દીન’ એટલે ‘ધર્મ ભક્ત’નો ખિતાબ ધારણ કર્યો. રઝિયા તેના બાપની બહુ માનીતી અને શરી હતી. અસ્તમશ લડાઈમાં જતો, ત્યારે પોતાની જેરહાજરીમાં દિલ્હીનો સઘળો કારભાર તેને જ સોંપીને જતો હતો. શરૂઆતમાં તો ઉમરાવોને પોતાના ઉપર એક ક્ષી હકુમત ચલાવે એ વાત ગમી નહિ. પરંતુ રઝિયાના ડહાપણ અને ન્યાયમાતૃર્ષ બરેલા કારજારથી તેઓ થોડા જ વખતમાં સંતુષ્ટ થયા હતા. અને તેથી જ તેમણે ફિરોજને ઉઠાડી મૂકી તેને

દીએ બેસાડી. રાજ્યને યોગ્ય સંવર્ણના જ ગુણો તેનામાં હતા. તે ધણી દેખાન અને હિંમતવાન હતી. તેની કાર્યકુશળતા અને ઉદ્યમ હલુત હતા. તે મર્દાની પોષાક પહેરીને રોજ દરબારમાં આવી દી પર બેસતી અને દરેક કામ જાતે તપાસી તેનો નિકાલ કરતી. શ્રે જૂના વખતના ખરાય રિવાજો અંધ પાડ્યા અને કાયદાઓ હાર્યા. આવી રાજ્યનીતિકુશળ હોવા છતાં એક બાબતમાં ઈ ભારે ભૂલ થઇ ગઇ. યાકુબ નામના તેના એક હુકમસી ગુલામ તેણે અત્યંત મહેરબાની ખતાવી. રાણીએ તેને ‘અમીર-કલ-કુમરા’-ખિતાબ આપી સર્વ ઉમરાવોને માથે થાપ્યો. આથી ખીજા રાવો નારાજ થયા અને તેની સામે ઉઠ્યા. સૌથી પહેલાં અમલુનીયા મના એક તુર્કી સરદારે અંડ કર્યું. તે સમાવવાને રાણી ને લશ્કર લઇને ગઇ, પણ રસ્તામાં એના પોતાના જ લશ્કરે રોડે કર્યાથી તે રસાઇ પડી. એનો માનીતો ગુલામ માર્યો ગયો. તે પોતે કેદ પકડાઇ. ઉમરાવોએ ખાલી પડેલી ગાદીપર એના જ બહેરામને બેસાડ્યો પણ આણી તરફ રજિયાએ ચાલાકીથી શત્રુનીયાનું મન મનાવી લઇ તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને કેદમાંથી તથા. તે પછી અમલુનીયાને લઇ તે દિલ્હીની ગાદી પાછી મેળવવા વી. ઉમરાવો અને તેમની વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું, પણ તેમાં રજિયા તેનો ધણી હાર્યા અને નાસતાં કેદ પકડાયા. અમીરોએ તેમને ઈ નાખ્યાં, ઇ. સ. ૧૨૩૯. રજિયા બેગમનું રાજ્ય સાડા ત્રણ ચાલ્યું.

૮. મોહંમદીન બહેરામ:—અમીરોએ એને ગાદીએ તો ડાક્યો, પણ તે રાજ્ય કરવાને નાલાયક જણાયાથી થોડા જ તમાં તેઓ તેની સામે થવા લાગ્યા. બહેરામે કેટલાકને કપટથી ઈ નખાવ્યા. એટલે અમીરોએ એની સામે કાવતરાં કરવા માંડ્યાં. લામાં ઇ. સ. ૧૨૪૧માં મોગલ લોકોએ લાહોર ઉપર ચડી ઈ આસપાસના મૂલકમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો. તેમને સજા કરવા

બહેરાએ બખ્ષીચાંદની નામના દિવાનને ફાજ આપી મોકલ્યો. તેણે લાહોર જઈ મેગલોને મારી કાઢ્યા, પણ ત્યાંથી પાછા ફરતાં જ એણે સુલતાનને પોતાને પકડી મારી નાખ્યો, ઇ. સ. ૧૨૪૧.

૯. અમ્મીઝદીન મસાઉદઃ—બહેરામને માર્યા પછી અમીરોએ રૂકનુદીનના પુત્ર અમ્મીઝદીન મસાઉદને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો. એ પણ પહેલાંના જેવા જ નિર્બળ હોઈ વધારામાં કર અને લંપટ હતો. એની બદલાવથી કંટાળી જઈ અમીરોએ તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મુકી કેદમાં પૂર્યો અને તેને ઠેકાણે તેના કાકા નાસિરુદીનને સુલતાન બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૨૪૬.

આ મસાઉદની કારકીર્દીમાં મેગલો બે વાર આ દેશ પર ચડી આવ્યા હતા. એક વાર ટિબેટને માર્ગે બંગાળા પર, અને બીજી વાર પશ્ચિમ તરફથી પંજાબ ઉપર. પણ એ બંને વાર ત્યાંના સ્થાનિક સુબેદારોએ તેમને હાંકી કાઢ્યા હતા.

૧૦. નાસિરુદીન મહમ્મદઃ—એ અસ્તમશનો સૌથી નાનો પુત્ર હતો. નાની ઉંમરમાં જ એને અસ્તમશ બંગાળાના કારભાર ઉપર નીમ્યો હતો. પણ અસ્તમશના મરણ પછી એની ઓરમાન માતાએ એને કેદમાં પૂર્યો હતો. તે કેદમાંથી મસાઉદે સુલતાન થયા પછી એને છોડી બેરાકની સુમાગીરી આપી એની રીતભાત અને હોશિયારીથી ખુશ થઈ અમીરોએ મસાઉદને ગાદી પરથી ઉઠાડી મુક્યા બાદ એને સુલતાન બનાવ્યો. એની રહેણી બહુ સાદી અને સદગુણી હતી. કેદમાં હોના ત્યારે તે કુરાનની નકલો કરીને વેચતો અને તેના પૈસા વડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. સુલતાન થયા પછી પણ તેણે એ રીત ચાલુ રાખી હતી. મુસલમાનોમાં અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ હોવા છતાં તેણે જીંદગીભર એકપત્નીવ્રત પાળ્યું હતું. એ રાણીની પાસે જ તે પોતાના ઘરનું કામકાજ કરાવતો. કહે છે કે એક વાર રસોઈ કરતાં બેગમની આંગળીઓ ફાગી. તે પરથી બેગમે

રસોઈ કરવા માટે એક નોકરડી રાખવાની સુલતાનને અરજ કરી. તેના જવાબમાં નાસિરુદ્દીને જણાવ્યું કે “હું રાજ્યનો માલિક નથી, પણ રખેવાળ છું. સરકારી ખજાનામાંથી આપણે ખાનગી ખર્ચ કરવાનો મને હક નથી. માટે ખુદાનું નામ દઈ જેમ ચાલે છે તેમ જ ચાલવા દો, એમાં જ ખુદા રાજ રહેશે.” - વળી તે એવો બલો હતો કે કોઈનું પણ મન દુઃખવતો નહિ. કહે છે કે એક વાર તે કુરાનની નકલ કરી રહ્યો હતો તેવામાં એક ઉમરાવ તેની મુલાકાતે આવ્યો. તેણે સુલતાનના લખાણમાં અમુક એક ભૂલ જતાવી. સુલતાન હસ્તે મોઢે તે ભૂલ તરત તેના કહેવા પ્રમાણે સુધારી લીધી. પરંતુ તે ઉમરાવના પાછા ગયા પછી તરત જ તેણે તે સુધારો ભુંસી નાખી પોતાનું અસલ લખાણ કાયમ રાખ્યું. એ જોઈ પાસેના એક હજીરીયાને અચંચો થયો અને તેણે તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તેના જવાબમાં નાસિરુદ્દીને જણાવ્યું કે “તે ઉમરાવને ખોટું ન લાગે તેટલા માટે મેં તેના કહેવા પ્રમાણે કયું હતું; ખાફી શુદ્ધ લખાણ તો આમ જ છે.” અર્થાત્ કે હરેક આગતમાં નાસિરુદ્દીનની વર્તણુક વખાણવા જોગ હતી. ખંડખેર ગૂના સરદારોને કાઢી મેલી તેમની જગાએ એણે લાયક માણસો નીમ્યા અને પ્રજાનું હિત સચવાય તેવી વ્યવસ્થા કરી. આ સુલતાને પોતાનો સંધળો રાજકારનાર પોતાના વિશ્વાસુ વજીર બલખનને સોંપી દીધો હતો. બલખન ખડુ આહોશ અને પહોંચેલો હતો, તેથી જ નાસિરુદ્દીન જેવા બહા મુલતાનનું રાજ્ય લાંબો વખત સુખશાંત ચાલ્યું. ખાફી તેરમા સેકાનો જમાનો એવો ધામધુમનો હતો કે તેમાં એના જેવા બહા આદમીનું ટું બાળે ચાલે. આ સુલતાનની કારકીર્દીમાં મોગલોએ વાર પંજાબ પર ચડી આવ્યા હતા, પણ પંજાબના મુઘા શેરખાંએ બંને વાર તેમને હરાવીને

* પ્રભલિતના પ્રશ્નને અમરાહબે મુઘી રાજ્યની મહેસુલનો મોટો ભાગ પોતાના ખાનગી ખર્ચમાં વાપરનાર રાજ્યકર્તાઓ માટે આ પ્રસંગ બોધપ્રદ લેખારો.

પાછા કાઢ્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ છેલ્લી વાર તો તેણે દેહ ગીજની સુધીનો મૂલક મોગલો પાસેથી જીતી લઇને તેમના પર સારો દાખ બેસાડ્યો. સિંધ, અંદેરી અને યુદ્ધેલખડના રજપૂતોએ સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતાં બલબળે તેમને હરાવી વશ કર્યા ને સઘળે ટેકાણે શાંતિ સ્થાપી. બલબળની ચઢતીથી ઇર્ખાએ બરાહ કેટલાક અમીરોએ સુલતાનને તેના વિરુદ્ધ ભબેર્યો, અને બલબળને વજીરપદેથી બરતરફ કરાવ્યો. પણ બલબળનો મજબૂત હાથ દૂર થતાં જ રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં અરાજકતા જમી અને તોશાન થવા લાગ્યાં. આખરે નાસિરુદ્દીને બલબળને ફરી વજીરપદ પર નીમ્યો ત્યારે જ પાછી શાંતિ ફેલાઇ.

આ સુલતાનની કારકીર્દીનો નોંધવાએગ છેલ્લો બનાવ એ હતો કે કરાનના મોગલ રાજા હોલાકુખાં તરફથી દોસ્તી માટે વજીલ દિલ્હી આવ્યો હતો. નાસિરુદ્દીને તેને સારો આવકાર આપી મોટા દરબાર બેર્યો હતો. એ દરબારનો દાઢ ઘણો ભારે હોઇ એમાં સઘળા માંડળિક રાજદારાણાઓએ હાજરી આપી હતી. આ ભલો સુલતાન વીસ વરસ રાજ્ય બોગતી ઇ. સ. ૧૨૬૮માં અપુત્ર મરણ પામ્યો.

૬૬. **જ્યામુદ્દીન બલબળ:**—નાસિરુદ્દીનના જીવતાં જ બધી રાજ્યસત્તા બલબળના હાથમાં હોવાથી એને સુલતાનપદ ધારણ કરતાં કંઈ જ અડચણ પડી નહિ.

એ અસ્તમશનો ગુલામ હોઇ પાયરી દર પાયરી કંચે દરજ્જે ચડ્યો હતો. પહેલવહેલો જ્યારે એને અસ્તમશની પાસે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એનું હીંગાણું અને કદરૂપું શરીર જોઇ અસ્તમશે તેને ખરીદવાની ના પાડી. તે ઉપર બલબળને અસ્તમશને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું, “ખુદાવંદ ! આ બીજા ગુલામોને આપે શા સારૂ ખરીદ્યા છે ?” સુલતાને કહ્યું, “તેઓ મને કપયોગી થઇ પડે તેટલા માટે.” બલબળે કહ્યું, “તો પછી મને ખુદાની ખાતર ખરીદી લો; હું પણ કપયોગી થયા વગર રહીશ નહિ.” બલબળની આવી વાત્યાતુરીથી ખુશ

થઇ અસ્તમશે છેવટે તેને રાખી લઇ બીસ્તીનું કામ સોંપ્યું. ત્યાંથી પોતાની બહાદુરી અને હોશિયારીથી તે વધતાં વધતાં શિકારખાનામાં, લશ્કરમાં, પ્રાંતના મુખ તરીકે અને છેવટે નાસિરુદ્દીનના અમલમાં વજીરપદે પહોંચ્યો હતો.

શરૂઆતમાં ધાક ખેસાડવા એણે ઘણી વાર સખ્તાઇ વાપરી હતી, પણ આગળ જતાં તે ન્યાય અને ડહાપણ માટે ઘણો વખણાયો. અપરાધીને સખત સજા અને સારાં કામ કરનારને સારી અક્ષિસ આપવાને તે હમેશાં તત્પર રહેતો. અસ્તમશના સમયમાં એણે પોતાના જેવા ચાળીસ ગુલામોની સાથે ‘પરસ્પર સહાય કરવાના કરારનામા’ પર સહી કરી હતી. આ ચાળીસ ગુલામો જ અસ્તમશની પછી રાજ્યના કરતાકારવતા થઇ પડ્યા હતા. તેમની મદદથી જ ખલજનનો આવડો ભાગ્યેદય થવા પામ્યો હતો. જતાં મુલતાન થતાં જ ખલજને પોતાની નીતિ બદલી નાખી. પોતાની પછી રાજ્યગાદી પોતાના વંશમાં જ ચાલ્યા કરે તેટલા માટે આ ગુલામોની સત્તા તોડવાની જરૂર હતી. તેથી એણે પોતાના પહેલાના મળતીઆઓ સાથેનો સહવાસ ખીલકુલ બંધ કરી દીધો, એટલું જ નહિ પણ કંઈ ને કંઈ નિમિત્ત કાઢી તેમને દૂર ખસેડ્યા. વળી ભવિષ્યમાં પણ તેમનું જોર વધવા ન પામે તેટલા માટે એણે કાયદો ધડી ગુલામોને ઓઢા આપવાની પ્રથા જ બંધ પાડી. મુસલમાનો તરફ ખલજનનો પક્ષપાત ભારે હતો. ભરોસાવાળી કે અધિકારની જગાઓ ઉપર હિંદુઓની નિમણૂક નહિ કરવાનું એણે ખાસ ફરમાન કાઢ્યું હતું. અરબી અને ફારસી ભાષાના વિદ્વાનોને એના તરફથી સાંઝે ઉત્તેજન મળતું હોવાથી એના દરબારમાં દેશદેશાન્તરના મોટા મોટા મુસલમાન પંડિતો આવીને રહ્યા હતા. એના દરબારનો દાઢ બહુ ભારે હતો. એની મુલાકાતે આવનાર માટે એણે મુજરા વગેરેની એની પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી કે એ દરબારી અદખના પાલનથી જ આવનારના મનમાં આશ્ચર્ય સાથે દહેશત ઉત્પન્ન થાય. દારૂની બદી અટકાવવા સાથે એણે

ખાસ કાયદા ઘડયા હતા અને તેનો ભંગ કરનારને તે સખત સજા કરતો. એક સરદારના છોકરાએ દારૂના ઘેનમાં પોતાના એક નોકરને દારૂ માર્યાની ફરિયાદ બલબન આગળ આવતાં બલબન તેને બરદરખારમાં દેહાન્તની સજા કરી હતી. વળી એવા જ અપરાધ માટે અથોખ્યાના સુબેદારને એણે બરદરખારમાં પાંચસો ફટકા મરાવી મરનારની સ્ત્રીને ત્યાં ગુલામ તરીકે રહેવાની ૪૨જ પાડી હતી.

બલબનની રાજ્યવ્યવસ્થા બહુ કડક અને કડોર હતી. હિંદુઓ પ્રત્યેનું એનું વલણ ધર્મીય હતું. બંડખોર અને લૂંટારાઓને દાખી દેવા માટે કેટલીક વાર તો એણે એવી રૂતા વાપરી છે કે જે વાંચતાં આજના જમાનામાં આપણને કમકમાટી વછૂટે. બંડખોર અને લૂંટારાનાં આખાં ગામનાં ગામ તે ઉજ્જડ કરી નાખતો. એવાતના લોકોએ બંડ કરતાં તેમના એક લાખ માણસની કતલ કરી તેમની જડ કાઢી, અને તેમને બરાઈ રહેવાનાં જંગલો કપારી કાઢી ખેતીને લાયક સપાટ મૂલક બનાવરાવ્યો. મોગલો પણ બલબનના નામથી ત્રાસતા. છતાં તે વખતના ધોરણથી જોતાં બલબનની કારકીર્દી એકંદરે વખાણવા જેગ હતી. બલબન ૨૦ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી એના પ્રિય સાહબદા મહમદના અણુધાર્યા મૃત્યુના આઘાતથી ૮૦ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયો.

૧૨. તોમ્લખાનનું બંડ—બંગાળા પર સ્વારી (ઈ. સ. ૧૨૭૮—૮૩):—બખ્તીયાર ખીલજીએ બંગાળા છતી લીધું ત્યારથી બલબનના વખત સુધીમાં ત્યાં ૧૫ સુબેદારો થઈ ગયા, બલબને તોમ્લખાન નામના પોતાની મહેરબાનીના માણસને ત્યાંની સુઆગીરી પર મોકલ્યો હતો. આ તોમ્લખાનના મળતાવડા અને ઉદાર સ્વભાવે થોડા જ વખતમાં પ્રજાનાં તેમજ લશ્કરનાં દિલ છતી લીધાં. બંગાળી પ્રજા અને લશ્કર એની પાછળ એવાં તો ગાંડાં-ધેલાં બની ગયાં કે સુલતાનને પોતાને પણ એની અદેખાઈ આવી. એની આટલી બધી લોકપ્રિયતા બલબનને અલબત્ત, પસંદ તો

નહોતી જ, તેવામાં બલજનના મરણની ગપ ઉડતા તોદ્રલખાને બંગાળામાં સ્વતંત્રતા જાહેર કીધી. આથી બલજને ગુસ્સે થઈ અયોધ્યાના સુબા અલમગીનને લશ્કર આપી તેની સામે મોકલ્યો. પરંતુ તોદ્રલખાનને હાથે અલમગીનની હાર થઈ અને તે વીલે મોઢે પાછો આવ્યો. તે પર બલજનને એટલો બધો ગુસ્સો ચડ્યો કે તેણે તે હાર ખાઈ આવેલા સુબેદારને અયોધ્યાના દરવાજા પર જ ફાંસીએ લટકાવ્યો. તે પછી તોદ્રલખાન સામે બીજું લશ્કર મોકલ્યું, તેના પણ એ જ હાલ થયા. આથી મહા કેાપાયમાન થઈ ઘરડો બલજન પોતે પ્રયંડ લશ્કર લઈ, પડતે વરસાદે બંગાળામાં આવ્યો. બલજનને આવેલો સાંભળતાં જ તોદ્રલખાનની હિંમત છૂટી ગઈ અને તે નાશી જંગલમાં ભરાયો. બલજને તેને દાર મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ કેમે કર્યો એ હાથ આવતો ન હતો. તેવામાં એક સરદાર પોતાના ચાળીશ સ્વારો સાથે અચાનક તેના છુપા રહેઠાણ આગળ જઈ ચડ્યો. સરદારે ખૂબ પાડતાં જ તોદ્રલ ગભરાયો અને જલંગ મારી સાજ વગરના એક ઘોડા પર સ્વાર થઈ નાડો. પણ નદી તરી જતાં પેલા સરદારના તીરથી તે ધાયલ થયો, એટલે પછી તે સરદારે પાસે આવીને તેનું માથું કાપી લીધું. સરદારના આ સાહસને લીધે બલજને તેને 'તોદ્રલકુશ' (એટલે કે 'તોદ્રલને મારનાર') નો ખિતાબ આવ્યો. તે પછી બીજો દિવસે બલજને તોદ્રલના તમામ મળતીઆઓને તેમનાં બાળબચ્ચાં સાથે દાર માર્યાં. બીજાં પણ હજારો માણસોને બખ્તર વચ્ચે હારખંધ ઉભી કરેલી શળીઓ પર ચડાવી ચડાવી માર્યાં. બલજને આ પ્રસંગે બતાવેલી કૂરતાથી સર્વત્ર ત્રાસ વર્તી રહ્યો. ત્યાર બાદ પોતાના સાહજનદા બકારાખાનને બંગાળાનો સુબેદાર નીમી તે દિલ્હી ભણી પાછો ફર્યો. છતાં પડતી વખતે બકારાખાનને પણ ધમકી સાથે એણે ચેતવણી આપી કે "તોદ્રલખાનની દશા ખ્યાનમાં રાખજો. દિલ્હીના સુલતાનને બેવશ થનારની પોતાની તેમજ તેમનાં બાળબચ્ચાંની આવી જ દશા

થશે.” આ બંડથી બલખન એટલો બધો ગુસ્સે ભરાયો હતો કે એના ખાસ હજુરીયાએના ટાંટીયા પણ એની રૂબરૂ જતાં દુનતા. દિલ્હી પહોંચ્યા પછી જ એનો ગુસ્સો માંડ માંડ શમ્યો. એકંદરે ત્રણ વર્ષ એણે બંગાળામાં ગાળ્યાં.

૧૩. શાહજહા મહંમદનું મૃત્યુ:—બલખન બંગાળાથી પાછો આવ્યો તે પછી થોડે દિવસે ખબર આવી કે ‘મોગલોએ પંજાબ ઉપર હકો કર્યો છે.’ મોગલોને અનેક વાર હરાવી હાથમાં રાખનાર પરાક્રમી સુબેદાર શેરખાન તો ઇ. સ. ૧૨૭૦માં ગુજરી ગયો હતો, તેથી બલખને શાહજહા મહંમદને લશ્કર આપી તેમના બંદોબસ્ત માટે મોકલ્યો. એ પ્રસંગે બલખને શાહજહાને હડાપણ અને રાજ્યનીતિથી ભરપૂર મુંઝવે ઉપદેશ આપ્યો હતો. મહંમદે જામ મોગલોને સંપૂર્ણ હરાવી કાઢ્યા. પણ ફરી પાછા તેઓ તૈમુરશાહ નામના સરદારની આગેવાની તળે ચડી આવ્યા. મહંમદે તેમને પણ હીપ્પાપુર આગળ સંજ્ઞડ હરાવી નસાડ્યા. પણ દુર્ભાગ્યે તેમની પૂંડ પકડવા જતાં તે પોતાના થોડાક રસાલા સાથે બહુ દૂર નીકળી ગયો. તેની આવી કફેડી સ્થિતિ જોતાં જ મોગલો એકઠા થઇ તેની ટોળી ઉપર તૂટી પડ્યા. આ ઝપાઝપીમાં તે શરૂ અને ઉદાર શાહજહા માર્યો ગયો. ફત્તેહનો આનંદ શોકમાં ફેરવ.ઇ ગયો. આ માહ સમાચાર દિલ્હી પહોંચતાં નાનાં મોટાં સર્વની આખમાંથી આંચુ પડ્યાં. વૃદ્ધ બલખનને તો પોતાના આ વડાલા માદીવારસના અણુધાર્યા મોતથી એટલો બધો આઘાત પહોંચ્યો કે તે તરત જ માદો પડ્યો અને મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૨૮૭.

આ શાહજહા શરૂ, ભલો અને ઉદાર હોવા ઉપરાંત બહુ વિદ્વાન હતો. શરસી બાપાના નામીયા કવિ અમીર ખુશરૂ જેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો એના આશ્રયે આવી રહ્યા હતા. પ્રજાને પણ એને માટે ઘણી સારી આશા હતી.

૧૪. કૈકુઆદ:-ખલનની અંતિમ માંદગી વખતે શાહજાદા બકારાખાન હાજર નહિ રહ્યાથી, ખલનને મરતી વખતે પોતાના માનીતા શાહજાદા મહંમદના પુત્ર કૈખુશરને પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો હતો. પરંતુ તેના મરણ બાદ ઉમરાવોએ બકારાખાનનું મન નહુભાય એટલા માટે કૈખુશરને આજીવે મેલી બકારાખાનના પુત્ર કૈકુઆદને ગાદીએ બેસાડ્યો.

કૈકુઆદ બહુ દેખાવડો અને શાંત હતો. ખલનની કડક દખરેખને લઈને સત્તર વર્ષની ઉંમર લગી તેને કોઈ જાતનું વ્યસન લાગવા પામ્યું નહોતું. પણ ગાદીએ બેસતાં જ આ તરુણ શાહજાદો નરંકુશ બન્યો અને બદ્દેલીમાં પડ્યો. નિઝમુદ્દીન નામના વજીરના હાથમાં સઘળી રાજ્યસત્તા સોંપી તે પોને જમનાતીરે બંધાવેલા વિલાસભવનમાં પડી રહેવા લાગ્યો. નિઝમુદ્દીનની દાનત ખોટી હતી. વખત જતાં કૈકુઆદનું કાસળ કાઢી તે પોતે ગાદી પચાવી પાડવાની વેતરણ કરતો હતો. બકારાખાનને એ વાતની ખબર પડતાં તેણે કૈકુઆદને પત્રો લખી ચેતવવાની ઘણીએ તજવીજ કરી, પણ નિઝમુદ્દીને તે પત્રો તેને પહોંચવા જ ન દીધા. એટલે બકારાખાન તેને રૂબરૂ મળવા સારું દિલ્લી આવ્યો. નિઝમુદ્દીને ક્યાં સુધી તો એ પિતાપુત્રની મુલાકાત જ ન થવા દીધી. પછી જ્યારે બકારાખાન યુક્તિથી પુત્રની મુલાકાતનો લાભ મેળવી શક્યો, ત્યારે તેની ખાતરી થઈ કે તે છેક જ વજીરના હાથમાં હતો અને પોતાનું કંઈ જ વળે તેમ નથી. તેથી તે નિરાશ થઈ પાછો ખંભાજે જતો રહ્યો. પણ પછી કેટલેક દિવસે કૈકુઆદને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું, અને વજીરના પંજામાંથી છૂટવા સારું તેણે તેને ઝેર આપી મારી નાખ્યો. પણ તે પછી પાછો થોડા જ વખતમાં તે ધરી બદ્દેલીમાં પડ્યો, અને પરિણામે લકવાના રોગથી પથારીવશ થયો. રાજ્યસત્તા માટે બે પક્ષ બંધાયા. તેમાં જલાલુદ્દીનની સરદારી તળે ખીલજીઓનું જોર વધ્યું, અને તેમણે વિલાસભવનમાં મરણપથારીએ પડેલા કૈકુઆદને

તથા તેના કુંવરને મારી નાખી દિલ્હીનું તખ્ત હસ્તગત કર્યું.
ઇ. સ. ૧૨૯૦.

એ રીતે કુતુબુદ્દીને સ્થાપેલા ગુલામવંશનો અંત આવ્યો.

૧૫. 'ગુલામ' શબ્દનો અર્થ અને ગુલામવંશની કામ-ગીરી:—ગુલામગીરીની સંસ્થા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી હતી. ગુલામ રાખવાનો રિવાજ તો પૂર્વમાં તેમજ પશ્ચિમમાં બંને ઠેકાણે હતો. છતાં પૂર્વનાં રાજ્યો કરતાં પશ્ચિમનાં રાજ્યોમાં જ ગુલામ-ગીરીની સંસ્થા બહુ અધમ દશાએ પહોંચી. ઘણે ભાગે લડાઈમાં પકડાયેલા લોકોને ગુલામ કરવામાં આવતા. પરંતુ મધ્યકાળના ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ તો એ કામમાં અમાતુષીપણાની હદ કરી. એક ઠેકાણેના લોકોને જખરાઈથી પકડીને તેમને ખીજે ઠેકાણે લઈ જઈ કામે લગાડવાનો, અગર તેમનું વેચાણ કે ખરીદી કરવાનો નિંદ્ય રિવાજ યુરોપના લોકોએ શરૂ કર્યો. એ ગુલામો ધણીની જંગમ મિશ્કત ગણાતા. ધણીની મરજી વિનાનું એમને પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન જ નહોતું. પરંતુ મુસલમાનોના રિવાજ એથી જુદો હતો. જતાંયલા દેશોમાંથી પકડાયેલા લોકોને મુસલમાન બનાવી ગુલામ તરીકે મુસલમાન સરદારો પોતાની પાસે રાખતા ખરા, પરંતુ એવા ગુલામોને પણ તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે આગળ વધવાની તક મળતી. તુર્ક અધિકારીના અમલમાં તો ગુલામોની આ સંસ્થા પરાક્રમ દેખાડી પ્રખ્યાત થવાની એક ઉપયોગી શાળા જ થઈ પડી. નસીમ અજમાવવાનો તે એક ધંધો જ થઈ પડ્યો. એવા અનેક ગુલામો આગળ વધી છેક સુલતાનપદે પહોંચ્યા હતા. અલ્પતગીન, સમ-ક્તગીન, કુતુબુદ્દીન, અસ્તમશ, બલબન વગેરે મૂળ ગુલામ જ હતા. આવા ગુલામો ઉંચે દરજ્જે ચડ્યા પછી પણ પોતાને અમુક રાજના કે સરદારના ગુલામ તરીકે ઓળખાવવામાં મગરૂખી માનતા.

અર્થાત્ કે ગુલામગીરીના ધંધાનો પશ્ચિમના લોકોમાં જે નિંદ્ય અર્થ થાય છે, તેવો પૂર્વ તરફના આ મુસલમાની રાજ્ય અમલમાં નહોતો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

શાહ'મુદીન બોરી અને કુતુ'મુદીન ગુલામોની કિંમત ધણી આંકતા. કહે છે કે એક વખત બોરીશાહ પોતાના એક સોબતી સાથે વાતચીત કરતો બેઠો હતો, તેવામાં તે સોબતીએ તેને કહ્યું, “આટલા મોટા રાજ્યવૈભવ સાથે ખુદાએ આપને સંતાનસુખ આપવાની ઉદારતા બતાવી હોત તો કેવું સાઈ થાત ! એક જ પુત્ર હોત, તો પણ આપના વંશનું નામ તો રહેત !” તે ઉપર બોરી-શાહ બોલી ઉઠ્યા “કેમ વાર, મારે સંતાન નથી એમ કેમ કહે છે ? મારે તો હજારો છોકરા છે. આ બધા તુર્કી ગુલામો મેં રાખેલા છે, તે મારા છોકરા નહિ તો કેણુ ? શું એ લોકો મારાથી વધારે પરાક્રમ કરીને માઈ રાજ્ય તથા નામ નહિ વધારે ?” અને ખરે જ ! બોરીશાહની એ માન્યતા સાચી કરી. એના ચાર મુખ્ય સરદારો—એલેકઝાન્ડર, કુતુ'મુદીન, કુઆચા અને બખ્તીયાર—આ ગુલામો-માંથી જ નીકળી આવ્યા હતા. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની ધર્મ અને રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા માટે આ ગુલામો જ વિશેષ ઉપયોગી થયેલા છે. ગુલામવંશી સુલતાનોએ જ હિંદુઓનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો જીતી લીધાં. નર્મદાની ઉત્તર તરફના સધળા હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની સત્તાનો દોર જમાવવાનું મોટું કામ ગુલામવંશે કરેલું છે, એમ કહેવામાં જરાયે વાંધો નહિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ખીલજી વંશ

ઇ. સ. ૧૨૯૦ થી ૧૩૨૧

૧. ખીલજીઓનો ઉદય:—ખીલજી લોકો મૂળ તુર્કસ્તાનના રહેવાશી હોઇ ગીજની અને ઘોરી વંશની જાહોજલાલીના સમયમાં અફઘાનિસ્તાનનાં ‘ખલજ’ નામના સ્થળમાં આવી વસ્યા હતા, તેથી તેઓ ખીલજી કહેવાયા. એ લોકો ઘણું ભાગે લૂંટતા કરતા અથવા તો કોઇ નોકર રાખે તો નોકરી કરતા. આ જાતના ઘણા લોકો બલખનની ફાજમાં દાખલ થયા હતા. તેમાં મલેક નામનો સરદાર પોતાના પરાક્રમથી અહીં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. બલખને તેને સમારા પ્રાંતની સુબેદારી આપી હતી. ખીલજી વંશની સત્તા સ્થાપનાર જલાલુદ્દીન આ મલેક ખીલજીનો પુત્ર થાય. જલાલુદ્દીનની સરદારી તળે ખીલજીઓની સત્તા પુષ્કળ વધી ગઇ, અને આખરે તેમણે ગુલામવંશના છેલ્લા નાલાયક સુલતાન કેકુઆદને મારી એ વંશની આખર આણી.

૨. જલાલુદ્દીન ખીલજી:—જલાલુદ્દીને રાજ્યસત્તા હાથમાં લીધી તે વખતે તેની ઉંમર સીતેર વર્ષની હતી. રાજ્યસત્તા કબજે કરવા માટે એણે કેકુઆદનું ખૂન કર્યું હતું, તોપણ તે પછી તુરત જ એણે પોતાનું વલણ બદલ્યું હતું. એવડા મોટા અધિકાર માટે પોતે લાયક નથી એમ તે દેખાડતો; દરજારગદના આંગણમાં તે કદી થોડે ચઢી આવતો નહિ, તેમજ પોતે ગાદી પર ન બેસતાં ખીજી ઉમરાવોની માફક ગાદીને પડખે જ ઉભો રહેતો. લોકો ઉપર તે દયા અને પરોપકાર કરવા લાગ્યો તથા પોતાના પહેલાંના દોસ્તો સાથે પહેલાંની મારફત છૂટથી હળવા મળવા લાગ્યો. આથી સુલતાન તરીકેનું એનું વજન ઘટ્યું. વળી તે એટલો બધો દયાળુ હતો કે

પોતાના હુશ્મનોને તેમજ ગુન્હેગારોને પણ વગર સજાએ છોડી દેતો. પરંતુ એવી અથોઅ દયાનું કૃણ સાફ આવ્યું નહિ. રાજ્યમાં બંડ બખેડા ને ચોરી હુંડ વધી પડ્યાં. છજ્જીખાં નામનો બલમનનો ભત્રીજો કેરા પ્રાતનો સુખો હતો, તેણે બંડ ક્યું પણ હાર્યો ને કેદ પકડાયો. જલાલુદ્દીને તેના ગુન્હાની માફી આપીને તેને મુલતાનની સુમેદારી આપી. દેહાંત સજા એ કોઈને કરતો નહિ. બંડખોરાને બહુ બહુ તો એ દેશ પાર કરતો. છતાં તે નિર્બળ હતો એમ પણ નથી. માળવાના રજપૂતોએ બંડ ક્યું તે સમાવવા મુલતાન પોતે લશ્કર લઈને ગયો ને બંડખોરાને વિખેરી નાખ્યા, તથા ઉજ્જનના હિંદુ દેવળોના નાશ કર્યો. તથાપિ ખૂનામરણી પ્રત્યેના તેના અભાવને લીધે રજપૂતોના તે જોષએ તેવો બંદોબસ્ત કરી શક્યો નહિ. વળી તે જ અરસામાં મોગલો પંજાબ પર ચડી આવ્યા, તેમની સામે પણ જલાલુદ્દીન પડે ગયો ને તેમને સજ્જડ હરાવ્યા, છતાં તેમના પર ફૂરતા ન કરતાં તેણે તેમની સાથે સલાહ કરી અને તેમને વગર અડચણે પાછા જવા દીધા. એ વખતે ૩૦૦૦ મોગલોએ મુસલમાન થઈ તેની ફ્રાજમાં નોકરી લીધી. એમને રહેવા માટે આપેલી જગ્યા દિલ્હીમાં આજે પણ મોગલપરા નામે ઓળખાય છે.

જલાલુદ્દીન આવો દયાળુ હોવા છતાં તેને હાથે બે ખૂન થયાનું ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે. એક તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કેકુઆદતું અને ખીલ્જી સીદી મૈલા નામના રાજાનું. એ રાજા મૂળ ઈરાનનો વતની હોઈ દિલ્હીમાં આવી વસ્યો હતો. તે પોતે બહુ સાદાશીમાં રહેતો હતો. છતાં ગરીબગુરખાંને તે રોજ લખલૂટ દાન આપતો, એટલું જ નહિ પણ તેની મુલાકાતે જતા અમીર ઉમરાવ વગેરેની તે એવી તો દાકમાફરી સરભરા કરતો કે તે જોઈ બલબલા બાદશાહને પણ અદેખાઈ ઉપજે. આથી લોકવાયકા ચાલી કે સીદી મૈલા પાસે પારસમણિ છે. હવે કેટલાકના મત પ્રમાણે એ પારસમણિ ક્ષેત્ર અને કેટલાકના મત પ્રમાણે સીદી મૈલા ગુપ્ત રીતે રાજ્ય-

ગાદી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવું કાવતરું બહાર પડ્યાથી જલાલુદ્દીને તેને કેદખાનામાં પૂરવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ રસ્તામાં તેનાપર કેટલાક ઝવૂરી શકીરોએ તૂટી પડી તેને મારી નાખ્યો. એ કામમાં જલાલુદ્દીને સીધો હાથ ન હોય તે બનવા બેગ છે. પરંતુ પોતાની આંખો આગળ એણે એ શકીરનો નાશ થવા દીધો એ તો નિર્વિવાદ. એ શકીરના મરણ બાદ તુરત જ વાવટોળનું તોફાન થયું થોડાજ દિવસમાં તેનો વડો શાહજાદો મૃત્યુ પામ્યો, તે વરસે અના-વૃષ્ટિ થઇ દેશમાં દુકાળ પડ્યો અને મુલતાન પોતે પણ ટુંક મુદ્દતમાં અસ્લાઉદ્દીનને હાથે જૂડે હાલે મરાયો. એ બધું શકીરે મરતી વખતે દીધેલા શાપનું પરિણામ હતું એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

૩. અસ્લાઉદ્દીનનું સાહસ અને દેવગઢની લૂંટ:—

જલાલુદ્દીને અસ્લાઉદ્દીન નામનો એક ભત્રીજો હતો. તેનાપર એને પુષ્કળ પ્યાર હોઇ તેને પોતાની એક પુત્રી પણ જલાલુદ્દીને પરણાવી હતી. આ અસ્લાઉદ્દીન બહુ બહાદુર અને હિંમતવાન હતો. છન્નુખાને હરાવ્યા પછી જલાલુદ્દીને તેને કેરાની સુબાગીરી આપી હતી. તે પછી માળવાની ચડાઇમાં એણે બતાવેલા પરાક્રમથી ખુશ થઇ જલાલુદ્દીને તેને કેરા ઉપરાંત અયોધ્યા પ્રાંતનો વહીવટ પણ સોંપ્યો હતો. અસ્લાઉદ્દીને લીલસા પર ચઢાઇ કરી ત્યાંના બૌદ્ધ મઠનો નાશ કર્યો, તે વેળા ત્યાં દેવગઢની દોલત વિષે તેના સાંભળવામાં આવતાં તેની દાદ સળકી. પોતાની ધારણા કોઇને પણ ન જણાવતાં તે ૮૦૦૦ સુનંદા ઘોડેસવારો સાથે વિંધ્યાચળને વટાવી દમ્પણમાં ઉતર્યો. વિંધ્યાચળની દક્ષિણે મુસલમાનોના પગપેસારો આ પૂર્વે કદી થયો નહોતો. તેથી ત્યાંનાં રાજ્યો તેમજ લોકો એ બાબતમાં ખીલકુલ નિશ્ચિંત હતાં. હિંદુઓના ભોળા અને વિશ્વાસુ સ્વભાવથી તથા તેમની ધર્મયુદ્ધની બાવનાથી અસ્લાઉદ્દીન સારી પેઢે બળીતો હતો. તેથી તેના પર ભરોસો રાખી તેણે એક સાહસભરી યુક્તિ અજમાવી, અને દૈવધન્યાએ તે દેડ લગી પાર પણ પડી. રસ્તે કાઠ

પૂછતું તો તે બેઘડક જણાવતો કે “હું દિલ્હીના સુલતાનનો ભત્રીજો છું. પણ મારે તેની સાથે અણુખનાવ થવાથી હું તેને છોડીને તૈલ-ગણુના રાજ સાથે પાસે નોકરી લેવા રાજમહેદ્રી જઈ છું.” આવો જવાબ દેતો તે કૃત્ય પર કૃત્ય કરતો આગળ આવ્યો. ભોળા અને વિશ્વાસુ હિંદુઓને તેની ખરી મતલબ વિષે જરાયે બહેમ આવ્યો નહિ, અને તે બિનહરકતે દેવગઢ આની અયાનક ઉભો રહ્યો. દેવગઢમાં તે વખતે જાદવ રજપૂતોનું રાજ્ય હોય રામદેવ નામનો રાજ ગાદીએ હતો. મુસલમાનોના આવવાની વધી સરખી નહિ હોવાથી લડવાની તેની ખીલકુલ તૈયારી નહોતી. તેમ તેનું લશ્કર પણ ખીજે ટેકાણે રોકાયેલું હતું. છતાં તેણે સમયસૂચકતા વાપરી શહેરની વસ્તીમાંથી તેમજ પોતાના નોકરવર્ગમાંથી ત્રણચાર હજાર માણસોને હથિયાર આપી સજ્જ કર્યાં. ને તેમને લઈ તે અસ્લાઉદ્દીન સામે લડવા આવ્યો. પરંતુ તેમાં તેનો પરાજય થતાં તેને કિલ્લામાં બરાઇ જવું પડ્યું. મુસલમાનોએ કિલ્લાને ઘેરા ઘાલ્યો અને ખીજ તરફથી શહેરમાં લૂંટફાટ કરી કેર વર્નાવ્યો. લોકો પર અનેક પ્રકારના જૂલમ ગુજારી તેણે પુષ્કળ ધન એકઠું કર્યું; છતાં કિલ્લો લેવાના પોતાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા બોધે તેણે જાહેર કર્યું કે “સુલતાનની મોટી ફોજ તો હજી પાછળ આવે છે, હું તો માત્ર તેની હરોડની ટુકડી લઈને જ આવ્યો છું. આખી ફોજ આવી પહોંચતાં કિલ્લો આમ લીધા જાયો.” અસ્લાઉદ્દીનની આ જાહેરાતથી રામદેવને ચટપટી તો થવા માંડી જ હતી. તેવામાં વળી ખબર આવી કે “કિલ્લામાં ખોરાકી ભરતી વખતે અનાજને બદલે જૂલમાં મીઠાના કાચળા બરાઇ ગયા છે અને ખોરાકી ખૂટવા આવી છે.” આથી તો રામદેવ રાજ છેક જ ગમરાઈ ગયો. અને તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી અસ્લાઉદ્દીન સાથે સલાહ કરવા ઇચ્છ્યું. બંધા અસ્લાઉદ્દીને પણ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરી તે વાત કબૂલ કરી લીધી. દ્રવ્ય લઈ અસ્લાઉદ્દીન પાછો ફરતો હતો તેવામાં જ રાજકુમાર શંકરદેવ એક મોટું

લરકર જેમ તેમ જમાવી સામે આવ્યો, અને અમલ્લાહદીનને ખાલ્યો. લડાઇ થતાં અમલ્લાહદીનની ખરેખરી માહી દશા થવા વખત આવી. પણ તેવામાં, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં વારંવાર બન્યું છે તેમ, હિંદુઓ તરફની એક બૂલે મુસલમાનોને ચારી આપી. શંકરદેવની ખાજી પૂર્ણ જીતમાં હતી, તેવામાં રામદેવનો ફિલ્દેદાર, જરૂર ન હોવા છતાં, પોતાના માણસો સાથે શંકરદેવની મદદે આવવા નીકળ્યો. તેમના પગથી ઉડતી ધૂળ જોઇ હિંદુઓ સમજ્યા કે અમલ્લાહદીને જાહેર કરેલી ખાદશાહી ફાજ આવી પહોંચી. એટલે ગભરાટમાં પડી તેમણે નાસવા માડ્યું અને વિનાશની અણી પર આવી પહોંચેલા મુસલમાનોનું જોર ઢાલ્યું. તેવામાં વળી કિલ્લામાં મીદાના કાચળા ભરાયાની વાત અમલ્લાહદીનના જાણવામાં આવી. એટલે તો તે વધારે જોર પર આવ્યો અને કિલ્લાને ફરી ઘેરે ઘાલ્યો. રામદેવનો બીજો કંઈ ઉપાય નહિ રહ્યો ઇલિયપુર પરગણું અને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી તેણે અમલ્લાહદીનના મનનું સમાધાન કર્યું. એ રીતે અમલ્લાહદીન પુષ્કળ દોલત અને કીર્તિ મેળવી ખાનદેશ અને માળવાને રસ્તે કેરા પાછો ફર્યો, ઇ. સ. ૧૨૮૪.

૪. જલાલુદ્દીનનું ખૂન અને અમલ્લાહદીનનું રાજ્યા-
રોહણુ:— અમલ્લાહદીનને અબળપ્યા મૂલકમાં સાહસ કરી ગયાને લાંબો વખત થયા છતાં તેના તરફથી કોઇ જાતની ખાતમી નહિ મળવાથી. ધરડો જલાલુદ્દીન ફિકરમાં હતો. તેવામાં ખખર આવી કે ‘ તે અપાર દોલત અને કીર્તિ સાથે સુખરૂપ પાછો આવે છે. ’ એટલે તો પછી જલાલુદ્દીનના આનંદનો પર રહ્યો નહિ. અમલ્લાહદીન માટે એનો એટલો બધો નિષ્કપટ ભાવ હતો કે તેના વર્તન માટે એને જરાયે વહેમ આવે એમ નહોતું. પરંતુ તેના કેટલાક દીર્ઘદર્શી કારભારીઓ તથા તેની મુખ્ય બેગમ અલિકાજહાનને અમલ્લાહદીન માટે મૂળથી વહેમ હતો અને તે તેમણે મુસલતાનને જાણવી તેને ચેતાવ્યો, પરંતુ તેને તે વાત સાચી લાગી નહિ. એટલામાં

અધ્યાકૃદ્દીનનો નમ્રતા અને વફાદારીભર્યો કામળ આવ્યો. તેમાં એણે 'વગર રજાએ દક્ષિણમાં જવાના' પોતાના અપરાધ બદલ માશી માગી જણાવ્યું હતું કે "માશી મળ્યા વગર કાકાજીના ચરણોમાં આવતાં મને ડર લાગે છે." આ કામળથી જલાલુદ્દીનનો જરાતરા સંજ્ઞય પણ દૂર થઈ જવા પામ્યો, અને તે પંડે થોડા રસાલા સાથે બ્રીજને મળવા નીકળ્યો. કાકા બ્રીજની મુલાકાત થતાં જ કપટી અધ્યાકૃદ્દીન કાકાને પગે પડ્યો. તેને ઉઠાડી તથા તેના ગાલ પર બહાલમરી ટપલી મારી વૃદ્ધ જલાલુદ્દીન તેને મીઠો ઠપકો આપનો હતો કે "મેં તને બચપણથી ઉછેરીને મોટો કર્યો છે, તથા તારા ઉપર મારો પુત્ર કરતાં પણ વધારે પ્યાર છે, એ તું જાણતો હોવા છતાં તને મારો વિશ્વાસ ન આવ્યો ?" એટલામાં જ અસ્લાકૃદ્દીને આગળથી કરી રાખેલી ગોઠવણ મુજબ છુપા મારાએ ધસી આવી જલાલુદ્દીનના પેટમાં ખંજર ખોસી તેનાં આંતરડાં બહાર ખેંચી કાઢ્યાં. "હુદ્દ અધ્યાકૃદ્દીન" એમ બોલતાં જલાલુદ્દીને પ્રાણ છોડ્યા. એટલે અધ્યાકૃદ્દીને તેનું માથું બાલા પર ભેરવી પોતાની છાવણીમાં તેમજ આખા કોરા શહેરમાં ફેરવાવ્યું, તથા બાદશાહી છત્ર પોતાને માથે ધરાવી તે મુલતાન તરીકે જાહેર થયો.

જલાલુદ્દીનના મરણની વાત દિલ્હી પહોંચતાં જ મલિકાનહાન મેગમે પોતાના નાની ઉમરના પુત્ર રૂકનુદ્દીનને ઇબ્રાહિમ નામ આપી માદીએ બેસાડ્યો, ને તેના વતી પોતે કારબાર કરવા લાગી. જલાલુદ્દીનનો મોટો છોકરો અર્કલીખાન મુલતાનની સુબાગીરી પર હતો. તે અધ્યાકૃદ્દીન સાથે બાંજગડમાં ઉતરવાનું પસંદ નહિ પડ્યાથી તે ચાં જ રહ્યો. આથી તરફ અધ્યાકૃદ્દીનનો વિચાર પ્રથમ તો કોરા બચોઆનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. પરંતુ અર્કલીખાનને મુલતાનમાં જ્ઞાત મેટ્રેબો જોધને તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો, અને મરચોઆનું હોવા છતાં તે દિલ્હી પર ધસ્યો. મલિકાનહાન પોતાના પાળક પુત્રને લઈ મુલતાનમાં અર્કલીખાન પાસે નાસી મઢ, અને

અમ્લાઉદ્દીને દિલ્હીમાં પેસી ગાદી કબજે કરી. લોકોને ખુશ કરવા તથા કાકના ખૂનની વાત ભૂલાવી દેવા તે રસ્તે સોના ચાંદીના સિક્કા ઉછાળતો ઉછાળતો દિલ્હીમાં પેડો હતો. અમીર ઉમરાવોને પણ એણે દક્ષિણમાંથી આણેલી લૂંટમાંથી લાંચ આપી વશ કર્યા, તથા ફેજને ૭ મહિનાનો સામટો ધમાર આપી સંતોષી. દિલ્હીમાં સ્થિર થયા પછી અમ્લાઉદ્દીને મુલતાન તરફ નજર દોડાવી. જલ્લાલુદ્દીનના પુત્રોને પકડી કેદ કરવા સાર તેણે પોતાના દૂધભાઇ અલ-શખાને મોકલ્યો. અલશખાને તેમને પકડી તથા અમ્લાઉદ્દીનના હુકમ મુજબ આધળા કરી હુંસીના કિલ્લામાં પૂર્યા. ત્યાં થોડા જ વખતમાં તે અમાગી રાજકુમારોનો અંત આણુવામાં આવ્યો. એ રીતે પોતાના પૂજ્ય કાકા તથા પિત્રાઇ ભાઇઓના લોહીમાં હાથ રંગી અમ્લાઉદ્દીન દિલ્હીના તખ્તે ચઢ્યો, ઇ. સ. ૧૨૫૫.

૫. લાંચખાઉ ઉમરાવોની વલે:—ગાદી પર સ્થિર થતાં જ અમ્લાઉદ્દીને લાંચખાઉ સરદારોની ખખર લીધી. પૈસાના લે લે જેઓ તેને આધીન થયા હતા, તેમને તેમની નીમકહરામી બદલ અમ્લાઉદ્દીને સખત સખ કરી—કેટલાકને ફેર માર્યા, કેટલાકને આંધળા બનાવી કેદમાં પૂર્યા અને બધાયની તમામ માલમિલકત તથા ઘર-બાર લૂંટી લઇ જપ્ત કર્યા; તેમનાં ઘેરાં છે.કરાં માટે પણ કંઈ રહેવા દીધું નહિ. માત્ર ત્રણ ઉમરાવો અમ્લાઉદ્દીનની લાંચને ન ગણ-કારી પોતાના માલિકને વશાદાર રહ્યા હતા, તેમને જ અમ્લાઉદ્દીને છેડ્યા નહિ, પણ ઉલટી શાખાશી આપી તેમનો દરજ્જો વધારી આપ્યો. જલ્લાલુદ્દીનનું ખૂન કરવામાં જેમણે મદદ કરી હતી તેમને પણ અમ્લાઉદ્દીને મરાવી નખાવ્યા. એમ કરી અમ્લાઉદ્દીને પોતાની જાત સામે એવું કાવતરું કરવાની કોઇની હિંમત ન ચાલે તેવી ધાક બેસાડી.

૬. અમ્લાઉદ્દીનની છતો:—હિંદુસ્તાનના મુસલમાન રાજ્ય-કર્તાઓમાં અમ્લાઉદ્દીન એક પ્રખ્યાત અને પરાક્રમી રાજા થઇ ગયો,

એમાં તો શક નહિ. ગાદી પર સ્થિર થતાં જ એણે હિંદુસ્તાનના રજાં સહ્યાં સ્વતંત્ર રાજ્યો જાતી લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં ગુજરાત, ૧૩૦૦ માં રણથંભોર અને ૧૩૦૩ માં ચિતોડ જાતી લઈ એણે મુસલમાન સત્તા તળે આણ્યાં. તે પછી એણે મોગલોના બદોબસ્ત કર્યો, અને એના શરૂ સરદાર મલેક કાકુરે દક્ષિણમાં દરોડા પાડી ઠેક રામેશ્વર લગી ઇસ્લામી સત્તાનો દોર જમાવ્યો.

૭. ગુજરાતના રજપૂત રાજ્યની આખર:—માંહોમાંહેની લડાઈએને લીધે ભોળો લીમદેવ એટલો બધો નબળો પડી ગયો હતો કે એની હયાતિમાં જ વાઘેલા રજપૂતોએ જોર પર આવી ધોળકામાં સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી. તે પછી ઇ. સ. ૧૨૪૨ માં લીમદેવનું મૃત્યુ થતાં વાઘેલા રાજ વિશળદેવે લીમદેવના વારસ ત્રિશુવનપાળને અશુહિલવાડની ગાદીએથી વડાડી મૂકી આખા ગુજરાતમાં વાઘેલા વંશની સત્તા સ્થાપી. આ વિશળદેવ રાજ બહુ પ્રખ્યાત અને પરાક્રમી થઈ ગયો. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામના એના વાણીઆ મંત્રીઓ બહુ ડાહ્યા અને શૂર હતા. તેમની મદદથી એણે અનેક જીતો મેળવી ગુર્જર રાજ્યની કીર્તિ બહુ વધારી. એના પછી અર્જુનદેવ, સારંગદેવ અને કરણ નામના રાજ થયા. પણ તે એના જેવા બહાદુર ન નીકળ્યાથી ગુજરાતનું રાજ્ય દિવસે દિવસે નબળું પડતું ગયું. છેલ્લો રાજ કરણ અવિચારી અને દુરાચરણી હતો. એ રાજને માધવ નામે એક નાગર પ્રધાન હતો. તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી પર મોહ પામી એણે બગાડકારે તેનું હરણ કર્યું. માધવને બાઈ કેશવ તેનું રક્ષણ કરતાં મરાયો અને તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી સતી થઈ. માધવ કે જેને કરણરાજાએ કપટથી પરદેશ મોકલી દીધો હતો તે આ જીવમથી બહુ કોપે ભરાયો, અને વેર વાળવાનો નિશ્ચય કરી દિલ્હીના સુલતાન પાસે પહોંચ્યો. સુલતાન અશ્વઊદીન તો આવી કોઈ તક માટે ટાપી જ રહ્યો હતો. તેણે ટુસ્ટ જ પોતાના બાઈ અગ્રપ્રધાન

અને વજર નસરતખાનની સરદારી તળે મોટી ફોજ ગુજરાત જીતવા મોકલી આપી. કરણરાજ બહાદુરીથી લડ્યો, છતાં હાર્યો અને નાસી બાગલાણના ડુંગરી કિલ્લામાં બસાયો. એટલે મુસલમાનોએ અણુહિલવાડ કબજે કરી ગુજરાતનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ઈ. સ. ૧૨૯૭. આ પ્રસંગે મુસલમાનોએ સોમનાથના મંદિરને ફરી લૂંટીને તોડ્યું હતું.

[નાસતી વખતે કરણરાજ કનકદેવી અને દેવળદેવી નામની પોતાની બે કુંવરીઓને પોતાની સાથે લઈ જઈ શક્યો હતો. પરંતુ તેની રાણી કૌળાદેવી નાસતાં નાસતાં પકડાઈ ગઈ અને અલ્પરખાને તેને ખીજા કેદીઓ સાથે દિલ્હી મોકલી દીધી. ત્યાં તેના રૂપ પર મોહ પામી અલ્લાઉદ્દીને તેને પોતાની માનીતી બેગમ બનાવી. કરણ બાગલાણમાં પશુ જપીને બેસી શક્યો નહિ. કૌળાબેગમને પોતાની કુંવરીને મળવાનું મન થતાં સુલતાને મલેક કાંશુર નામના સરદારને દેવળદેવીને લેવા માટે મોકલ્યો. કરણરાજ અહિં પશુ બહાદુરીથી લડ્યો, છતાં કમનસીબે હાર્યો અને દેવળદેવી કે જે દેવગઢના રાજ-કુમાર રા'કરદેવ સાથે પરણવા સાર દેવગઢ જતી હતી તે રસ્તામાં અચાનક મુસલમાનોના હાથમાં સપડાઈ ગઈ. મુસલમાન સરદારે તેને દિલ્હી મોકલી આપતાં શાહબદા ખીજરખાને તેને પોતાની બેગમ બનાવી. દુર્ભાગી કરણરાજ પોતાના પાપનું ફળ અહિંનું અહિં બોગવતો રખડી રહ્યા બૂઓ. કનકદેવી તો બાગલાણ જતાં રસ્તામાં જ મરી ગઈ હતી.]

૮. રણથંભોરની જીત:—ગુજરાત જીતીને પાછા ફરતા લશ્કરમાં લૂંટની બાબતમાં અસંતોષ ફેલાયાથી તેણે બળવો કર્યો. એ બળવો શરૂ પછી કેટલાક બળવાખોરોને રણથંભોરના અહુઆણુ રાજા હમીરદેવે આશ્રય આપ્યો હતો. તેથી એ રાજાને સજા કરવા માટે અલ્લાઉદ્દીને પોતાના બાઇ અને વજરને લશ્કર આપી મોકલ્યા. પરંતુ અહુઆણુએ તેમને હરાવી નસાયા અને વજર મરાયો. એ સમાચાર મળતાં અલ્લાઉદ્દીન પોતે બાઇની મદદે આવવા નીકળ્યો.

સ્તે આવતાં એક દહાડા તે ચિકાર કરતો હતો તેવામાં લાગ સાધી ના બત્રીજ સુલેમાને તેના પર હુમલો કરી તેને તીરથી વીંધી ાખ્યો. અમ્લાહદ્દીન ધાયલ થઇ ઘોડા પરથી ઢળી પડ્યો. એટલે સુલેમાને તેને મરેલો ધારી હાવણીમાં જઈ સુલતાનપદ ધારણ કર્યું. રંતુ આણી તરફ મૂર્છા વળતાં જ અમ્લાહદ્દીન ટટાર થયો ને મંત્રીની લાહ માની હાવણી આગળ ગયો. તેને જોતાં જ લરકર અને રદારો તેને જઈ મળ્યાં. સુલેમાન નાસવાનો પ્રયત્ન કરતાં પકડાયો મને ઠાર થયો. એના મળતીઆઓને પણ અમ્લાહદ્દીને ભુટે લે માર્યા.

તે પછી અમ્લાહદ્દીને પોતે રણથંભોરને ઘેરો ધાલ્યો. પરંતુ જપૂતોની બહાદુરી આગળ તેના સઘળા જ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવા ાગ્યા. આખરે રાજાનો પ્રધાન કુટી જવાથી એક વર્ષ કરતાં લાંબા રા પછી રણથંભોર પડ્યું, ઈ. સ. ૧૩૦૦. અમ્લાહદ્દીને ત્યાંના જાની, તેના કુટુંબની તથા ખીજ સઘળા રજપૂતો અને પેલા જવાબોર સુસલમાન સિપાઇઓની કતલ હડાવી. વળી, પેલા વેશ્વાસઘાતી પ્રધાનને પણ “ તું કે જેણે પોતાના મૂળ ધણીને દગો િધો, તે મારા જેવા ખીજ ધણીને પણ એવી રીતે નહિ રસાવે, ની થી ખાત્રી ? ” એવું કહી મરાવી નખાવ્યો.

૯. ચિતોડ પર ચડાઈ:—તીર રાણી કમદેવીએ કુતુબુદ્દીનને મરાવી નસાડયા પછી સોએક વર્ષ લગી સુસલમાનોએ ચિતોડનું ામ લીધું નહિ. પરંતુ અમ્લાહદ્દીનની મહત્વાકાંક્ષા આગળ તેની એ કાન્તિ વધુ વાર ટકવા પામી નહિ. ચિતોડની ગાદીએ તે વખતે લક્ષમણ- સેંહ નામનો રાણો હતો. તે નાનો હોવાથી તેનો કાકા ભીમસિંહ ાજ્યકારભાર કરતો હતો. આ ભીમસિંહને પશ્ચિની નામે અત્યંત યુગસુરત રાણી હતી. એની યુગસુરતીની વાત અમ્લાહદ્દીનને કાને જતાં તેને મતાની બેમ બનાવવાનું એને મન થયું. એ યુરી દાનત-બર લાવવા

એણે ઈ. સ. ૧૩૦૩માં ચિતોડ પર સ્વારી કરી અને પંચિનીને સોંપી દેવાની માગણી કરી. બહાદુર મેવાડીએ જીવ જતાં લગી એક તસુ ભોંય ન આપે, તો પછી આવી નીચ માગણી તો સ્વીકારે જ સેના ? મુસલમાનોના એકેએક હુમલાને પાછા હઠાવી શરા સીસોદીઆએએ તેમને ચકવી નાખ્યા. એટલે પોતાનું કંઈ જ વળતું નથી એવું જોઈ અક્ષાઉદ્દીને એક આરસામાં પંચિનીનું મ્હેં જોવાની શરતે ઘેરે. હઠાવી લેવાનું કળૂલ કર્યું. લીમસિંહને એ વાતમાં ખાસ વાધો ન જણાયાથી તેણે તેમ કરવા દીધું. પણ અક્ષાઉદ્દીનના મનમાં તો પહેલેથી જ કપટ હતું. તેથી પંચિનીનું મોં જોઈ પાછા જતી વેળા લીમસિંહ એને દરવાજા લગી વળાવા ગયો, તે તકને લાભ લઈ અક્ષાઉદ્દીને તેને કપટથી કેદ કરી લીધો અને પોતાની છાવણીમાં લઈ જઈ કહાવ્યું કે “ પંચિનીને સોંપ્યા વગર લીમસિંહને છૂટકારો થશે નહિ. ” આવી રીતે મુસલમાનોને પણ પોતાના જેવા પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર સમજી લેવાની ભૂલ કર્યાથી ભેળા રજપૂતો ખીજ વારના ઠગયા. પંચિનીને કાને અક્ષાઉદ્દીનના આ કપટની વાત જતાં તેણે સાચું કપટ કરવાનું નક્કી કર્યું, અને તે તર્કટ વીરવર ગોરાજી અને બાદલની હોશિયારીથી એવું તો સુંદર રીતે પાર પડ્યું કે અક્ષાઉદ્દીન જેવા ધૂર્તની આંખમાં ઘેળે દહાડે ધૂળ નાખી લીમસિંહ સહીસલામત (ચિતોડગઢમાં) પહોંચી ગયો. તેને નાસતો પકડવા માટે અક્ષાઉદ્દીને ધણીયે ફાંફાં માર્યાં, પણ તેમાં એવું કંઈ જ ન વળતાં પુષ્કળ નુકશાન સાથે અને પાછા હઠવું પડ્યું.

પરંતુ પંચિની એના મનમાંથી ખસી નહિ. ખીજે જ વર્ષે પાછો તે નવા લરકર સાથે ફરી ચડી આવ્યો. આ વખતે પણ સીસોદીઆ વીરો ખૂબ જોસથી લડ્યા. પરંતુ તેમની સંખ્યા ઘણી ઘટી મયાથી છેવટે તેમણે કેસરીયાં કર્યાં, અને શરી રજપૂતાણીએએ જોઈર વત આવ્યું. વિજયી અક્ષાઉદ્દીન પંચિની મેળવવાની હોંસમાં ને હોંસમાં ચિતોડગઢમાં પેઠા; પણ પંચિની તો ક્યારનીયે બળીને

બરમ થઈ ગઇ હતી. આથી અગ્રાહીન ધણો જ ખીલવાયો, અને પોતાનો ગુસ્સો દાસવવાને યોગ્ય કોઇ જીવતું મનુષ્ય હાથ નહિ લાગ્યાથી તેણે ચિતોડને બાળીને બરમીબૂત કર્યું. તે પછી આલોરના રાવ મલદેવને ચિતોડનો કારભાર સોંપી તે દિલ્હી પાછો ફર્યો.

એ રીતે અગ્રાહીને ચિતોડ જીત્યું ખરૂં, પણ શરા સીસોદીઆ જીતાયા નહિ. રાણા હુમીરની સરદારી તળે તેઓ ફરી જોરમાં આવ્યા અને અગ્રાહીનની હયાતિમાં જ તેમણે મલદેવને હાંકી કાઢી ચિતોડ પાંચું કબજે કર્યું, ઇ. સ. ૧૩૧૩.

૧૦. મેગલોનો ઇંદોબસ્ત:—અસ્તમશના વખતથી મેગલ લોકોના ધાડાં આ દેશ પર આવરા લાગ્યાં હતાં. અલ્લાહીદીનની કારકીર્દીનાં પહેલા દશ વર્ષમાં તો તેઓ લગભગ દર વર્ષે ચડી આવ્યા હતા. ઇ સ ૧૨૯૬ માં ચંગીસખાનનો વંશજ અમીર દક્ષિણે એક લાખ મેગલો સાથે પંજાબ પર ચડી આવ્યો. પરંતુ અલ્લાહીદીનના ભાઈ અલ્લખાને તેને હરાવીને નસાડ્યો. એ વખતે મેગલોનાં ઘણાં ઐગ છોકરાં અલ્લખાનના હાથમાં સપડાયાં હતાં, જે સર્વેનો નેણે શિરચ્છેદ કરાવ્યો. તે પછી બે વર્ષ રહીને દાઉદને છોકરો કુતલખાન બે લાખ મેગલો સાથે ઠેક દિલ્હી લગી ધસી આવ્યો. આ વખતે ચૈયત તેમજ સરદાર વગેરે એટલાં બધાં ગમરાઇ ગયાં હતાં કે તેમણે મેગલોને ધન આપી પાછા કાઢવાની અલ્લાહીદીનને સલાહ આપી. પરંતુ અલ્લાહીદીને તે વાતને ન ગણકારતાં તેમની સાથે લડાઇ કરી. જાફરખાન નામના શરા સરદારે મેગલો પર ધસી જઇ તેમને ધણે દૂર સુધી હાંકી કાઢ્યા. એ રીતે અલ્લાહીદીનની જીત થઈ, પરંતુ જાફરખાનને વખતસર મદદ નહિ મળ્યાથી તે મેગલોને હાથે માર્યો ગયો. તે પછી ઇ. સ. ૧૩૦૩માં અલ્લાહીદીન ચિતોડ તરફ ચલાયો હતો. તે વખતે પણ તેઓ ઠેક દિલ્હી લગી ચડી આવ્યા હતા. પરંતુ કોઇ વી ચમત્કાર થવાથી મેગલો મહારાષ્ટ્રને પહેલાંની મારફત જ એકાએક નાસી ગયા.

આમજ નજીવ્યા પ્રમાણે અનેક મોગલોએ સુસલમાન ધર્મ સ્વીકારી દિલ્હીના સુલતાનની નોકરી પત કરી હતી, અને તેઓ દિલ્હીમાં મોમવપરા નામના ભાગમાં રહેતા હતા. ચિનોડથી આવ્યા પછી અલ્લાઉદ્દીનને બહેમ આવ્યો કે એ મોગલ લોકો બંડ કરવાનો વિચાર કરે છે. તે પરથી એક જ દહાડામાં પંદર હજાર મોગલોની એણે કતલ કરાવી નાખી, અને તેમનાં બૈરાં હોકરાને રખડતાં કાઢી મૂક્યાં. આમ છતાં પણ ઇ. સ. ૧૩૦૫ માં તેઓ ફરી હિંદુસ્તાન પર ચડી આવ્યા. પરંતુ ગાઝીએ તબલખ નામના અલ્લાઉદ્દીનના સરદારે આડકતરે રસ્તે તેમના પર તૂટી પડી તેમનો પુષ્કળ ઘાણુ કાઢ્યો, ને જ્યો કેદ પકડાયા તેમને દિલ્હી મોકલી દીધા. અલ્લાઉદ્દીને તેમને બધાને હાથાના પગ તળે છુંદાવી છુંદાવી માર્યા, અને તેમનાં માથાંનો એક મોટો મિનારો બનાવેન દરવાજા બહાર કરાવ્યો. ફરી બીજી વાર પણ એવી જ દશા થયાથી મોગલોની હિંમત તૂટી ગઇ. વળી ગાઝીએ હિંદુસ્તાનની બહાર તેમના તાબાના ગીઝની, કાશુલ વગેરે પ્રદેશોમાં સ્વારીઓ કરીને તેમને ગમરાવી નાખ્યા. એથી ફરી મોગલો એવી તો રહે ખાઇ ગયા કે ફરી તેમણે લાંબી સુદ્ધ સુધી હિંદુસ્તાનનું નામ લીધું નહિ.

૧૧. મલેક કાકુર-એ ખંભાતના એક શાહુકારને હિંદુ નોકર હોઇ બહુ ખુશસુરત હતો. સુસલમાનોએ ગુજરાત જીત્યું તે વખતે એને પણ જાણારાણીની સાથે ગુલામ તરીકે દિલ્હી મોકલી આપ્યો હતો. ત્યાં અલ્લાઉદ્દીને એને વટાળીને સુસલમાન કર્યો અને કાકુર નામ આપ્યું. એની ખુશસુરતી અને હિંમતથી અલ્લાઉદ્દીનની એના પર પુષ્કળ મહેરબાની થઇ, અને એને મોટાંમોટાં કામ સોંપવા માં આવ્યાં. તે પાર પડતાં અલ્લાઉદ્દીને તેને મલેકનો માનવતો ખિતાબ આપી પોતાનો મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો. આ કાકુરે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન પર અનેક સ્વારીઓ કરી ઠેઠ સેતુજી રામેશ્વર સુધી સુસલમાન સત્તા ફેલાવી. કાકુરની આ જીતોથી રાજ્યમાં એનું ચલણ

અહુ જ વધી પડ્યું, એટલે લગી કે અલ્લાહદીન એને પૂછ્યા વગર એક ડગલું સરખું બરતો નહિ. છેવટના ભાગમાં તો રાજ્યનો તમામ કારભાર કાકુરને સોંપી દઇ અલ્લાહદીન એશઆરામમાં પડ્યો હતો. ધીરે ધીરે કાકુરના મનમાં રાજ્યલોભ પેદા થયો, અને તેણે અલ્લાહદીનને બંભેરી પોતાના સામાવળીઆ ઉમરાવોનો વધ કરાવ્યો તથા શાહમદા ખીજરખાન અને તેની માતાને કેદમાં નંખાવ્યાં. કાકુરના અત્યાચારથી સર્વ જણ એટલા બધા ત્રાસી ગયા કે છેવટે તેના પોતાના જ અંગરક્ષકોએ તેને મારી નાખ્યો.

૧૨. દક્ષિણ તરફનાં રાજ્યો:—ચાલુક્ય, ચૌહાણ અને પાંડ્ય રાજ્યો પરસ્પર લડીને નબળાં પડી મયા બાદ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ નવા રાજવંશો ઉદય પામ્યા હતા. દેવગઢમાં ચાહનો, વરંગુળમાં નન્પતે રાજ્યો અને કર્ણાટકમાં બલ્લળ રજપૂતો. એ ત્રણે રાજ્યો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હોઇ બહુ બળવાન અને સમૃદ્ધિશાળી હતાં. કાકુરે તે પૈકી વરંગુળ પર ખંડણી એસાડી નેને મુસલમાન સત્તા તળે આણ્યું, અને કર્ણાટક તથા દેવગઢને ખલસા કરી દિલ્હીના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધા. એ સિવાય પાંડ્ય અને ચૌહાણ ખંડીઆં રાજ્યો પણ જેમ તેમ કરી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યાં હતાં. તે પૈકી પાંડ્ય રાજ્યનો બાકી રહેલો ભાગ ઇ. સ. ૧૭૩૬ના સુમારમાં આર્કટના નવાબે, અને ચૌહાણ રાજ્યનો બાકીનો ભાગ શિવાજીના ભાઇ વ્યંકાજી સોંસલેએ જીતી લેતાં એ રાજવંશો નાબુદ થયા.

૧૩. મલેક કાકુરની સ્વારીઓ:—મલેક કાકુરે અલ્લાહદીન ના હુકમથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન પર કુલ પાંચ સ્વારીઓ કરી. તે નીચે પ્રમાણે:—

પહેલી અને બીજી સ્વારી:—કત્તર હિંદુસ્તાનનાં હિંદુ રાજ્યોને જીત્યા પછી દક્ષિણના દિગ્વિજય તરફ અલ્લાહદીને લક્ષ્ય દોડાવ્યું. ઇ. સ.

૧૩૦૩માં કાઠુરને લશ્કર આપીને એણે તૈલંગણમાં આવેલું વરગુળનું રાજ્ય જીતી લેવા મોકલ્યો. પરંતુ એમાં એને ઝાઝો ચડ ન મળતાં પાછા ફરવું પડ્યું.

તે પછી ઇ. સ. ૧૩૦૬માં દેવગઢના રામદેવ રાજાએ ખંડણી મોકલવી બંધ કરાધી તેને સભ કરવા સારૂ અઘાડદીને ખીજ વાર મોકલું લશ્કર આપીને મલેક કાઠુરને મોકલ્યો. કાઠુર માળવા અને ખાનદેરાને રસ્તે દેવગઢ પર ધસ્યો, ને આખા મહારાષ્ટ્રમાં લૂંટફાટ ચલાવી તેણે રામદેવને તાબે થવાની ફરજ પાડી. રામદેવ તાબે થતાં કાઠુર તેને પેતાની સાથે દિલ્હી લઈ ગયો. ત્યાં અઘાડદીને તેનો સારો સત્કાર કર્યો, ને તેને એક જન, ‘રાજધિરાજ’નો ખિતાબ તથા એક લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપી માનભરે સ્વદેશ જવાની રજા આપી. રામદેવે પણ સુલતાનના આ વર્તનથી સંતુષ્ટ થઈ ફરીને તેની સાથે વેર ક્યું નહિ; એટલું જ નહિ પણ કાઠુરની તે પછીની સ્વારીઓમાં એણે સારી મદદ કરી આ ખીજ સ્વારીમાં જ દેવગઢેવી મુસલમાનોના હાથમાં સપડાઈ.

ત્રીજી સ્વારી:—વરગુળ પરની પહેલી સ્વારીની નિષ્ફળતાનાં કારણ અઘાડદીને બને તપાસી, ફરી એહું ન થાય તેવા બંદોબસ્ત સાથે મલેક કાઠુરને એણે ખીજ વાર વરગુળ જીતવા મોકલ્યો, ઈ. સ. ૧૩૦૯. દેવગઢથી રામદેવની મદદ મેળવી કાઠુર તૈલંગણનો મૂલક લૂંટનો ઠેક વરગુળ આવ્યો ને કિલ્લાને ઘેરા ધાલી નરપતિ રાજાને તાબે થવાની ફરજ પાડી.

ચોથી સ્વારી:—મલેક કાઠુરની ચોથી સ્વારી કલ્યાટકના અઘાળ રાજા પર થઈ. ઇ. સ. ૧૩૧૦માં તે દેવગઢથી પૈઠણને રસ્તે કલ્યાટકની રાજધાની કારાસમુદ્ર પર ચડ્યો, અને તે જીતી લઈ તથા રાજાને મારી તેણે અઘાળ રાજ્યની આખર આણી. ત્યાંથી આગળ વધતો વધતો કાઠુર ઠેક કન્યાકુમારીના છેડા સુધી પહોંચ્યો, ને મુસલમાનોના દિગ્વિજયની ચાહ-ગીરી દાખલ રામેશ્વરમાં મસીદ બંધાવી. આ સ્વારીમાં કાઠુર ૬૧૨ હાથી, ૨૦૦૦૦ ઘોડા, ૯૬ હજાર મણ સોનું તથા ખીજું પુષ્કળ જરૂરેર દિલ્હી લઈ ગયો.

પાંચમી સ્વારી:—કાઠુરની પાંચમી અને છેલ્લી સ્વારી દેવગઢ પર થઈ. એ વખતે રામદેવ રાજા મરણ પામ્યો હતો અને તેનો છોકરો બરાજર

ખંડણી આપતો ન હતો. તેથી કાકુરે તેના પર ચડાઈ કરીને તેને કાર માર્યો, તથા દેવગદના રાજ્યને ખાલસા કરીને દિલ્હીના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધું. એ રીતે મહારાષ્ટ્રના ચાંદવ રાજ્યનો અંત આવ્યો, ઈ. સ. ૧૩૧૨. એ પછી કાકુર ફરી દક્ષિણમાં આવ્યો નહિ.

૧૪. અલ્લાઉદ્દીનનું મૃત્યુ:—દક્ષિણ પરની મલેક કાકુરની છેલ્લી સ્વારી પછી સુલતાન પર એની લાગવગ ધણી જ વધી મઈ. રાજ્ય નાં સઘળાં જ સૂત્રો કાકુરના હાથમાં સોંપી અલ્લાઉદ્દીન એશઆરામ અને વ્યસનમાં પડ્યો. પરિણામે તેની તબિયત દિવસે દિવસે બગડતી ચાલી, અને તેનો સ્વભાવ વધારે ચીડીઓ અને ક્રૂર બન્યો. કાકુર સિવાય બીજા કોઈને એને વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. આથી અમીર ઉમરાવો કંટાળી ગયા અને દરબારમાં અનેક ઘોઠાળા ઉભા થયા. વળી તે જ અરસામાં ગુજરાતના રજપૂતોએ ખંડ કર્યું, રાણા હમીરે ચિતોડ પાછું જીતી લીધું અને રામદેવના જમાઇ હરપાળે મુસલમાનોને હાંકી કાઢી મહારાષ્ટ્રને ફરી સ્વતંત્ર કર્યું. એ પ્રમાણે પોતાની જીંદગીભરની મહેનત પર પાણી ફરી વળેલું જોઈ અલ્લાઉદ્દીન એટલો બધો ઉરકેરાઈ ગયો કે તેની નબળી તબિયત પર આઘાત પહોંચી તે થોડા જ દિવસમાં મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૩૧૬. કાકુરના પર એને ઝેર આપીને માર્યાના આરોપ છે, જે એની તે પછીની વર્તણૂક જોતાં ખરે હોવા સંભવ છે.

૧૫. અલ્લાઉદ્દીનનું ચારિત્ર અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થા:—અલ્લાઉદ્દીન સ્વભાવે ચીડીઓ, હઠીલો અને ક્રૂર હતો. નજીવા કારણસર તે અનેક જીવોનો સંહાર કરાવી નાખતો. એના આશ્રયે રહેલા મોગલ લોકોની તેણે અનેક વાર કતલ કરાવી નાખી હતી. ધર્મના સંબંધમાં હિંદુઓ પર પણ એના તરફથી જુલમ થયો લાગે છે. ગુજરાતમાં એનું નામ ‘અલાદીયા ખૂની’ તરીકે મશહૂર છે. ગાદીએ બેઠા ત્યાં લગી એને લખતાં વાંચતાં મુઠ્ઠલ આવડતું નહોતું. પણ તે પછી તે શીખોને હોંશિયાર બન્યો હતો. નસીબની એના પર પૂર્ણ કૃપા હોવાથી

એના દરેક કાર્યમાં એને યશ મળ્યો હતો. અલ્લાહદીનની ઇચ્છા નવો ધર્મ સ્થાપી પેગંબર થવાની તથા આખી પૃથ્વી છતી 'ખીન્ને સિકંદર' કહેવડાવવાની હતી. પણ અલ્લાહસ્તુદક નામના તેના એક ડાહ્યા કાજના ઉપદેશથી એ કાર્યની મુશ્કેલીઓ બરાબર સમજતાં તેણે પોતાના એ વિચાર માંડી વાળ્યા હતા. છતાં સિકામાં તેમ જ શુકવાર ની નમાજ (ખુલા) માં તો તેણે પોતાનો 'ખીન્ને સિકંદર' નો ખિતાબ ચાલુ કર્યો જ હતો. હિંદુ ઝીંઝો સાથે લગ્ન કરનાર આ પહેલો જ મુમલમ ન આદલાહ હિંદમાં થયો. પત્નિની લેવા માટે એણે મારેલાં વલખા એની લ'પટતા સાબીત કરે છે.

અલ્લાહદીનની રાજ્યનીતિ આપખુદ હતી ધર્મ કે દેશના પ્રચલિત કાયદાઓને કોરાણે મૂકી જે વખતે પોતાને જે ઠીક લાગતું તે જ તે કરતો. એની એવી નીતિથી ધણાંને રહેવું પડતું. છતાં એની ધાક ભારે હોવાથી તેનો કારભાર એકંદરે ધણો સરળ રીતે ચાલ્યો હતો. એની કડક ન્યાયપદ્ધતિથી એના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર એવો ધાક બેસી ગયો હતો કે વટેમાર્ગી રસ્તામાં નિરાંતે ઉઘી શકતા. બંગાળાથી કાબુલ અને કન્યાકુમારીથી કારમીર સુધી વેપારી લોકો બેઘડક માલની લાવવહજ કરતા. અલ્લાહદીનના રાજ્યમાં ચોર હંટારાને ખીલકુલ ઉપદ્રવ નડેાતો. દારૂ પીવાની એણે સખત મનાઈ કરી. દારૂ ગાળનાર તથા પીનાર માટે દેહાન્તની સજા ઠરાવી હતી. આથી કરી દારૂની બદી જોકે સમૂળગી તો બંધ પડી નહિ, તોપણ જાહેર પીકાં તમામ બંધ થયાં. રાજ્યમાં ચતાં બંડ બખેડા અટકાવવા સારૂ અલ્લાહદીને ચમત્કારી કાયદા ઘડ્યા હતા. ઘરમાં ખાનગી સજા ભરાય નહિ, અમીર ઉમરાવો એક ખીમ્મને સરકારની પરવાનગી વગર મળી શકે નહિ, દરબારી બાબત વિષે જાહેર કે ખાનગી ચર્ચા કરાય નહિ, તથા મીજબાનીઓ કે લગ્નકાર્ય જેવા પ્રસંગો પણ સરકાર પરવાનગી વગર ચાલ નહિ—એવા એણે કાયદા ઘડ્યા હતા. વળી કોઇ પરદેશી માણસને પોતાને ઘેર મહેમાન

તરીકે ઉતારો આપતાં પહેલાં પણ સરકારની પરવાનગીની જરૂર પડતી ! અગીર ઉમરાવો તેમ જ પ્રજા પાસે ધન એકઠું થઇ તેઓ બંદ કરવા ન લલચાય તે માટે તેમનાં વતન અને ઉપજ ઉપર કાયમૂકનારા કાયદા પણ એણે ઘડ્યા હતા. આ કાયદાઓ તો હિંદુમુસલમાન સર્વને માટે સરખા હતા. તે ઉપરાત હિંદુઓ માટે ખીલ પણ કેટલાક ખાસ કડક કાયદા હતા. જેમકે હિંદુઓથી ઘેડા પર એસાય નહિ, હથિયાર ધારણ કરાય નહિ કે કંચા પોષાક પહેરી ભપકો મરાય નહિ તેવા, તેમ જ જમીનની અર્ધી ઉપજ અને ગાય ભેંસનો પણ કર સરકારમાં આપવાના કાયદા અમલમાં મૂકાયા હતા. એનું જમસૂતીખાતું એવું જખર્ચે હતું કે ધરના કમાડ વાસીને એક-એકના કાનમાં વાત કરતાં પણ મોટા મોટા ઉમરાવો ગમરાતા !

વળી પોતાનું મોટું લશ્કર નભાવવાનો ખર્ચ ભારે ન પડે તેટલા માટે એણે દરેક જણસના કાયમ ભાવ ઠરાવી દીધા હતા, દાખલા તરીકે ધર્મ (૨૮ શેરીઆ મજ્હુના) ૦-૩-૦, ચોખ્ખા ૦-૨-૦, દાળ ૦-૨-૦, મસૂર ૦-૧-૦. એ પ્રમાણે જીવનની એકે એક ચીજનો ભાવ ઠરાવ્યો હતો, અને એ ઠરાવેલા ભાવ કરતાં વધારે લેનારને કિંવા તોલમાં ગરબડ કરનારને કડક સજા કરવામાં આવતી. પોતાના રાજ્યમાં નીપજતું અનાજ પરદેશ લઇ જવાની એણે સખત બંધી કરી હતી. તેમ જ દુકાળના વખતમાં પણ પોતાના ઠરાવેલા ભાવ પ્રમાણે અનાજ વેચી શકાય તે માટે તેણે કેટલાક પ્રાંતનું મહેસુલ ધાન્યમાં જ લેવાનું ઠરાવી મોટા મોટા કેઠાર ભરી રાખવાની ઝેઠવણુ કરી હતી. અહ્મલાઉદ્દીનનું આ ‘કટ્ટેલ ખાતું’ એની હયાતિ લગી એવું તો ઉત્તમ રીતે ચાલ્યું હતું કે જે જાણી આજ પણ મોટા મોટા વિદ્વાનો હેરત પામે છે. પ્રજાને પણ તેથી એકંદરે લાભ જ થયો હતો. ખજારભાવ મુકરર હોવાથી બોઝોને મોંઘવારીની ચિંતા નહોતી રહી, અને વધારાનું અનાજ સરકાર સંધરતી હોવાથી ખેતી સુધરીને ચોર લૂંટારાનો ત્રાસ ટળ્યો હતો.

આ બધું જોતાં કહેવું પડે છે કે અસ્લાઉદ્દીનમાં કૂરતા અને ધર્માંધપણના દોષો હોવા છતાં, તેના રાજ્યકારભાર, નિદાન તે વખતના ધોરણે, વખાણવા જોઈએ.

૧૬. અસ્લાઉદ્દીન પછીની અવ્યવસ્થા :—અસ્લાઉદ્દીનના મરણને બીજે જ દિવસે કાકુરે તેના નામનું બનાવટી વીલ બહાર પાડી, પાંચ વર્ષની વયના નાના શાહજહા ઉમરખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો, અને પોતે તેના મુતાલિક તરીકે રાજ્યકારભાર કરવા લાગ્યો. અસ્લાઉદ્દીનના સૌથી મોટા બે શાહજહાઓને તો કાકુરે અસ્લાઉદ્દીનના જીવતાં જ કેદમાં નાખ્યા હતા. તેમની હવે એણે આખો ફોડાવી નાખી તથા ત્રીજા શાહજહા મુઆરકને મારવા સાથે મારા મોકલી આપ્યા; પરંતુ મુઆરક તે મારાઓને પોતાના દાગીનાઓની લાંચથી વશ કરી લઈ છટકી ગયો કાકુરે તેની સામે વિશેષ પગલાં બરે તે પહેલાં તો કાકુરના રક્ષકોએ તેને પોતાને જ પૂરો કરી નાખ્યો. એટલે પછી મુઆરકે આવી રાજ્યની લભામ પોતાના હાથમાં લીધી. બે મહિના લગી તો મુઆરકે કાકુરે બેસાડેલા પોતાના નાના ભાઈના નામથી જ કારભાર ચલાવ્યો. પણ તે પછી તે બાળક રાજ્યને આંધળો કરી કેદમાં પૂરીને તથા કેદમાં જ સડતા પોતાના મોટા ભાઈઓની કતલ કરાવીને મુઆરક પોતે જ સુલતાન તરીકે બહાર થયો. દેવળદેવીને એણે પોતાની પટરાણી બનાવી.

૧૭. મુઆરક ખીલજ :—ગાદીએ બેસતાં જ મુઆરક પોતાને ગાદી મેળવી આપવામાં મદદ કરનાર બે હમરાવોને માર્યા અને ‘શાહીરક્ષકદળ’ને વિખેરી નાખ્યું. તે પછી પોતાના ગુલામોને ઉચે દરજ્જે ચડાવી, હુસન નામના એક વટવેલા ગુજરાતીને એણે ‘મલેક ખુશર’નો ઉદ્દેશ આપી પોતાનો વજર બનાવ્યો. આ ખુશર મૂળ અંત્યજ* જાતનો હોય બહુ દુષ્ટ હતો. તેણે પોતાની જાતના

* કેલકના મત પ્રમાણે ખુશર અંત્યજ નહિ, પણ ખરમાર જાતને રજપૂત હતો. પરંતુ દિલ્હીમાં ફરી હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાના એના પ્રયત્નમં રજપૂતો સામે જ થયા એ વાતથી તો તે અંત્યજ હોવાનો જ વધારું સંશય લાગે છે.

૨૦૦૦૦ માણસોને દિલ્હી બોલાવી મોટામોટા અધિકાર આપ્યા અને અનેક ખટપટો શરૂ કરી. ખુશરૂના અભ્યાસરથી દરબારી જનો ત્રાસી ગયા અને કેટલાક તે દરબાર છોડીને જતા પશુ રહ્યા. સુબારક પોતે પણ અત્યંત દુરાચારી અને બેશરમો હતો. બરદરબારમાં તે બદ્દેલી કરી ખરાબ શુકનો ઉત્સારતો, અને મોટા મોટા અમીરોનાં અપમાન કરતો. વળી, એને એક એવો ચડસ હતો કે તે પોતે સુલતાન હોવા છતાં નાયકશુનો વેશ પહેરી ખીલ નાયકશુ સાથે મોટા લોકોને ત્યાં નાચવા જતો !

સુબારકના આવા દુર્ગુણો છતાં તેને હાથે કેટલાંક સારાં કામે પશુ થયાં હતાં. ગાદીએ બેસતાં જ એણે અબ્દાલ્લીને પૂરેલા ૧૭૦૦૦ કેદીઓને છોડી દીધા, જમ કરેલાં વતન જેનાં તેને પાછાં સોંપ્યા તથા સખ્તાઇના કર બંધ કર્યા. વળી વેપાર અને બિલ્કતને લગતા માણ રાજના કાયદા પણ એણે રદ કર્યા. પરંતુ એનું પરિણામ એ થયું કે અનાજના ભાવ ચડી ગયા, મજૂરી વધી ગઇ અને અમલદારોમાં લાંચ રસત દ્વારા પૈસા ભેગા કરવાનો સપાટો ચાલ્યો.

સુબારકની લશ્કરી કારકીર્દી પણ નબળી નહોતી. ગાદીએ સ્થિર થતાં જ ઈ. સ. ૧૩૧૮ માં એણે ઐબુલ્મુલ્ક નામના સરદારને ગુજરાતના બંદોબસ્ત માટે મોકલી આપ્યો, તથા પોતે મોટી ફોજ સાથે હુરપાળને સબ કરવા દક્ષિણમાં આવ્યો. હુરપાળ હારીને કેદ પકડાતાં સુબારકે તેને છવતાં ચામડી કતરડાવીને માર્યો. તે પછી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતનો સારો બંદોબસ્ત કરીને તે દિલ્હી પાછો ર્યો. તે પોતે મહારાષ્ટ્રના બંદોબસ્તમાં રોકાયો હતો, ત્યારે ખુશરૂને એણે મલબાર છતવા મોકલ્યો હતો. એક વર્ષની મુદતમાં તે કામ પાર પાડી ખુશરૂ પુબળ લૂંટ સાથે દિલ્હી આવ્યો. એટલે સુબારકે ખુશ થઇ પોતાનો સબજો કારબાર તેને સોંપી દીધો અને પોતે બદ્દેલી ને વ્યસનમાં ચકચૂર અન્યો. આણી તરફ ખુશરૂએ પોતાની સત્તા ખરાબર મજબૂત કરી ગાદી પચાવી પાડવાની તબવીજ ચલાવી. સબજી તૈયારી

સંપૂર્ણ થતાં જ એક રાત્રે તે પોતાના મળતીઆઓ સાથે મુખારકના મહેલમાં છુરથો અને તેને દાર કરી પોતે સુવતાન બન્ધો, ઇ. સ. ૧૩૨૦. એણે પણ દેવળદેવીને પોતાના જનાનખાનામાં દાખલ કરી. મિચારીની કેરી દુર્દશા !

૧૮. ખુશરૂનું ધાંધલ:—આ વટથેલા હિંદુને હાથે પરસ્પર સંબંધ વગરનાં ધણાં કૃત્યો થયાં. પ્રથમ તો તેણે તીજેરી ખુદી મૂકી ફેંજને વણ કરી. પછી ખીલજી વંશના એકેએક પુરુષનો નાશ કરી તે નાસિરુદ્દીન નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. પોતાના નામના તેણે ખુલ્લા પઢાયા અને નાણાં પડાવ્યાં. તેમ છતાં તે હરેક કામમાં પોતાને હિંદુ સમજી મુસલમાનો વિરુદ્ધ વર્તવા લાગ્યો. તેના નીચ જાતિના મળતીઆઓએ દિલ્હીની સઘળી મસીદોમાં મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી, તથા કુરાન પર બેસી તેનું અપમાન કર્યું. પાંચ મહિના સુધી ખુશરૂએ એ પ્રમાણે ધાંધલ મચાવી કેર વર્તાવ્યો. આખરે પંજબના શરા સુબેદાર ગાજખાં તથાલખે દિલ્હી પર ચડી આવી ખુશરૂને હરાવ્યો ને માર્યો, ઇ. સ. ૧૩૨૧.

૧૯. ખીલજી વંશની આખર:—ગાજખાંએ રાજધાનીનો કબજો લઈ સઘળા દરબારી લોકોને એકઠા કર્યા, અને ખીલજી રાજકુટુંબના કોષ સખસને ગાદીએ બેસાડવાની દરખાસ્ત મેલી. પરંતુ ખુશરૂએ ખીલજી રાજવંશનો સમૂળગો ઉત્ખેદ કરેલો હોવાથી તથા ગાજખાંએ તેમને ખુશરૂના ત્રાસમાંથી છોડાવી તેમના પર ઉપકાર કરેલો હોવાથી દરબારી લોકોએ એકામતે તેને જ ગાદીએ બેસવાનો આગ્રહ કર્યો, ને યાસુદ્દીન નામે તેની આજી વર્તાવી.

૨૦. ખીલજી વંશ પરથી મળતો બોધ:—આ વંશના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે સત્તા ને સુદરીના મોહથી માણસ પાપ કરે છે, પણ મને તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં એ પાપનો અદ્ભૂત તેને પરમેશ્વર તરફથી મળ્યા વગર રહેતો નથી. જલાલુદ્દીન,

અધ્યાત્મીન, કાપુર, મુઆરક, ખુશર—એ બધાય ખૂન કરી સત્તાધીશ થયા, પણ બહુ સંભાળ રાખ્યા છતાં છેવટે તેમનાં પણ ખૂન જ થયાં. વળી, કરણ રાજાને પણ તેના કુદ્ધ કર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવું ભોગવવું પડ્યું ! તેનું રાજપાટ જતું રહ્યું, તેની રાણી અને કુંવરીને મુસલમાનો હરી ગયા, ને તે પોતે દુઃખી થઈ પોતાના કુટુંબની દુર્દશા નજરે નિહાળતો રખડી રજાળી મૂઓ. દેવળદેવીને મિચારીને કેવું શરમ અને શ્વેતીમર્યુ જીવન ગુળગવું પડ્યું ! એ પણ કરણના પાપે જ. માટે પાપ કરવાને વિચાર કરવો એ પણ પાપ છે એમ સમજી તેનાથી સદા વેગળા રહેવું.

ગાકરણ ૧૩ મું

તથાલખ વંશ

ઇ. સ. ૧૩૨૧ થી ૧૩૮૮

૧. આસુદ્દીન તથાલખ:—એ બલખનના એક તુર્કી ગુલામનો જાટ સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો છોકરો હતો. એ બહુ ડાહ્યો, બલો અને ચરવીર હતો. અધ્યાત્મીન અને તે પછીના ખીલજી અમલમાં પંજબના સુખા તરીકે એણે ભોગશેને ઠીક સ્થેમાં રાખ્યા હતા. બાદશાહ તરીકે પણ તેની ક્ષતિ ઉજળા નીવડી. તે એકવચની અને નીતિમાન હોઈ પોતાને મળેલી સત્તાનો એણે સારો ઉપયોગ કર્યો. એણે રાજ્ય તો માત્ર પાંચ જ વર્ષ ભોગવ્યું, રાજ્યનીતિ પણ તેટલા અરસામાંજ તેણે ન્યાય અને હકાપણથી વર્તી પ્રજાની સારી પ્રીતિ મેળવી. રાજ્યકારભારના તણે નિયમો બાંધ્યા, તથા વિદ્વાનોને એકઠા કરી તેમની પાસે

ધર્મશાસ્ત્ર (કુરાન) અને દેશના જુના વખતથી ચાલતા આવેલા કાયદાઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો. પ્રજા ઉપરના ધણા કર એણે કાઢી નાખ્યા, અને જોકે મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ પર કંઈક વિશેષ કર હતા, છતાં ધર્મને નામે એણે હિંદુઓ પર જુલમ ગુજાર્યો નહિ.

રાજ્યની અંદર તથા સરહદ પર પાકો બંદોબસ્ત કર્યા પછી આસુદ્દીને પોતાનું રાજ્ય વધારવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું.

જીતો પોતાના પુત્ર જુમાખાં હૈદર ઉલુખબેગને તેણે મોટું લશ્કર આપીને દક્ષિણના બંદોબસ્ત માટે મોકલ્યો.

ઉલુખબેગ દક્ષિણમાં બાદશાહી સત્તા બેસાડતો એક વરગુજ સુધી પહોંચ્યો; પણ ત્યાંથી તેને બારે ખુવારી સાથે પાછા ફરવું પડ્યું. પોતાની ગયેલી આખર પાછી મેળવવા તે ફરી પાછો ઇ. સ. ૧૩૨૩ માં દક્ષિણમાં આવ્યો અને વરગુજના રાજ્યને કેદ પકડી દિલ્હી લઈ ગયો. ત્યાં થોડા દિવસની કેદ પછી આસુદ્દીને તેને છોડી મેલ્યો અને ખંડણી લેવાનું ઠરાવી તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું.

એ પછી થોડી મુદતે સુલતાન પોતે બંગાળા જીતવા ગયો. બંગાળાની રાજધાની લખનૌમાં તે વખતે બકાશખાનનો પૌત્ર નાસિરુદ્દીન અમલ ચલાવતો હતો. તે આસુદ્દીનને શરણે આવતાં સુલતાનને તેને એ ઓછા પર બહાલ રાખી રાજ્યચિહ્નો ધારણ કરવાની પરવાનગી આપી. ત્યાંથી તે સોનારગમ (હાકા)નું બંદર સમાવી તથા તિરહતના (પ્રાચીન મિથિલા) હિન્દુ રાજ્યને જીતી લઈ દિલ્હી તરફ પાછો વળ્યો.

આ વખતે સુલતાનના પુત્ર ઉલુખબેગે આપના માનમાં મોટું સમારંભ કરવાની યોજવણી કરી. એ કામ માટે એણે શહેર બહાર લાકડાનો એક મંડપ બનાવ રાવ્યો હતો. મીજબાની વગેરેનું કામ ખલાર થતાં તે મંડપ એકાએક ટુટ્યો અને તેની નીચે ચગદાઇને સુલતાન

આસુદીન અને તેનો બહાલો પુત્ર મરણ પામ્યા. આ અકસ્માત વખતે ઉલુધબેગ સાં હાજર નહોતો, તેથી તેના પર બાપ અને માથ ને મારવા માટે કાવતરું રચ્યાનો આરોપ આવે છે. આસુદીને દિલ્હીની થડમાં તથાલખાબાદ નામનો એક ગઢ બંધાવી ત્યાં રહેવાનું રાખ્યું હતું. એ ગઢ હાલ તો ભાંગીતુટી હાલતમાં છે, છતાં તેની મજબૂતાઈ ની અત્યારે પણ સારી કલ્પના આવે છે. કિશ્તીમાં જવાના દરવાજા વગેરે સંવળું જ બોયરામાં છે.

૨. મુલતાન મહંમદ તથાલખના ગુણદોષ:—આસુદીનના મૃત્યુ પછી બુમાખાં ઉર્ફે ઉલુધબેગ મહંમદ નામ ધારણ કરી ભારે ધામધુમ સાથે ગાદીએ બેઠો. ગુલામ વંશમાં જેમ બલખન, ખીલજી વંશમાં જેમ અલ્લાઉદ્દીન, તેમ તથાલખ વંશમાં આ મહંમદ નામકિત છે. એ બહુ વિદ્વાન અને સારો કેળવાયેલો હતો. ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમ જ સાહિત્યમાં તે અત્યંત પ્રવીણ હતો. ગણિત, વૈદક, તર્ક અને ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ તે બહુ જ કુશળ હતો. તેની લેખન અને બાપણ શક્તિ બહુ ઉત્તમ પ્રકારની હોય અક્ષર પણ બહુ ફાંકડા હતા. તે વખતના મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ એની સાથે વાદવિવાદ કરતા ખંચાતા. તેનું આચરણ બીલકુલ ધર્મપરાયણ હોઈ દારને તો તે અડકતો સુદાં નહિ. નિયમિતપણે અને શરવીરતાના ગુણો પણ તેનામાં સારા પ્રમાણમાં હતા. વળી તેના જેવો ઉદાર, પરાપકારી અને વિદ્વાનો તથા મિત્રોને આશ્રય આપનારો બાદશાહ પણ બીજો કોઈ બાએ થયો હશે. એની બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ પણ અજબ હતી. તે વખતના મંથકારોએ તેને એક અદ્ભુત પુરુષ તરીકે વર્ણવ્યો છે.

આ બધા ગુણોની સાથે તેનામાં દૂષણ પણ તેટલાં જ હતાં. તે આપબુદ, ઉતાવળીઓ અને તરંગી હોવા સાથે ક્રૂર અને તામસી હતો. પોતાના કોધના ભોગ લઈ પડતા આસામીઓના નાશ માટે એણે હાથીઓને કેળવી તૈયાર કર્યા હતા, જે ઇશ્તારો થતાં જ પોતાના

ભોખેને પગતળે હુંદી નાખતા, કે પોતાના દંતિશળે બાંધેલી તલવારે થી તેમના ટૂંકડા કરી હવામાં ઉરાડી મેલતા. હદપારની ઉદારતા અને અવિચારી ખર્ચેને લીધે એનો ખર્ચનો ખાલી ચતાં એણે રૈયત પર ભારે કર બેસાડ્યા અને તે વસુલ કરવા માટે પુષ્કળ જીલમ ગુમચી. એના એ જીલમથી ત્રાસી રૈયત નાસી જવા લાગી, ત્યારે કનોજ વગેરે ઠેકાણે ઘેરા ધાલી એણે હજારો માણુમેની કતલ કરાવી. વળી મનુષ્યનો શિકાર કરવાની યુક્તિ કરીને તો એણે કૂરતાની હદ વાળી. લરકરવડે ગોળ ચઢાવે ઘેરી એ ચઢાવે નાનો કરતાં કરતાં છેવટે તેમાં જ માણુસો સપડાતાં મેમનો તે શિકાર કરાવતો! લોકો મહેસુલ બરાબર આપતા નથી એવી ધૂન બરાબરથી દેખાતા, કનોજ વગેરે પ્રાંતોમાં અનેકવાર તેણે આમ કર્યું હતું. ઉતાવળા અને ધૂની સ્વભાવથી આવાં કૂર કૃત્યો તે કરતો, છતાં પણ પોતાની જૂલ સમજતાં તે સુધારી લેવાને પણ તે વાર લગાડતો નહિ. અર્થાત્ આ મહંમદ સદ્ગુણ અને દુર્ગુણના મિશ્રણવાળી એક અજબ વ્યક્તિ થઈ ગઈ.

તેની આવી વિચિત્ર રાજ્યનીતિનું પરિણામ એકંદરે સાફ આવ્યું નહિ. હિંદુ અને મુસલમાન સરદારોએ ઠેર ઠેર બંડ કર્યાં, અને પરિણામે એના વખતમાં સૌ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામેલી દિલ્હીની સલ્તનતના એની હયાતિમાં જ ટુકડા થઈ ગયા. ક્રોધ અને નિરાશાથી મહંમદ ગાંડા જેવો થઈ ગયો, અને સિંધ તરફ બંડ સમાવવા જતાં દરૂમાં મ દો પડીને મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૩૫૧.

૩. મહંમદ તખલખનાં અવિચારી અને ધૂની કામો:—
મહંમદના અવિચારી અને ધૂની સ્વભાવને લીધે પ્રજાને એકંદરે ઘણું વેઠવું પડ્યું. એનાં એવાં કામો પૈકી મુખ્ય નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મોગલો પંજાબ પ્રાંત ઉપર ચડી આ-યા, તેમની સાથે લડાઈ ન કરતાં તેમને ધનથી રાજ કરી પાછા કાઢ્યા. આથી

નો ખાલી થયો, અને મોગલોને ફરી આવવાની લાલચ આ જેવું કર્યું. છતાં તેઓ ફરી આવ્યા નહિ એટલું સહમાગ્ય.

ખાલી થયલા ખજાનને ભરવા સારું હિંદ ખહારના દેશો

। ત્યાંથી પુષ્કળ લૂટ લઈ આવવાની એને ધૂત ભરાઈ. એ કામ

એણે એક લાખની ફોજ તૈયાર કરી પોતાના ભત્રીજા મહેંક

હની સરદારી તળે હિમાલયને માર્ગે ચીન પર મોકલી. મહા

ખતે ચીનાઈ સંહન પર પહોંચતાં ચીની લશ્કરે તે ફોજને

જડ હરાવી તેની પુષ્કળ હેરાનગતિ કરી. અણેલું લશ્કર નાસી

તાં રસ્તામા વરસાદ, ઠંડી અને ભૂખથી માર્યું ગયું. એક

ની ફોજમાંથી માત્ર દસ જ જણ વીતક સમાચાર કહેવા દિલ્હી

। આવ્યા, તેમને સુલતાને પોતે મારી નાખ્યા! (૩) બીજી

ફોજ ધરાન અને તુર્કસ્તાન તરફ મોકલવા તૈયાર ફરી હતી. એ

ને એક વર્ષ એમને એમ ખેસાડી રાખ્યા પછી ચીની ચડાઈ-

માઠા સમાચાર આવતાં રજા આપી. એના છૂટા થયલા

સોએ દેશમાં ઠેકઠેકાણે લૂંટફાટ કરી રૈયતને તોળા પોકરાવી.

ખહારના મૂંઝે જીતવાની ધારણા નિષ્ફળ જતાં પોતાની

। પર એણે બારે કર ખેસાડ્યા, ને જમીનની મહેસુલનો દર

ની વીસ ગણો વધારી મૂક્યો. એથી કરી જમીન ખેડ્યા વગરની

રહી, ને દેશમા દુનખ પડી મોઘવારી અતિથય વધી ગઈ.

પુલ વસુલ કરવા માટે ખેડુનો પર પુષ્કળ સીતમ ગુજર્યો, અને

ની નિર્દય રીતે કતલ થઈ. (૫) ખજાનો ભરવાના બધા જ

ધો નિષ્ફળ જતા જોઈ આખરે એણે સોના રૂપાને બદલે તાંબા

ળતું નાણું દાખલ કર્યું. એ નાણું પરદેશી વેપારીઓએ લેવાની

પાડવાથી વેપાર ધંધો પડી ભાંગ્યો. વળી, પોતે ચલાવેલા એ

ની ધાતુના સિક્કાને બદલે તેના ઉપર છાપેલી કિંમતનું સોનું જેને

એ તેને આપવા પોતે તૈયાર છે, એવું જાહેર કરતાં તો ખોટા

। પાડવાનો સપાટો ચાલ્યો અને એની તીજેરીમાં એ હલકા

સિકાનો મોટા ઢમ વળ્યો. સુલતાનથી પોતાનું વેણ પળાયું નહિ અને પરિણામે સરકારની આંટ છેક જ ઘટી ગઈ. (૬) એની જે મોટામાં મોટી બેવકુફીથી પ્રબળને ખમવું પડ્યું તે રાજધાની બદલવા સંબંધમાં હતી. દિલ્હીને બદલે દેવગઢને રાજધાની કરવાનો એણે દરાવ કર્યો, અને તે માટે દિલ્હી શહેરની આખી મુસલમાન વસ્તીને દેવગઢ કે જેને એણે દોલતાબાદનું નવું નામ આપ્યું હતું, ત્યાં જવાની શરૂ પાડી. મહા મુરકેલીએ ૭૮૦ માઈલનું અંતર કાપી લોકો જેમ તેમ કરી દોલતાબાદ પહોંચ્યા પછી ફરી પાછા તેમને દિલ્હી જવાનો હુકમ કર્યો. આ વગર ફાગટની આવબગવમાં અસંખ્ય માણસો થાક ને દુઃખથી મરણ પામ્યાં. રાજધાની બદલવી જ હતી તો તે પોતે પોતાના અમલદાર અને સ્નેહી વર્ગ સાથે ત્યાં જઈને તેમ કરી શકત. વળી, (૭) પોતાનો એક દાત પડી ગયો તેને ધામધુમ સાથે દટાવી તેના ઉપર પુષ્કળ ખર્ચ કરી સુંદર કબર ચણાવી ! મહંમદનાં આવાં અવિચારી અને ધૂતી કામોને લીધે ઇતિહાસમા તે મહંમદ ગાંડા તરીકે ઓળખાય છે.

૪. વિચિત્ર રાજ્યનીતિનું પરિણામ અને મૃત્યુ:—
મહંમદનાં વિચિત્ર રાજ્યનીતિનું પરિણામ એકંદરે મારું આવ્યું નહિ. હિંદુ રાજ્યો અને મુસલમાન સરદારોએ ઠેકઠેકાણે બંડ કર્યો. પરિણામે એના વખતમાં સૌ કરતાં વધારે વસ્તાર પામેલી દિલ્હીની સલ્તનતના એની હયાતિમા જ ટુકડા થઈ ગયા. એના ભત્રીજા કર્નારપે બંડ કરતાં તેને પકડીને સુલતાન દિલ્હી લઈ ગયો, અને ત્યાં એને જીવતાં ચામડી ઉતરાવીને માર્યો ! બંગાળા, મલબાર અને દખ્ખણમાં અધિકારીઓ તેમજ લોકોએ સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉપાડ્યો. દખ્ખણનું બંડ બહુ જ વધી ગયું. હોયસળનો રાજા બલ્લાળદેવ, વરંગળનો પરાક્રમી કૃષ્ણનાયક તથા અનાગોંડીના હારિહર અને બુકરાય વગેરે નાના મોટા હિંદુ સરદારોએ સંધ કરી મુસલમાનોને

હાંથી કાઢયા. તેમનો બંદોબસ્ત કરવા સુલતાન દક્ષિણમાં આવ્યો. તે થોડીધણી વ્યવસ્થા કરી, એટલામાં ગુજરાતમાં બંડ જામ્યું. એટલે દક્ષિણનું કામ અધૂરું થઈ સુલતાન ગુજરાત તરફ દોડ્યો. એ જ ધામધુમમાં અનાગોંડીના હરિહર અને યુક્તરાયે વિજયનગરમાં ભેરાવર હિંદુ રાજ્યની તથા કુલબર્ગમાં હસન ગંધુએ આઠણી રાજ્યની સ્થાપના કરી. ગુજરાતમાં આવી સુલતાને મુરત અને ખંભાતને જાણે દુશ્મનનાં નગર હોય તેમ લૂંટ્યાં, અને બળવા-ખોરાને ગોંડળ આગળ હરાવ્યા. ત્યાંથી નાઠેલા બળવાખોરાને સિંધના રજપૂતોએ આશ્રય આપ્યાથી તેમને સજા કરવા સુલતાન સિંધમાં ગયો. ત્યાં અથડાટ અને ચિંતાથી તે માંદો પડી ઠંઠામાં મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૩૫૧.

૫. ઇબ્ન બતૂતા:—આ વિદ્વાન મુસાદર આફ્રિકામાં આવેલા ‘તાન્જોર’નો વતની હતો. એ ૧૨૨૦ ૧૨૨૦ ઇ. સ. ૧૩૪૦ માં દિલ્હી આવ્યો હતો. સુલતાન તે વખતે દિલ્હીમાં નહિ હોવાથી રાજમાતાએ તેને સારો આવકાર આપ્યો હતો. તે પછી સુલતાને આવીને પણ તેને બહુમાન સાથે ન્યાયાધીશનું કામ સોંપ્યું હતું. બતૂતાને પંચા-વન હજાર દિનારનું દેવું હતું. તે સંબંધમાં એણે સુલતાનને અરખી કવિતામાં જણાવતાં સુલતાને તે રકમ પોતાની તીજેરીમાંથી આપી દીધી હતી. તે પછી કેટલેક દિવસે બતૂતાને દિલ્હીમાં રહેવું પસંદ નહિ પડ્યાથી તે ચીનના વહીવટ મંડળ સાથે ચીન ગયો, અને ત્યાંથી પોતાને દેશ પાછો ર્યો. એણે પોતાની મુસાદરીનું વર્ણન લખ્યું છે. તેમાં સુલતાન મહંમદના ગુણદોષનું વર્ણન કરતાં તેણે લખ્યું છે કે “લોડોના ઉપર ઉપકાર કરવો અને તેમને તલવારની ધાર નીચે રાખવા એ બેઉ કામ એક સાથે કરનારો માણસ સુલ-તાન સિવાય બીજો કોઈ હશે નહિ. સુલતાનના હાથથી ખેરાત મેળવીને ખુશ થતો બીખારી અને તેના જ હાથથી દેહાન્ત સજા પામેલા

હતબાગીનું મુઠું એવી વિચિત્ર જોડી તેના મહેલના દરવાજામાં ધણીવાર સામી મળતી.”

૬. ફિરોજશાહ તખલખ:—મહંમદ પઝી તેના કાકાનો દીકરો ફિરોજ થોડી ગડબડને અંતે સુલતાન થયો ગાદીએ બેસતી વખતે એની ઃમર ૫૩ વર્ષની હતી. એની મા દીપલપુગની રાજ-કુંવરી હોઈ હિંદુ હતી. એણે ૩૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પણ તે અરસામાં એકે બંડ થવા પામ્યું નહિ. ગાદીએ બેસતા જ એણે સિંધ પ્રાંતનો બહોળસ્ત કરી તથા માજી રાજની જુલમી રાજ્યનીતિ બદલી રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં શાન્તિ સ્થાપન કરી. ખંગાળા પ્રાંત સ્વતંત્ર થઇ ગયેલો હતો તેને પાછો તાબે કરવા માટે એણે ઈ. સ. ૧૩૫૩ અને ૧૩૫૯ માં એમ બે સ્વારીઓ કરી. પરંતુ તેમાં એને ઝાઝો યશ ન મળતાં પાછા ફરવું પડ્યું. દક્ષિણના આફઘાની સુલતાન પાસે પણ માત્ર નામનું ઉપરીપણું સ્વીકારાવી તેનું સ્વાતંત્ર્ય તેણે કબૂલ રાખ્યું. ઈ. સ. ૧૩૫૪. આઘેના પ્રાંતો જીતવામાં ને સાયરવામાં ધન અને માણસોની ખુશરી કરવાનું એને પસંદ નહોતું. એ ધણીવાર કહેતો કે “ રાજ્ય નાનું હોય તો ફિકર નહિ; તેની “તમ બ્યવસ્થા રાખવામાં જ રાજનું ડહાપણ છે. ” ફિરોજના ડહાપણ અને પ્રજા કલ્યાણના પ્રયત્ન માટે સુલતામની કૃતિદાસમાં એનું નામ યાદગાર બન્યું છે. તે વખતના જમાનાને અનુસરી હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે એનો કંઈક કટાક્ષ હતો ખરો, તથા પિ એના અમલમાં પ્રજા એકંદરે સુખી અને આબાદ થઇ હતી. ખેડુનોની સ્થિતિ સુધારવા માટે એણે ખાસ પ્રયત્ન કર્યા હતા. પાછલા વખતની બાકી પડતી મહેસુલ અને તગારીની રકમો માફ કરી તેને લગતા તમામ કાગળપત્રો તેણે ફડાવી નાખ્યાં હતાં, તથા નહેરો વાટે પાણી પુરું પાડી ખેતીવાડીની સુધારણાના કામમાં ખાસ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. વળી રૈયતની દાદ સાંભળવા માટે તે દર વર્ષે રાજ્યના જુદા જુદા ભાગમાં ૪૨૦

અને ન્યાય ને પરાપકારથી તેમનાં દુઃખ દૂર કરતો. લોકો ફિરોજ-શાહ પર અત્યંત પ્રેમ રાખતા અને તેને પોતાના બાપ સમાન ગણતા. ગરીબોને મન નો તે તેમને અન્નદાતા જ હતો. તેણે સદાપ્રતો, મુસાફરખાનાં અને દવાખાનાં સ્થાપ્યાં હતાં. મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓમાં ફિરોજશાહ ખરે જ એક ન્યાયી અને બલો સુલતાન થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં ૯૦ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામ્યો.

૭. વજર મહ્યુલખાનઃ—એ ફિરોજશાહનો બહુ માનીતો વજર હતો. ફિરોજના યશસ્વી કાન્ધારીના ઘણાખરો યશ એને જ છે. એ મૂળ તૈબંગણ નરકનો કુલીન હિંદુ હોઈ વટલીને મુસલમાન થયો હતો. મહંમદ તરતખના વખતમાં ઘણાં વર્ષ સારાં કામ કરી તે ઉંચે દરજ્જે ચડ્યો હતો. ફિરોજશાહ તો તેની મુઠ્ઠીમાં હોય તેમ હતું. ફિરોજ ધર્મીવાદ કહેતો કે “મારો ખાન-ઠ-જહાન” જ ખરો સુવનાન છે.” ફિરોજને એના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોઈ તેના પર તે ખુબ્બ મહેરબાની ગમતો. વજરના જનાનામાં જુદા જુદા દેગની ૨૦૦૦ સ્ત્રીઓ હોઈ તેના એ મોટા પરિવારનું ભરણપોષણ સગકરી ખાનનામાંથી થતું. તે કપાન ફિરોજશાહે વજરના પ્રત્યેક છેકગ છેકરીને એક હજાર રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું હતું. મહ્યુલખાન પણ ફિરોજનાં એ વિશ્વાસ અને મહેરબાનીને તદ્દન પાત્ર હતો. ફિરોજ બહાર સ્વારીઓમાં કે રાજ્યની તપાસણી માટે જતો, ત્યારે આ વજર જ સંવળો રાજ્યકારભાર ઉત્તમ રીતે ચલાવતો અને સુલતાનને કોઈ જાતની તરફી પડવા દેતો નહિ. આવા ભરાસાપાત્ર વજરને લીધે જ ફિરોજશાહને લોક-કલ્યાણનાં કામો કરવાનો અવકાશ મળ્યો હતો. આ સુલતાન વજરની જોડા ખરેખર વખાણવા લાયક હતી. એ બનેની નસોમાં

• ‘ખાન-ઠ-જહાન’ એ તે વખતમાં પ્રત્યેક વજરનો ખિતાબ હતો.

હિંદુ લોહી વહેતું હોવાથી તેમની કારકીર્દીમાં પહેલાના જેવા અત્યંત ફરતાના બનાવો બનવા પામ્યા નહિ. વજીર મક્યુલખાન ઇ. સ. ૧૩૭૧ માં મરણ પામતાં તેનો વજીરનો ઓદો ફિરોજશાહે તેના પુત્રને આપ્યો.

૮. ફિરોજ તખલખનાં લોકકલ્યાણનાં કામો:—પ્રજનાં સુખ સગવડ માટે ફિરોજશાહે અનેક કામો કર્યાં હતાં. પ્રસિદ્ધ મુસલમાની ઇતિહાસકાર ફરિસ્તાના જણાવ્યા પ્રમાણે મસીદો, ધર્મ-શાળા, નિશાળો, દવાખાનાં, હમામખાનાં, નદીઓના બંધ અને પૂલો, વાવ, તળાવ, મહેલો અને શહેરો વગેરે મળી કુલ ૮૪૫ બાંધકામો ફિરોજશાહે કર્યાં હતાં. એ ઉપરાંત ખેતીવાડીના શાયદા સારૂં એણે અનેક નહેરો બંધાવી હતી, જેમાંની ત્રણ બહુ પ્રસિદ્ધ હોઇ હજુ પણ ચાલુ છે. ખેતીની સુધારણા માટે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નહેરો દાખલ કર્યાનું માન ફિરોજ તખલખને જ ધટે છે. એની પહેલાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એવો પ્રયત્ન કોઈ તરફથી થયો નહોતો. અલબત્ત દક્ષિણમાં પાંડય અને ચૌહાણ રાજાઓ તરફથી એવાં કામો કંઈ કાળથી થતાં આવ્યાં હતાં, અને તેમની માહિતી ફિરોજને પોતાના વજીર મારફત મળવાથી જ તેને એ બાબતનો વિચાર સુઝ્યો હતો. ફિરોજની આ ઉપયોગી યોજનાથી ઘણી પડતર જમીન ખેડાણમાં આવી અને કેટલીક જમીન તો દર વર્ષે બળ્લે પાક આપતી થઈ. આ બાંધકામો સિવાય પણ પ્રજાના કલ્યાણ માટે બીજા અનેક ઉપાયો એણે લીધા હતા. માછી રાજાએ દાખલ કરેલા દોર ઠાંક અને ધંધા રોજગાર ઉપરના જીલમી કરો માફ કરી, અવયવો કાપવાના ક રીયાવીને મારવાની સજા એણે બંધ પાડી હતી. તેમજ દેહાન્ત દંડ માટેના ગુન્હાઓની સજ્યા પણ ઘટાડી હતી. એકંદરે આ સુલતાનને ખીલજી વંશના પહેલા સુલતાન જલાલુદ્દીન જેટલો જ લોહી રેડવાનો કંટાળો હતો. લાંચ રૂવત લેનાર કિંવા મળેલી સત્તાનો દુરુપયોગ કરનાર સરકારી અધિકારીઓ માટે એણે હદપારની

સજા કરાવી હતી. ફિરોજશાહની આ લોકકલ્યાણની લાગણી માટે તેની પ્રજા એને અંતઃકરણપૂર્વક આશ્રિય દેતી, અને એ આશ્રિયને પ્રતાપે જ તે લાંબું અને શાંતિભર્યું રાજ્યસુખ ભોગવી શક્યોજ એના એ પ્રજાપ્રેમનાં આજ પશુ વખાણ થાય તેમાં શી નવાઈ ?

ફિરોજનાં સહૃદયોની ખ્યાતિ ઇજ્જત પહોંચતાં ત્યાંના ખલિફે એને શાખાશી સાથે બહુમાન પોષાક મોકલી આપ્યો હતો.

૯. હિંદુઓ પ્રત્યે ફિરોજશાહનું વલણ:—ફિરોજશાહ ઇસ્લામ ધર્મનાં સુસ્ત અભિમાની હતો. તેથી હિંદુઓ પ્રત્યે તેનું વર્તન એકંદરે માયાળુ હોવા છતાં, તેમની જાહેર મૂર્તિપૂજા કે ચિત્રામણને તે ચાલવા દેતો નહિ. જાહેર મૂર્તિપૂજા કરવાની એણે બંધી કરેલી હોઈ જાહેર મંદિરો અને મૂર્તિઓનો નાશ કરાવી નાખ્યો હતો. x આદ્યજ્ઞો પર તો એને ખાસ ઇતરાજ હતી. તેમને તો એ મૂર્તિપૂજાની ચાવી રૂપ ગણતો. તેથી આગલા સુલતાનોએ આદ્યજ્ઞોને જજ્યા કરમાંથી જે માંત્રી આપી હતી તે એણે પાછી ખેંચી લીધી. આદ્યજ્ઞોએ ધણીયે તકરાર લીધી, રાજમહેલની સામે લાંઘણ ખેંચીને કે ચિતામાં બળીને જીવ આપવા સુધીની તૈયારી કરી, છતાં સુલતાને પોતાનો ઠરાવ ફેરવ્યો નહિ. છેવટે આદ્યજ્ઞોના વતીને કદ બીજા લોકોએ બરી સમાધાન કર્યું.

એક આદ્યજ્ઞની વાત ખાસ ચમત્કારિક છે. તે આદ્યજ્ઞ દિલ્હીને રહીશ હોઈ સુલતાનના ફરમાનની પરવા ધર્યા વગર પોતાને ઘેર બારે ઠાઠથી ચિત્રામણ પૂજા કરતો હતો. લોકડાના એક પાટીયા પર રંગીત ચિત્રો કાઢીને તેમની તે પૂજા કરતો. એના દેવ ધણા માણસોને પરચો બતાવતા હોવાથી અનેક લોકો તેનાં દર્શન આવી

* “ઐતિહાસિક વાર્તામાળા મોગલવંશ”ની ૫૩ મી વાર્તાનો સંબંધ સમજાવવો.

x સંભવ છે કે ઘેરઘેર દેવસેવાનો રિવાજ આ સમયથી વધુ પ્રચારમાં આવ્યો હોય.

આધા આખડી કરવા લાગ્યા. તેમાં કેટલાક મુસલમાનો પણ આવતા. વળી અમુક દિવસોએ તો મોટા મોટા સરકારી અમલદારો પણ તેને ત્યાં ગુમ રીતે એકઠા મળતા. આમ હોવાથી ઘણાં મુસલમાન સ્ત્રી પુરુષોની તે બ્રહ્મણ પર આરથા બેઠી, ને તેના દેવની મુસલમાનોમાં પણ માનના મનાવા લાગી. એ વાતની ફિરોજશાહને ખબર પડતાં જ તે ખીજવાયો, અને તે બ્રહ્મણને તેના દેવ સાથે દરબારમાં પકડી મંગાવ્યો; ને પછી ઉલ્માઓના અભિપ્રાયથી તેને જીવતા બાળી મૂકવાની સજા કરમાની. બ્રહ્મણે પણ સહર્ષે સ્વધર્મની ખાતર પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું.

ફિરોજનું આ વર્તન હાલની દૃષ્ટિએ, અલબત્ત, નિષ્ઠ જ લેખાય, છતાં તે વખતના મુસલમાનોનાં ધર્મભાવના જ કંઈ એવી હતી. સુલતાનના અંધા ગુણો છતાં તેના આ ધર્મધણ્યનો દોષ હિંદુઓને ધણો સહ્યો હશે એમ શક નહિ. તથા પિં જાહેર મૂર્તિઓના પ્રતિબંધ સિવાય બીજી રીતે કોઈ બુદ્ધિમંત્ર હિંદુઓ પર ધર્મને નામે થયો લાગતો નથી.

૧૦. ફિરોજશાહના છેલ્લા દિવસો:—ફિરોજશાહની કારકીર્દીનો છેલ્લો ભાગ અર્થાત્ અને ચિંતામાં પસાર થવા પામ્યો. વજીર મધ્યુજ પછી તેના પુત્રને ફિરોજશાહે ખાન-ઝ-ઝહાન બનાવ્યો હતો, એ તો આગળ કહેવાઈ જ ગયું છે. ફિરોજશાહે અતિશય વૃદ્ધ થતાં રાજ્યની તમામ લગામ આ નવીન વજીરના હાથમાં સોંપી દીધી હતી. પરંતુ પછી વજીર અને શાહજહાં વચ્ચે અણબનાવ થતા ફિરોજે વજીર પાસેથી સત્તા પાછી લઈને શાહજહાંને સોંપી અને વજીરને તેના હાથ તળે કામ કરવાની ફરજ પાડી. શાહજહાં મહંમદે વજીરનો ઇ. સ. ૧૮૭૦માં ઘાત કરાવ્યો. શાહજહાંમાં રાજ્યનો સમગ્ર કારભાર ચલાવવાની હાથકાત નહોતી, તેથી જ્યાં ત્યાં ઘોડાઓ ઉભો થઈ તોશાન થવા લાગ્યાં. ખુદ રાજધાનીમાં એની અને તેના બે ભત્રીજાઓની વચ્ચે ચડઝડાટ થઈ તકરાર વધી પડી. તે એટલે સુધી કે વૃદ્ધ સુલતાનને પોતાને આવીને

રાજ્યની લગામ પાછી પોતાના હાથમાં લેવાની જરૂર પડી. મહંમદને દિલ્હીમાં રહેવું ભારે થઇ પડ્યાથી તે તેનો ત્યાગ કરી ગયો. તેથી પોતાની પાછળ પોતાના પૌત્ર ફતેહખાનને ગાદીવારસ નીમી આ ભક્ષો અને લોકપ્રિય સુલતાન ૯૦ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૩૮૮માં મરણ પામ્યો.

૧૧. ફિરોજ તથલખ પછીની અવ્યવસ્થા:—ફિરોજશાહની ભલમનસાઇ અને પરાપકારી વર્તનને લાંબે પ્રજાનાં તેના પર પ્રેમ બધાયો હતો, છતાં સાથે સાથે સુલતાન માટેની ધાક પણ રહી નહોતી. તેથી એના પછી ગાદીએ આવનારા નખખા અને નાલાયક નીકળ્યાથી તુરત જ રાજ્યમાં બધે ગડબડાખ્યાય મચી રહ્યો. સુલતાન બલખને નાપુદ કરેલી ગુલામોની પ્રથા ફિરોજશાહે પાછી સજીવન કરી હતી અને અનેક ગુલામો સત્તાધીશ થયા હતા. તેમના તરફથી એ ધાંધલને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. ફિરોજ પછી એનો પૌત્ર આસુદ્દીન ગાદીનશીન થયો. ખરો, પણ પાંચ મહિનામાં જ એના એક ભાઇ અને પિત્રાઇએ મળી એને મારી નાખ્યો. એ ગડબડમાં અધ્યુમ્કર નામનો ફિરોજશાહનો બીજો એક પૌત્ર ગાદીએ ચડી બેઠો. પણ તે રાજ્ય ચલાવવાને નાલાયક જણાયાથી ઉમરાવોએ તેને ઉઠાડી મૂકી ફિરોજના નાસી ગયેલા શાહજહાને પાછો બોલાવી ગાદીએ બેસાડ્યો. એ મહંમદશાહ ઇ. સ. ૧૩૯૦થી ૧૩૯૪ સુધી ચાર વર્ષ રાજ્ય ભોગવી તાવથી મરણ પામ્યો. તેની પછી એનો છોકરો હુમ યુન 'સિકંદર' નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. પણ તે એકાએક મરણ પામતાં મહંમદશાહનો બીજો પુત્ર મહમૂદ સુલતાન થયો. આ મહમૂદ તથલખવંશનો છેલ્લો સુલતાન હોઇ મોગલવંશના એના નામરાશી મહંમદશાહના જેવો જ કમનસીબ હતો. એના સુબાઓ અને બીજા અધિકારીઓએ બંડ કરી જોનપુર પંજાબ, ગુજરાત, મળવા અને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો સ્થાપ્યાં. અલ્લાઉદ્દીને નાપુદ કરેલી જગીર આપવાની નીતિ

ફિરોજ ફરી શર કરેલી હોવાથી સ્વાર્થી સરદારોને સ્વતંત્ર ચવાની મીઠ સોધ મળી. (ફિરોજશાહની એ જગીરી પદ્ધતિને લીધે જ તથલખશાહીના એની પછી તરત જ ટુકડા થવા પામ્યા એમ ધણા ઇતિહાસકારોનું માનવું છે.) સુલતાનની સત્તા માત્ર દિલ્હીની આબુ-બાબુના પ્રદેશ પર જ રહેવા પામી હતી. તેવામાં પ્રસિદ્ધ મોગલ બાદશાહ તૈમૂરલગે સ્વારી કરી મરવા બેઠેલી તથલખશાહીને કાયમનો ફટકો માર્યો.

૧૨. તૈમૂરલગની સ્વારી:—તૈમૂર મધ્ય એશિયામાં આવેલા સમરકંદને પ્રતાપી બાદશાહ હોઇ તેણે એશિયાનાં સઘળાં મોટાં રાજ્યોને જીતી લઇ યૂરોપી રાજ્યો પર પશુ પોતાની રહે બેસાડી હતી. તૈમૂરલગે અફઘાનિસ્તાન જીતી લીધા પછી હિંદુસ્તાનની લક્ષ્મીથી લોભાઇ તેના પર ચડાઇ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તે સુજબ ઇ. સ. ૧૩૯૮માં તે પ્રચંડ લશ્કર સાથે સિંધુ જોળંગી સ્મરતખંડમાં પેઠો. દિલ્હી આવતાં લગી એની ફાજને કોઇએ રોકી નહિ. રસ્તે અનર્થ ગુળરતાં ગુળરતાં મોગલો છેક દિલ્હીની લગોલગ આવી પહોંચ્યા ત્યારપછી મહમૂદશાહ પોતે લડવા નીકળ્યો. એના વજીર ઇકબાલખાને બહુ બહાદુરી બતાવ્યા છતાં દિલ્હીના લશ્કરની હાર થઇ અને મહમૂદશાહ શુજરાત ને માળવા તરફ નાસી ગયો. તે પછી વિજયી તૈમૂરે દિલ્હીમાં પેસી બાદશાહપદ ધારણ કર્યું. સાત દિવસ શાંતિપૂર્વક કારબાર ચાલ્યા પછી મોગલો અને દિલ્હીવાસીઓ વચ્ચે કોઇ કારણસર રમખાણ મચ્યું. એટલે પછી મોગલ સિપાઇઓ શૂખ્યા વરૂની માફક દિલ્હી શહેરમાં ફરી વળ્યા, અને લૂંટપટ તેમજ તરવાર અને અગ્નિથી એ રાજનગરીની પાય-માલી કરી નાખી. એ પ્રમાણે બરાબર પાંચ દિવસ ચાલ્યા પછી લૂંટી લેવાનું કંઇ જ ન રહ્યું ત્યારે મોગલો ટાઢા પડ્યા, ને તૈમૂર અદળક લૂંટ લઇ પોતાને દેશ પાછો શ્યો. જતી વખતે ખીજર-ખાન નામના સુબાને તે પોતાના વતી પંજબમાં મુકતો ગયો.

૧૩. તખલખ વંશની આખર:—તૈમૂરના પાછા ૨૪યા પછી વજીર ઇકબાલખાને પાછા આવી મહા મહેનતે દિલ્હીમાં કંઇક શાંતિ સ્થાપી અને નાસી ગયેલા મહમૂદને માળવામાંથી પાછો બોલાવ્યો; પણ વજીરનો વિચાર અંદરખાનેથી ગાદી પચાવી પાડવાનો હોવાથી તેને અને મહમૂદને બન્નું નહિ. તેથી મહમૂદ કંટાળીને કનોજ જઈ રહ્યો. વજીર અને સુલતાન વચ્ચેનો આ ઝઘડો પત્યો નહોતો, તેવામાં તૈમૂરના સુબા ખીજરખાન સાથે ઇકબાલને ટોટા થયો; અને લડાઇ થતાં ખીજરખાનને હાથે ઇકબાલ માર્યો ગયો, ઈ. સ. ૧૪૦૫. તે પછી દિલ્હીના એક સરદાર ફોલતખાન લોદીએ મહમૂદને ફરી બોલાવી ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ તેની સત્તા બેઠકે તેવી જામી નહિ. ખીજરખાન સાથેના વાંધા પણ ચાલુ જ હતા. તેવામાં મહમૂદ તાવથી મરિદો પડી ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં મરણ પામ્યો. એની જ સાથે તખલખશાહીના અંત આવ્યો.

મહમૂદના મરણ પછી ફોલતખાન લોદીએ દિલ્હીની ગાદી પચાવી પાડી, પણ તેની સાથે ખીજરખાન તૈમૂરની વતી લડવા લાગ્યો. પરિણામે ફોલતખાનની હાર થઇ અને ખીજરખાને દિલ્હી નો કબજો કરી સૈયદોની સત્તા સ્થાપી, ઈ. સ. ૧૪૧૬.

પ્રકરણ ૧૪ મું

સૈયદ વંશ

ઈ. સ. ૧૪૧૬ઈ. ઇ. સ. ૧૪૫૦

૧. ખીજરખાન:—એ હિંદુસ્તાનમાં જન્મેલો સૈયદવંશી પઠાણ હતો. તૈમૂરની સ્વારી વખતે એણે એ મદાન મોગલ બાદશાહ ની મરજી સંપાદન કરી લીધાથી તૈમૂરે પછા ફત્તી વખતે એને હિંદ આતેના પોતાના સુબા તરીકે નીમ્યો હતો. તખ્તખશાહીની આખર આણુનાર દોલતખાન હોદી પાસેથી રાજ્યસત્તા છીનવી લીધા બાદ પણ ખીજરખાને પોતે રાજચિહ્નો ધારણ કર્યા નહોતાં. તૈમૂરના નામથી જ તે સધળો કારભાર ચલાવતો. તૈમૂરના મરણ બાદ તેનો પુત્ર શાહરૂખ ખીજરાં સમરકંદને બાદશાહ થયો. તેને ખીજરખાન કોઈ કોઈ વાર ખંડણી મોકલતો. ખીજરખાન જાતે બહાદુર હોઈ રાજ્યકુશળ પણ હતો. છતાં તૈમૂરની સ્વારી પછી સરદારોમાં જામેલી ખંડખોર વૃત્તિને તે દાખી શક્યો નહિ. એનું રાજ્ય ઘટીને છેક જ નાનું થઈ ગયું, અને એ નાના રાજ્યનું મહેસુલ પણ સ્વારી કર્યા વગર બાગ્યે વસુલ થતું. એ સ્થિતિમાં સાત વર્ષ રાજ્યકારભાર ભોગવી ખીજરખાન ઈ. સ. ૧૪૨૩ માં મરણ પામ્યો. નીતિ, ઉદારતા અને પરોપકાર વૃત્તિના ગુણોથી એણે પ્રજાનાં દિલ જીતી લીધેલાં હોવાથી પ્રજા તેને બહુ ચહાતી.

૨. સૈયદ મુબારક:—ખીજરખાન પછી એનો પુત્ર મુબારક ગાદીએ બેઠો. એ પણ એના બાપ જેવો બક્ષો હોઈ રાજ્યકારભાર માટે લાયક હતો. પરંતુ તે વખતને જમાનો ખટપટનો હતો, ત્યારે તેની પોતાની પ્રકૃતિ શાંતિપ્રિય હતી. તેથી તેની કારકીર્દી સરળ નીવડી નહિ. પોતાના ખંડખોર અમલદારોને વચ કરવામાં જ એની કારકીર્દી ખલાસ થઈ. સમર-ઉલ-સુફ નામે મુબારકને વશર હતો.

તેની સાથે કંઈ કારણસર એને અણુજનાવ થયો. તેથી એ દુષ્ટ વજીરે સુબારક એક દિવસ મસ્જિદમાં નમાજ પઢતો હતો તે વખતે મારાઓ મોકલી તેનું ખૂન કરાવ્યું. સુબારક બહુ ન્યાયી અને દયાળુ હોવાથી એની પ્રજાને એના પર ખૂબ ચાહ હતો. એના આ અકાળ મૃત્યુથી રૈયતને ઘણું જ દુઃખ થયું.

૩. સૈયદ મહમદ:—સુબારકના ખૂન પછી વજીર સફર-ઉલ-મુલકે તેના મહમદ નામના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી સઘળા રાજસત્તા પોતાના કાબુમાં લીધી. આ સુલતાન વજીરની બેઠીને થોડો વખત તેા ઠીક બન્યું. પણ પછી વજીરના અત્યાચારથી લોકો એટલા બધા ત્રાસી ગયા કે તેમણે વજીર અને સુલતાનને મારવા માટે કાવતરું રચી ખુશો બળવો કર્યો. એ પ્રસંગે સુલતાન એ દુષ્ટ વજીરનો સાથ છોડી દધ લોકપક્ષમાં બળ્યાથી વજીર અને સુલતાનને દુરમનાવટ મળી, અને તેઓ એકબીજાને જીવ લેવાની ખટપટમાં પડ્યા. તેમાં છેવટે સુલતાનને યશ મળતાં સફર-ઉલ-મુલક માર્યો ગયો. એ રીતે સુલતાન મહમદ વજીરના પંજમાંથી તો છુટો થયો. પણ તે જાતે દુરાચરણી હોવાથી તેનાથી રાજ્યને બ'દોખસ્ત થઇ શક્યો નહિ. સરહિંદમાં બહિલોલ લોદી નામના એક અરધાને બળવાન થઇ પંજાબ પ્રાંત કબજે કર્યો હતો. વખત જતાં એનું જોર એટલું વધી પડ્યું હતું કે સુલતાન મહમદને પોતાને એની મદદ માગવી પડી હતી. એક બે વાર બહિલોલે એવી મદદ કરી પણ હતી. પણ તે પછી સુલતાન અને બહિલોલ વચ્ચે અણુજનાવ થતાં બહિલોલ કિલ્લીની આદી કબજે કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેવામાં જ મહમદ માંદો પડી મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૪૪૫.

૪. સૈયદ અલ્લાઉદ્દીન:—મહમદ પછી તેનો પુત્ર અલ્લાઉદ્દીન કિલ્લીપતિ થયો. પણ તે એના બાપ કરતાં પણ વધારે નમાલો હોવાથી કિલ્લીપતિની સત્તા રાજધાનીની બહાર ઝાઝી રહી નહિ. એ રહીસહી સત્તા પણ છીનવી લેવા બહિલોલની ખટપટ ચાલુ જ હતી.

તેવામાં અઘાઉદ્દીને દિલ્હીયા સો માધ્ય પૂર્વમાં પોતે વસાવેલા બદાઉન નામના શહેરમાં વસવાનો મનસુબો કર્યો. તેના એ વિચાર સામે વજર હુમીદ પડ્યાથી એ બંનેને અણબનાવ થયો. પરિણામે વજરે બહિલોલની મદદ માગી. એટલે બહિલોલે વજરને સળ કરવાને બદાઉને દિલ્હી બણી કૂચ કરી. અઘાઉદ્દીનને તે વખતે શાંતિ એટલી બધી વ્હાલી લાગી અને બદાઉન માટેનો એનો મોહ એટલો બધો હતો, કે એણે દિલ્હીની પોતાની રાજ્યસત્તા રાજપુત્રીયા બહિલોલના હાથમાં સોંપી દીધી ને પોતે બદાઉનમાં જઈ રહ્યો; ઇ. સ. ૧૪૫૦. એ રીતે દિલ્હીમાંની સૈયદ સત્તાનો અંત આવી લોદી સુલતાનોનો અમલ શરૂ થયો. અઘાઉદ્દીન તે પછી ૨૮ વર્ષ જીવી બદાઉનમાં જ મરણ કર્યું થયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું

લોદી વંશ

ઇ. સ. ૧૪૫૦ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬

૧. લોદીઓનો ઉદ્ભવ:—લોદી લોકો પશ્ચિમી આફઘાન જ હતા. તેમનો અમલ ધધો વેપારનો હતો. ઇરાન અને હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર ખેડીને તેઓ શ્રીમંત થયા હતા. ફરોજ તખલખના વખતમાં તેમનો રાજકાજમાં પ્રવેશ થયો. બહિલોલનો દાદો મુલતાનનો સુબેદાર હતો. સૈયદોના અમલમાં તેનો બાપ અને કાકો લશ્કરી અધિકાર પર હતા. સૈયદ મહમદને લોદીઓ સાથે અણબનાવ થતાં તેણે એમને બહુ પજાર્યા હતા. છેવટે બહિલોલ લોદીએ જોરાવર

થઈ પ્રથમ સરહિંદ અને પછી પંજાબ પ્રાંત કબજે કર્યા, અને પછી લાગ મળતાં દિલ્હીની ગાદી પશુ હાથ કરી, ઇ. સ. ૧૪૫૦.

૨. અહિલોલ લોદી:—ગાદીએ બેસતાં જ અહિલોલ જોષ્ઠ શક્યો કે વજર હુમીદના પ્રતાપ આગળ પોતે ઝાંખો પડતો હતો. તેથી યુક્તિથી એણે વજરને કેદ કરી લીધો, અને તેની સધળી સત્તા તોડ્યા બાદ તેને એક ખાનગી ગૃહસ્થ તરીકેની જીંદગી ગુજરવાની શરતે છૂટો કર્યો. પંજાબ અને સરહિંદના પ્રાંતો અહિલોલના તાબામાં પહેલેથી હોવાથી તેના રાજ્યની સીમા એકદમ વધી ગઈ. તે પછી કૈયદોના વખતમાં સ્વતંત્ર થઈ ગયેલા સુલતાનને તાબે કરવા માટે અહિલોલે સુલતાન પર સ્વારી કરી. પરંતુ તે જ અરસામાં જોનપુરના શર્કી રાજાએ દિલ્હી પર ચડાઈ કર્યાથી અહિલોલને સુલતાનથી પાછા ફરવું પડ્યું. શર્કી રાજા સાથે અહિલોલે સતત ૨૮ વર્ષ લગી લડી જોનપુરને ફરી દિલ્હીના તાબામાં આણ્યું. અહિલોલ તે પછી દસ વર્ષ જીવ્યો. તે અરસામાં એણે ખીજ નાની નાની લડાઈઓ કરી પંજાબથી બનારસ સુધીનો ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ધણોખરો ભાગ પોતાના રાજ્યમાં સામેલ કર્યો. એ પ્રમાણે ૭૮ વર્ષના સતત ઉદ્યોગ અને પરાક્રમથી દિલ્હીની રાજ્યસત્તાને ફરી તેજમાં લાવી અહિલોલ લોદી ઇ. સ. ૧૪૮૮ માં ગુજરી ગયો.

૩. સિકંદર લોદી:—અહિલોલખાનને નવ પુત્ર હતા. તેમાં ના પાંચ એના મૃત્યુ વખતે હયાત હતા. અહિલોલે વીલ કરી એ પાંચ પુત્રો વચ્ચે પોતાનું રાજ્ય વહેંચી આપવાની વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ ઉમરાવોને એ ગોઠવણ રાજ્યના હિતની દૃષ્ટિએ ઠીક નહિ લાગ્યાથી તેમણે એને પોતાના સૌથી વડા પૌત્રને વારસ નીમતા જવાની વિનંતિ કરી. અહિલોલખાન એક સોનીની સુંદર છોકરી વેરે પરણ્યો હતો. તેના પર અહિલોલનો બહુ પ્યાર હતો. એ રાણીએ પશુ પોતાના પુત્ર નિજમખાનને ગાદી મળે તે માટે ખટપટ આરંભી. ફરમાન કોઈ પણ જાતની ચોક્કસ વ્યવસ્થા કર્યા વગર અહિલોલ

ગુજરી ગયો. એટલે થોડી ઘણી તકરારને અંતે કેટલાક ઉમરાવોના મદદથી નિજમખાન ફાવ્યો અને સિકંદરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એ સુલતાન પણ એના આપના જેવો શરો અને ઉભોગી હતો. ગાદીએ બેસતાં જ એણે પોતાના રાજ્યની અંદર સારો બંદોબસ્ત કર્યો, અને પછી જુદેલખંડ તથા ઉત્તર માળવા વગેરેના હિંદુ રાજ્યો પર ચડાઈ કરી તેમને વશ કર્યાં. તે પછી બિહાર પ્રાંત જીતવાનું તેના આપે અધુરું મૂકેલું કામ તેણે પાર મેલ્યું. તેમજ ધોળપુર, અંદેરી, ગ્વાલિયર વગેરે ઠેકાણાંનાં હિંદુ રાજ્યો જીતાયાથી દિલ્હીનું રાજ્ય શરીને લગભગ આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વિસ્તાર પામ્યું. સિકંદરનો સ્વભાવ ક્યાળુ અને પરાપકારી હોઈ રાજકાજમાં પણ તે કુશળ હતો. તેથી એની કારકીર્દીમાં એકંદર રીતે અખંડિત શાંતિ જળવાઈ હતી. પ્રજાનાં સુખ સગવડ માટે એણે પોલિસ ખાતાની તથા હોટેસ્વાર ટપાલની વ્યવસ્થા કરી હતી, તેમજ સડકો, પૂલો વગેરે વ્યવહારનાં ધણાં નવીન સાધનો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. તે પોતે વિદ્વાન, કવિત્વ શક્તિવાળો અને કાયદાઓમાં કુશળ તથા ન્યાયી, પણ ધર્માધ હતો. સિકંદર શાહ ૧૯ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૫૦૭ માં મરણ પામ્યો.

૪. સુલતાન સિકંદર લોદીની ધર્માધતા—સુલતાન સિકંદર લોદીમાં રાજ્યકર્તાને લાયક અનેક સારા ગુણો હોવા છતાં ધર્મની આખતમાં તેનું મન ઘણું સાંકડું હતું. હિંદુ ધર્મનાં તેને પક્ષો દ્રુપ હતો, તેથી પોતાના રાજ્યમાંનાં સઘળાં હિંદુ દેવાલયો તેણે તોડાવી નાંખાવ્યાં, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ લોકોની જાત્રાઓ તેમજ પર્વણોને દિવસે નહીં અને બીજાં તીર્થોમાં સ્નાન કરવાની પણ બંધી કરી. સુલતાનના આવા ધર્મદ્રુપથી હિંદુ પ્રજામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ધણા સમજી મુસલમાન સાધુઓએ પણ સુલતાનને એ કામમાં વાર્યો હતો. કહે છે કે હિંદુઓના જાત્રા વિરુદ્ધના ફરમાન સંબંધમાં એકવાર એક દર્વેશ સુલતાનને જરા નરમાશ ધારણ કર-

વાની બલામણુ કરી. તે પર સિકંદરે “ રે ! નરાધમ, શું તું બુવ-
પરસ્તી (મૂર્તિપૂજા) ની વફાઈત કરવાની હિંમત ધરે છે ? ”—એમ
કહી આનમાંથી તરવાર ખેંચી. પણ તે દ્વેશે “ નહિ જુ હુજુર, મારું
કહેવું તો માત્ર એટલું જ છે કે રાજા લોકોએ પોતાની રૈયત
પર બૂલમ ન ગુજારવો ? ”—એમ કહી સુલતાનને ટાઢો પાડ્યો. છતાં
સિકંદરનો ધર્મદ્વેષ મોળો પડ્યો લાગતો નથી. ઇ. સ. ૧૪૮૬ ના
આરસામાં લખનૌ પાસેના એક ગામમાં બુદ્ધ નામે એક બ્રાહ્મણ
રહેતો હતો. તે એમ પ્રતિપાદન કરતો હતો કે “ હરકોઇ ધર્મ
અદ્વાપૂર્વક પળાતાં ઇશ્વર તેને મંજૂર રાખે છે, કારણ બુદ્ધને મન
તો સધળા જ ધર્મો સરખા છે.” એ બ્રાહ્મણે પોતાનો મત એવી તો
સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો કે તેની આમળ લખનૌનો કાજ પણ ભોટો પડ્યો.
આખરે સિકંદરને કાને એ વાત પહોંચતાં તે અત્યંત ચીડાયો, અને
મોલવીઓ પાસે ઇન્સાફ કરાવી તે બ્રાહ્મણને કાં તો મુસલમાન થવાનું
કે જાન ખોવાનું ફરમાવ્યું. સ્વધર્મપ્રેમી બ્રાહ્મણે ખુશીથી શિરચ્છેદ
કબૂલ કર્યો.

૫. લોદી સુલતાનોની રાજ્યવ્યવસ્થા:—બહિલોલ અને
સિકંદરની બહાદુરીને લીધે દિલ્હીના રાજ્યનો વિસ્તાર પાછો ધણો
જ વધ્યો, તથાપિ રાજ્યમાં બંધારણ જેવું કંઈ જ રહ્યું નહોતું.
જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબેદારો, જમીનદારો અને નાના અમલદારો
સુદ્ધાં દિલ્હીના સુલતાનની પરવા ન કરતાં, પોતપોતાની હકુમતમાં
શહે તેમ વર્તતા હતા. રૈયતને પણ બુદ્ધ સુલતાનની પરવા કરવાની
જરૂર નહોતી ભાસતી, કારણ કે તેમને પોતાને રાત દહાડે જે નાના
મોટા અમલદારો સાથે કામ પડતું તેમની મરજી સચવાય એટલે
ખસ થતું. અર્થાત્ કે સધળું રાજ્ય કાયદાથી નહિ, પણ જે તે સ્થળ
ની અમુક વ્યક્તિની મરજી અનુસાર ચાલતું. લોદીઓનું એ વિશાળ
રાજ્ય માત્ર તેમના બાહુબળથી જ એકત્ર રહ્યું હતું. અરધાનોનું
જોર ધણું વધી જવાથી તે લોકોને સંપૂર્ણ છૂટ આપ્યા વગર ચાલે

તેમ નહોતું. તેથી તેમને રાજી રાખવા માટે બહિલોલ અને સિકંદરે તેમને અનેક પ્રકારની સવલતો આપી હતી. દરબારમાં બીજા લોકો ઉભા રહેલા હોય તે વખતે માત્ર અશ્વાનોને નીચે બેસવાની છૂટ હતી. ઇબ્રાહિમ સુલતાને એ સવલતો બંધ પાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં અશ્વાનોમાં અસંતોષ ફેલાયો અને એ અસંતોષ તેના રાજ્યના નાશનું એક કારણ નીવડ્યું.

૬. સુલતાન ઇબ્રાહિમ અને લોદી વંશના આખર:—
સિકંદર પછી એનો પુત્ર ઇબ્રાહિમ સુલતાન થયો. તે શરૂ હોવા છતાં તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાનું ડહાપણ નહોતું. માદીએ બેસતાં જ તેણે અશ્વાન સરદારને અપાયેલી સવલતો બંધ કરી તેમની શિરમેરી તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેથી સઘળા અશ્વાન સરદારો તેના પર બળી કૂચા, અને જલાલખાન નામના તેના એક ભાઈની સાથે મળી જઈ અંડ કર્યું. ઇબ્રાહિમે જલાલખાન સાથે લડાઈ કરી તેને તેમ જ પોતાના બીજા ભાઈ-એને અને ઘણા અંડખોર અશ્વાનોને મારી નાખ્યા. આથી કોરા પ્રાંતનો સુબેદાર કે જે જલાલખાનનો મિત્ર થતો હતો તેણે અંડ કર્યું. તે સમાવતાં ઇબ્રાહિમને બહુ મુશીબત પડી. તે પછી ઇબ્રાહિમને સર્વત્ર શાંતિ રચાયેલી લાગી. પણ એ સ્થિતિ ઝાઝા વખત ટકી નહિ. બિહારનો સુબેદાર ફરીયાંખાન લોહાણી મરણ પામતાં તેના પુત્ર બહાદુરખાન લોહાણીએ બળવો કરી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને અનેકવાર દિલ્હીની ફાજને હરાવી. રાણા સંગને હાથે પણ ઇબ્રાહિમને શિક્ત મળી. પંજાબના સુબેદાર દોલતખાન લોદીએ પણ અંડ કરી કામુલના મોગલ બાદશાહ આખરને હિંદ પર ચડાઈ લાવવા ઉરકર્યો. આખર પણ હિંદુસ્તાનની પાદશાહી મેળવવા તકાસી રહ્યો હતો. તેથી એણે દોલતખાનનું આમંત્રણ પુશીથી સ્વીકારી લીધું. ઇબ્રાહિમનો કાકો અબ્દાઉદ્દીન કચારનેાચે આખરને શરણે જઈ રહ્યો હતો. આખરે પ્રથમ તો એ અબ્દાઉદ્દીનને લશ્કર આપી મોકલ્યો. પરંતુ તેમાં એનો પરાબલ થતાં અબ્દાઉદ્દીનને પાછા હઠી જવું પડ્યું.

૧૬ મું સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૫૧

દરમ્યાન બાબર તેની મદદે આવ્યો. પંજાબનો સુબો દોલતખાન શરૂઆતમાં તો બાબરને મળી ગયો, પણ પાછળથી બંને પક્ષ વચ્ચે કંઈ ગેરસમજુત ઉભી થતાં તે બાબરથી છુટો પડી તેની સામે થયો. તેથી એ વખતે બાબરને દિલ્હી જતા વગર પાછું ફરવું પડ્યું. પણ બીજા વર્ષે પાછો તે ૧૨૦૦૦ બળવાન ભોગલો અને ફેટલીક તોપો સાથે ચડી આવ્યો, અને પ્રથમ દોલતખાનને મારી દિલ્હી પર ઘસ્યો. તેને રોકવા ઇબ્રાહિમ એક લાખ સ્વાર અને ૧૦૦૦ હાથીઓના લશ્કર સાથે પાણીપતના મેદાનમાં આવી ઉભો. એ ઠેકાણે પઠાણ અને ભોગલો વચ્ચે ખૂનખાર ચુક થયું. તેમાં ઇબ્રાહિમ બહાદુરીથી લડ્યો છતાં હાર્યો અને માર્યો ગયો.

ઇબ્રાહિમના અંત સાથે જ દિલ્હીના પઠાણ રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ જગપ્રસિદ્ધ ભોગલ સામ્રાજ્યનો પાયો નખાયો, ઇ. સ. ૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૧૬ મું

સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો

૧. હિંદમાં સુલતાની સત્તાનો વિસ્તાર:—ઇ.સ. ૧૨૦૬ થી ૧૫૨૬ સુધીના સવાત્રણ સૈકામાં ઇસ્લામી રાજ્યસત્તા લગભગ આખા દેશમાં પ્રસરવા પામી. એ સવાત્રણ સૈકાં પૈકીના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં થયેલો ઇસ્લામી સત્તાનો વિસ્તાર દિલ્હીના સુલતાનોના ઉદ્યોગ અને બાહુબળને આભારી હતો. ગુલામ વંશના કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ અને બલખન સુલતાનોએ સિંધુથી બ્રહ્મપુત્રા સુધીનું વિશાળ સામ્રાજ્ય ઉભું કર્યું, સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ તેને વિસ્તારી ઠંડ કન્યા-

કુમારી સુધી ઇસ્લામી સત્તાનો દોર જમાવ્યો, અને મહંમદ તખલખે વરંગુળના બળવાન હિંદુ રાજ્યનો અંત આણી ઇ. સ. ૧૩૨૪માં મુસલમાનોનો ભારતવિજય પૂરો કર્યો. તે પછી દિલ્હીની રાજ્યસત્તા ની પડતી બેઠી. છતાં ઇસ્લામી સત્તાની ચઢતી ઠળા તો તે પછીયે તેવી ને તેવી જ ચાલુ રહી; બહો દેશના જુદા જુદા ભાગમાં સ્થપાયેલાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યોને લીધે હિંદમાંની મુસ્લીમ સત્તા ઝોર પગભર બની. બંગાળાનું સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય અને દક્ષિણતુ ઓરિસ્સા રાજ્ય તો તખલખ સુલતાન મહંમદ ગાંડાની હયાતિમાં જ ઉદય પામ્યાં હતાં. તે પછી તૈમૂરની સ્વારીની ગડબડને લાભ લઇ ગુજરાત, માળવા, ખાનદેશ અને જોનપુરના મુસલમાન સુબેદારોએ પણ સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં. સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં એ બધાં રાજ્યો હયાતિમાં હતાં. તે સિવાય રજપૂતાનામાં મેવાડ અને દક્ષિણાંત પ્રદેશમાં વિજયનગરનાં હિંદુ રાજ્યો પણ પ્રગળ હતાં. તેવી જ રીતે સિંધ, કાશ્મીર, નેપાળ અને આસામ વગેરે સરહદ પરનાં રાજ્યો પણ સ્વતંત્ર હતાં.

એ બધાં મુખ્ય રાજ્યોની હકીકત આ પ્રકરણમાં આપણે દ્રઢમાં તપાસીશું.

૨. બંગાળાના પૂર્ણ સુલતાનો:—સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન તખલખે બકાશખાનના પૌત્ર નાસિરુદ્દીનને બંગાળના કારભાર પર કાયમ કર્યા પછી એ પ્રાંતનો વહીવટ એના જ વંશમાં ચાલુ રહ્યો. મહંમદ તખલખના અમલમાં કદરખાન નામનો સરદાર ત્યાંના અધિકાર પર હતો. એ કદરખાનને ઋષીરુદ્દીન નામના શખ્સે બંડ કરી મારી નાખ્યો, અને પોતે બંગાળા બિહારનો સ્વતંત્ર સુલતાન બન્યો. પણ અઢી વર્ષમાં જ મલેક અલી સુબારક નામના સરદારે તેને મારી નાખી રાજ્યગાદી બચાવી પાડી. મલેક અલી પણ બે વર્ષમાં માર્યો જતાં હાજી ઈબ્રિયાસ હર્ફે શામસુદ્દીન પૂર્ણ બંગાળા બિહારનો સુલતાન થયો. એ સુલતાન લાંગ ઘણી પોતે હોવાથી તેને ‘લાંગશ’ તું ઉપનામ મળ્યું હતું. આ ‘લાંગશ’ સુલતાન બહુ શરે અને રાજ્યકુશળ હોવાથી, તેમજ તે વખતે દિલ્હી સામ્રાજ્યમાં જ્યાં

૧૬ મું સોળમા ચૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૫૩

ત્યાં ગડગઢ મચેલી હોવાથી તે ચોતાની સત્તા મળખૂત કરવામાં ફાવી ચક્રયો. મહામંદ તથાલખના મરણ પછી સુલતાન ફિરોજશાહ તથાલખે ઇ. સ. ૧૩૫૩માં બંગાળા પર સ્વારી કરી, પણ તેમાં એને યશ ન મળતાં પાછા ફરતું પડ્યું. સુલતાન શમ્સુદ્દીન બાંજરાએ લખ્ખોતી ઉર્ફે ઔડને રાજધાની બનાવી તેને જામતાબાદ (સ્વર્ગપુરી)નું નામ આપ્યું. એ સુલતાન ઇ. સ. ૧૩૫૭માં મરણ પામ્યો. એના પછી એના પુત્ર સિકંદરે ૬૪ વર્ષ રાજ્ય લોગળ્યું. એની કારકીર્દીમાં ફિરોજશાહ તથાલખે બીજવાર ચઢાઈ કરી. પરંતુ તેમાંયે એને ઝાઝો યશ ન મળતાં સિકંદર પાસે માત્ર નામનું ઉપરી-પણું કબજાવી પાછા ફરતું પડ્યું, ઇ. સ. ૧૩૫૯. સિકંદર પછી તેના પુત્ર ગયાસુદ્દીને સાત વર્ષ, અને તેના પછી સુલતાન-ઉસ-સલાતીને નવ વર્ષ રાજ્ય હતું. સલાતીન પછી તેનો પુત્ર શમ્સુદ્દીન બીજો સુલતાન થયો. તે દુરાચારણી હોઈ ત્રણ વર્ષમાં જ મરણ પામ્યો. એટલે તેનું રાજ્ય કંસ નામના એક હિંદુ જમીનદારે ધયાવી પાડી હિંદુ અમલ શરૂ કર્યો, ઇ. સ. ૧૩૮૬. કંસના મરણ પછી તેના પુત્ર જિતમલ્લે રાજ્યપુરીથી મુસલમાન ધર્મમાં વટલાઈ જઈ બંગાળામાં ફરી પાછો મુસલમાન અમલ ચાલુ કર્યો, ઇ. સ. ૧૩૯૨. એણે જલાલુદ્દીન નામથી ઇ. સ. ૧૪૦૯ સુધી પરાક્રમપૂર્વક રાજ્ય હતું. તેના પછી અહમદ, નાસિરશાહ, જૂબક અને સુસંજાહ નામના સુલતાન થયા. સુસંજાહ પછી ચાર વર્ષમાં ઘણી જ ધાલમેલ થઈ. છેવટે સન ૧૪૬૧માં ફિરોજ પૂર્વી નામનો એક હબસી સરદાર સુલતાન થયો. એણે ઔડ રાજધાનીમાં સન ૧૪૯૩ સુધી નિરાંતે રાજ્યસુખ લોગળ્યું. એના મરણ પછી પાછા ટંટા ચાલી આખરે સને ૧૪૯૬માં અલા-હુદીન પૂર્વી નામનો સુલતાન સ્થિર થયો. એણે હબસી અને હિંદુ સરદારોનું ભેર તોડ્યું. એ સુલતાન બહુ પરાક્રમી અને સમ્મન નીવડી ઇ. સ. ૧૫૨૩ સુધી બાદશાહી સુખ લોગવી મરણ પામ્યો. એના પછી એનો પુત્ર નસીબ-ખાન સુલતાન થયો. બાબરની છત વખતે આ નસીબખાન જ બંગાળાની ગાદી પર હલો.

આ પૂર્વી સુલતાનોના અમલમાં બંગાળાની જહોજલાલી પુષ્કળ વધી. દેશમાં ધનધાન્યની ભરપટ થઈ ગોડ ધણું માતબર, વિશાળ અને શોભીતું શહેર બન્યું. બંગાળાનો વેપાર પૂર્વ અને પશ્ચિમે ધણે દૂર લગી પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચાલતો હોવાથી લોકો ધણા

શ્રીમંત હતા. ગુલામ હુસેન નામનો ઇતિહાસકાર લખે છે કે—
 “ ઘણે બાજે સધળા શ્રીમંત લોકો સોનાના થાળમાં જમતા હતા.”
 ઇ. સ. ૧૫૭૫માં ચાલેલી મહામારીમાં ગૌડ નગર તૂટ્યું તે ફરી
 આબાદ થવા પામ્યું નહિ. હાલમાં તે ઠેકાણે મોટાં મોટાં જંગલો
 હોય છે.

૩. જોનપુરના શર્કી સુલતાનો:—જોનપુર શહેર ખનારસની ઉત્તરે ૫૦
 માઈલ પર ગોમતી નદીને કાંઠે આવેલું છે. એ શહેર શિરોજ તથા ઇ. સ.
 ૧૩૫૧માં વસાવી પોતાના પૂર્વગામી સુલતાન મહમદના લાડકા નામ
 ‘જોના’ પરથી એનું નામ જોનપુર પાડ્યું. શિરોજશાહે સવારખાન નામના
 સરદારને મલેક-કસ-શર્કીના ખિતાબ સાથે જોનપુરની સુબાગીરી આપી
 હતી. તથાલખ વંશના છેલ્લા સુલતાન મહમૂદની નબળાઈનો લાભ લઈ એ
 સુબેદારે જોનપુરમાં શર્કી વંશનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, ઈ. સ. ૧૩૯૪.
 એના મરણ પછી એનો પુત્ર સુબારકશાહ અને તેના પછી ઈબ્રાહિમશાહ
 નામના સુલતાન થયા. એ ઈબ્રાહિમશાહે શર્કી રાજ્યની સત્તા ધણી
 મજબૂત કરી. સૈયદોના અમલમાં તે એક બે વાર એણે ખુદ દિલ્હી પર ચડાઈ
 કરી હતી. છેવટે સૈયદો અને એની વચ્ચે સમજૂત થતાં સૈયદ સુલતાન
 સુબારકે પોતાની શાહનદી શર્કી શાહનદા વેરે પરણાવી. જોનપુરના
 ઇતિહાસમાં આ ઈબ્રાહિમ શર્કીનું નામ પ્રખ્યાત છે. એ સુલતાન વિદ્યા-
 કળાનો પોષક હોઈ ‘અટાલા મસીદ’ નામની સુંદર અને શુદ્ધ ઈસ્લામી
 બાંધણીની મસીદ બંધાવી પોતાનું નામ યાદગાર કરતો ગયો છે. ઈબ્રાહિમ
 શાહ ઈ. સ. ૧૪૪૦માં મરણ પામતાં તેનો વડો શાહનદો મહમૂદશાહ
 સુલતાન થયો. બહિલોલ લોદી સુલતાન લેવાની ખટપટમાં હતો, તે વખતે
 એણે જ દિલ્હી પર ચડાઈ કરી હતી. પરંતુ બહિલોલના પરાક્રમ આગળ
 તેનું કંઈ નહિ ચાલ્યાથી એને દિલ્હીથી પાછા ફરવું પડ્યું હતું. બહિલોલ
 સાથેનું એનું યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૪૫૭માં એનું મૃત્યુ થયું ત્યાં લગી ચાલુ જ રહ્યું.
 આ શર્કી સુલતાને પછુ ‘લાલદરવાજા’ નામની સુંદર મસીદ બંધાવેલી છે.
 મહમૂદશાહ પછી તેનો પુત્ર મહમદશાહ ગાદીનશીન થયો. તે ધરો છતાં
 ફર હોવાથી બધાને અપ્રિય થઈ પડ્યો, અને પાંચ મહિનામાં જ માર્યો
 ગયો. એની પછી એનો ભાઈ હુસેનશાહ સુલતાન થયો. એણે ઓદીયા
 જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં એને થરા મળ્યો નહિ. લોદી સુલતાનો

૧૬ સું સોળમા સૈકાનાં બીજા સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૫૫

સાથેના ઝગડો પણ હજી ચાલુ જ હતો. સુલતાન અહિંદોલે ઈ. સ. ૧૪૭૩માં મોટી ફોજ સાથે ફરી સ્વારી કરી જોનપુરના લશ્કરને ત્રણ વાર હરાવ્યું, અને પછી ઈ. સ. ૧૪૭૮માં એ રાજ્યને ખાલસા કરી દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

તે પછી ઈબ્રાહિમ લોહીના અમલમાં લોહીણી અફઘાનોએ સ્વતંત્ર થઈ જોનપુરને પોતાના તાબામાં લીધું હતું. મુસલમાની અમલના સુંદર બાંધકામો માટે જે કેટલાંક સ્થળો પ્રખ્યાત છે તેમાં જોનપુરની ગણના થાય છે.

૪. મેવાડ:—ઈ. સ. ૧૩૧૩માં મહારાણા હુમીરે મુસલમાનોના હાથમાંથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી મેવાડની રાજ્યસત્તાને રાજસ્થાનમાં ફરી સર્વોપરી બનાવી. હુમીર પછી તેનો પુત્ર ખેતસિંહ રાણો થયો. તેના વખતમાં ફિરોઝુદ્દીનની સરદારી તળે દિલ્હીની ફોજે મેવાડ પર ચડાઈ કરી. પરંતુ શૂરા ખેતસિંહે તેનો પરાભવ કરી ડેહ દિલ્હી લગી તેની પૂઠ પકડી. ખેતસિંહ પછી તેનો પુત્ર લાખો રાણો થયો. તેણે પણ આપદાદાનાં જેવાં પરાક્રમ કરી મેવાડની કીર્તિ વધારી, અને અનેક સત્કાર્યોથી પ્રજાને આત્માદ ને સુખી કરી. લાખો રાણો અચાજમાં નિવૃત્ત થતાં પિતૃભક્ત ચંદ્રસિંહે પિતાની ઇચ્છાને માન આપી ગાદી પરનો પોતાનો હક્ક જતો કર્યો, એટલું જ નહિ પણ પોતાને હાથે પોતાના પાત્ર વરસના ઓરમાન ભાઈ ભોક્કળને ગાદીએ બેસાડ્યો, અને પોતે પ્રથમ દરજ્જાની સરદારી સ્વીકારી જીવનપર્યંત વફાદારીથી તેના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. ભોક્કળ રાણાનું તેના કાકાઓને હાથે ખૂન થતાં તેનો પુત્ર કુંભો રાણો થયો. એ રાણાનું નામ મેવાડમા તેમજ ગુજરાતમાં બહુ મશહૂર છે. એણે બંધાવેલો ચિતોડગઢ પરનો વિજયસ્તંભ, ગુજરાત અને માળવાના સુલતાનો પર મેવાડી વીરોએ મેળવેલા મોટા વિજયોની આજ પણ સાખ પૂરે છે. એ સિવાય કુંભારાણાએ નાગોરની મુસલમાન સત્તાને તોડી દિલ્હીની ફોજને પણ મારી હઠાવી હતી. એ પ્રમાણે મેવાડના કીર્તિભંદિરને પૂર્ણ કરી કુંભોરાણો પરબોક્કની તૈયારી કરી રહ્યો

હતો, તેવામાં એના પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહે રાજ્યલોભથી તેનું ખૂન કર્યું. આ ઉદયસિંહ મેવાડના ઇતિહાસમાં ‘હત્યારા’ ના નામથી ઓળખાય છે. એ હત્યારાએ પાંચ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું, અને સીસોદીઆ રાજકુળની ઉજળી કીર્તિને બહો લગાડવા જેવું કામ કરવા જતાં વીજળાથી તેનો ઘાત થયો. હત્યારા પછી કુંભારાણ્યનો વડો પુત્ર રાયમલ મેવાડપતિ થયો. એ રાણો બહાદુર છતાં નરમ હતો. એની કારકીર્દી એના પુત્રોના માંહોમાંંહેનાં ઝડપથી બહુ કચળી. એનો વયટ પુત્ર પૃથુરાજ પોતાના નામરાશી ચોહાણરાયના જેવો જ પરાક્રમી હોઈ ભારે મહત્વાકાંક્ષી હતો. એની ઉદ્ધતાઈભરી મહત્વાકાંક્ષાએ જ ભાઈઓ ભાઈ વચ્ચેનો ઝડપો ઉભો કર્યો હતો. આ પૃથુરાજે માળવાના સુલતાનને તેની પોતાની રાજધાનીમાંથી કેદ પકડી આણી આપને ચરણે નમાવ્યો હતો. આ અને એવા જ પ્રકારનાં બીજાં સાહસોને લીધે એનું નામ રાજસ્થાનમાં આજ પણ સર્વ કોષ્ટને વ્હાલું લાગે છે. એ શરા અને સાહસિક રાજકુમારનું એના દગાબાજ અનેવી પ્રભુરાવને હાથે ઝરથી મૃત્યું થયું. રાયમલનો નાનો કુંવર જેમલ પણ તે પહેલાં રાવ મુરતનને હાથે માર્યો ગયો હતો. તેથી રાયમલ પછી તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સંગ બિનતકરારે રાણો બન્યો. લોદીશાહીના અંતકાળમાં આ સંગ રાણો જ મેવાડના તખ્ત પર હતો. એ રાણો એના આપદાદા હુમીર, લાખા અને કુંભાર જેવો જ પરાક્રમી હોઈ કુંભારે પૂરા કરેલા મેવાડના કીર્તિમંદિરને એણે કળશ ચડાવ્યો. હિંદના સઘળા રજપૂત રાજાઓ તેને પોતાનો ઉપરી ગણતા હતા. એ રીતે આખા રાજસ્થાનનું બળ એણે મેવાડના કીર્તિવંત વાવટા તળે એકઠું કર્યું હતું. તેનું દિવસે દિવસે વધતું જતું જોર તોડવાના હેતુથી સુલતાન ઇબ્રાહિમ લોદીએ એક વાર પડે તેના પર સ્વારી કરી હતી. પણ તેમાં રાણા સંગે તેને હરાવી નસાડ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ ઠેઠ દિલ્હી લગી તેની પૂઠ પકડી લોદી સત્તાને દોડણી કરી નાખી હતી. આખર આવ્યો તે વખતે

૧૬ મું સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૫૭

સંગ દિલ્હીમાં પુનઃ હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો.

રજપૂતાનામાં મેવાડ સિવાય જોધપુર, અંબર (જેપુર), બુંદી, કેટલા વગેરે સ્થળોનાં રજપૂત રાજ્યો પણ ધીરે ધીરે કરી હીક બન્યાં હતાં. તેમાં જોધપુરનું રાજ્ય તો દિલ્હીની બાદશાહી સાથે ટકર ગ્રીએ તેવું બળવાન બન્યું હતું. જોસલમેરનું ભાટી રાજ્ય પણ ચાલુ જ હતું.

૫. ગુજરાત:—સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત જીતીને ખાલસા કર્યા પછી ઇ. સ. ૧૩૯૧ સુધી ગુજરાત પર દિલ્હીથી આવેલા સુબાઓનો અમલ ચાલ્યો. સન ૧૩૯૧માં ફત્તુલ્મુલક રાસ્તીખાન નામના સુબાએ હિંદુ જમીનદારોની મદદથી ગુજરાતને સ્વતંત્ર કરવાની તજવીજ ચલાવી. એ હકીકત દિલ્હી પહોંચતાં સુલતાન મહમૂદ તદ્દલખે એક વટલેલા શર હિંદુને મુજરખાનનો ખિતાબ તથા છત્ર વગેરે રાજ્યચિહ્નો સાથે ગુજરાતમાં મોકલ્યો. તેની અને રાસ્તીખાનની વચ્ચે સિદ્ધપુર આગળ ખૂનખાર લડાઇ થઇ; તેમાં રાસ્તીખાન હાર્યો અને માર્યો ગયો. એ જમાનામાં એક સુબેદારને કાઠી બીજાને નીમવાનું કામ બહુ કપડું હતું. લડાઈ વગર પહેલો સુબેદાર પોતાનો અધિકાર ભાગ્યે જ છોડતો. એવી લડાઈઓમાં રૈયતનો બમણો મરો થતો. મુજરખાને કારભાર હાથમાં લઇ થોડા જ વખતમાં આસપાસના રાજાઓને જીતી વશ કર્યા. હિંદુ ધર્મનો એ કટો વેરી હોઇ હિંદુ દેવળોનો એણે પુષ્કળ નાશ કર્યો. સોમનાથનું દેવળ તોડી તેના પથર વડે તે ટેકાણે એણે મસીદ બંધાવી. એ પછી ઇ. સ. ૧૩૯૬માં મુજરશાહ નામ ધારણ કરી તે ગુજરાતનો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરવા લાગ્યો, અને તૈમૂરની સ્વારીની ધામધુમમાં તો એણે પોતાના નામનું નાણું અને ખુબો પણ ચાલુ કર્યા. તૈમૂરથી નાડેલો દિલ્હીનો ડુર્બાંગી સુલતાન મહમૂદ મુજરને શરણે આવ્યો, પણ કૃતદ્રી મુજરે પોતાના એ આગલા

માલિકને આશરો સરખો આપ્યો નહિ. એ કૃતધીપણનો બદલો મુજરને થોડા જ વખતમાં મળ્યો. એના પોતાના પૌત્ર અહમદે એને કેદ કરી ઝેરથી માર્યો અને પોતે અહમદશાહ નામે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૧૧ થી ઇ. સ. ૧૪૪૩ સુધી પરાક્રમપૂર્વક રાજ્ય કરી મુજરાતના રાજ્યને મજબૂત બનાવ્યું. એણે પોતાના નામથી ‘અહમદાબાદ’ નામનું શહેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી. એ જ શહેર આજ ‘અમદાવાદ’ નામથી ઓળખાતું હોય આજ પણ મુજરાતના રાજનગરનું માન ભોગવે છે. અહમદશાહ પણ એના બાપના જેવો હિંદુ ધર્મનો વિરોધી હોય હિંદુ દેવળો અને મૂર્તિઓના નાશ માટે એણે ખાસ ખાતું બોલ્યું હતું. છતાં એ ધણો ન્યાયી હતો. અપરાધ બદલ તેણે પોતાના એક જમાઇને શણીએ ચડાવ્યો હતો, એ વગેરે વાતો પ્રસિદ્ધ છે. એણે રજપૂત કુમારિકાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. અહમદશાહ પછી એનો પુત્ર મહમદ કરીમ અને તેના પછી કુતુબશાહ નામના સુલતાન થયા. આ કુતુબશાહને કુંભારાણા સાથે લડાઇ સળગતાં કુંભાની એક ફાજને એણે હરાવી હતી, પણ પછી ખુદ કુંભારાણા આગળ તેનું કંઈ ન ચાલતાં એને પાછા હટવું પડ્યું હતું. કુતુબશાહ ઇ. સ. ૧૪૫૮માં મરણ પામતાં તેનો કાકો ફાઉદખાન સુલતાન થયો. પણ તે રાજ્ય કરવાને નાલાયક જણાયાથી અમીરોએ તેને હડાડી મુકી તેના ઓરમાન બાઇ મહમદને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ મહમદશાહે ૫૩ વર્ષ રાજ્ય કરી પુષ્કળ નામના મેળવી. જુનાગઢ અને ચાંપાનેરના અજીત ગણાતા બે ગઢો એણે હિંદુ રાજાઓ પાસેથી જીતી લીધાથી ઇતિહાસમાં તે ‘મહમદ બેગડા’ નામે ઓળખાયો. પરાક્રમ, શક્તિ, ન્યાયી વર્તન અને જનહિત માટેની લાગણી માટે એનું નામ મુજરાતમાં [સફરના જયાસંહના જેટલું જ મથકર છે. છતાં ધર્માધવાને લીધે સુસલમાન સિવાયના લોકોને એકંદરે ધણો જ ત્રાસ વહેવો પડ્યો હતો. મુજરાતની પ્રસિદ્ધ વહેરા અને મોલેસલામ કામો

૧૬ અું સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૫૯

મૂળ હિંદુ હોઈ આ મહમદ બેગડાના વખતમાં જ વટલાયેલી કહેવાય છે. એનાં બાંધકામોની સંખ્યા એટલી મોટી હતી કે ગુજરાતમાં જે કંઈ પ્રસિદ્ધ ઇસ્લામી ઇમારતો આજે હયાત છે તે સુલતાન બેગડાની બંધાવેલી મનાય છે. અમદાવાદ પાસેનું મહેમદાવાદ શહેર એ બેગડા સુલતાને જ વસાવેલું. મહમદ બેગડા પછી તેના પુત્ર ખલીલ મુજરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. ગાદીએ બેસતાં જ એને માળવાના સુલતાનની મદદે જવું પડ્યું. મેદનીરાયની સત્તા તોડી તથા સુલતાન મહમદ ખીલજને માંડુગઢની ગાદીએ બેસાડી તે પાછો થયો. તે જ અરસામાં ઇડરના રજપૂત રાજાએ બંધ કર્યાથી તે ઇડર પર ચડ્યો અને ઇડર શહેરનો નાશ કર્યો. ઇડરના મુસલમાન શાણદારે સંગ રાણાને ચીડવ્યાથી તે પરાક્રમી રાણાએ ગુજરાત પર સ્વારી કરી અનેક સ્થળે મુસલમાનોની પૂરેપૂરી ખબર લીધી. મુજરશાહને ઇરાનના શાહ સાથે સારો સંબંધ હોઈ તેના તરફથી એને ધણું નજરાણું મળ્યું હતું. આખરે દિલ્હી જતું તેના એક વર્ષ પહેલાં જ મુજરશાહ મરણ પામી તેના વડો શાહનદો બહાદુરશાહ સુલતાન થયો હતો.

જુજ અપવાદ સાથે ગુજરાતના બધા જ મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ હિંદુ ધર્મના કટ્ટા વિરોધી હોઈ તેમના તરફથી હિંદુઓ પર પુષ્કળ જૂલમ ગુજર્યો. એથી કરી જૈન ધર્મની અસરથી નિર્માલ્ય થવા બેઠેલી ગુજરાતની પ્રજા છેક જ નિર્માલ્ય થવા પામી.

૬. માળવા:—ગુલામવંશી સુલતાન અલ્તમશે ઇ. સ. ૧૨૩૪માં માળવાના રજપૂત રાજ્યની આખર આફયા બાદ માળવા પ્રાંતની બ્યવસ્થા દિલ્હી દરબાર તરફથી થતી હતી. સુલતાન શિરોજ દબલપે દિલાવરખાન ચોરી નામના સરદારને માળવાનો સુબેદાર નીમ્યો હતો. તેણે શિરોજશાહ પછી દિલ્હીમાં ચાલેલી ઝડબડનો લાભ લઈ માળવાનો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરવા માંડ્યો. એણે ઉલ્જનેને બદલે માંડુગઢમાં રહેવા માંડ્યાથી માંડુગઢ માળવાની રાજધાની બન્યું. તૈમૂરથી નાઠેલા મહમૂદ સુલતાનને દિલાવરખાને માનપૂર્વક આશ્રય આપ્યો હતો. તબલખશાહના દિલ્હી મથા બાદ

તરત જ તેણે પોતાના નામના સિક્કા અને ખુલ્લા ચાલુ કર્યા, ઇ. સ. ૧૪૦૧. દિલાવરખાન સન ૧૪૦૫માં મરણ પામતાં તેનો પુત્ર હુસૈનશાહ નામ ધારણ કરી માળવાની ગાદીએ બેઠો. એને યુજરાત અને આસપાસી રાજ્યના સુલતાનો સાથે અણખનાવ થઈ તેમને હાથે અનેકવાર હાર ખમવી પડી હતી. એણે માંડુગદના કિલ્લાની મજબૂતી ધણી જ વધારી તથા તેમાં એક સુંદર મસીદ બાંધાવા માંડી, જે એના પછી થયેલા સુલતાન મહમદશાહે પૂરી કરાવી. એ મસીદને ૩૬૦ કમાન અને ૨૦૦ ધુમટ હોઈ તે ધણી એવા લાયક છે. હુસૈનશાહ બહારના રાજાઓ સાથે પોતાનો બચાવ કરી રાક્યો નહિ, છતાં તે પોતાના રાજ્યમાં ધણી લોકપ્રિય હતો. હિંદુઓનાં દેવળોને કે તેમના ધર્મને ખીલકુલ હરકત ન કરતાં, સર્વ પ્રજા તરફ તે મમતા અને નિષ્પક્ષપાતથી વર્ત્યો, તેથી માળવી પ્રજા આજે પણ તેને સંભારે છે. માળવામાં હુસૈનશાહ નામનું શહેર છે તે એનું જ વસાવેલું. હુસૈન પછી તેનો પુત્ર ગીજનીખાન ગાદીએ બેઠો, પણ તેના વજીર મહમદખાન ખીલજીએ થોડા જ ગજતમાં તેને મારી નાખી માળવાનું તખ્ત પોતે ધીનવી લીધું. એટલે માળવામાં થોડી સુલતાનોને બદલે ખીલજી સુલતાનોનો અગલ શરૂ થયો, ઇ. સ. ૧૪૩૫.

સુલતાન મહમદ ખીલજી શરૂ અને ચતુર હોઈ રાજકાજમાં બહુ બાહોશ હતો. મેવાડના પ્રખ્યાત કુંભારાણા સાથે એણે લડાઈ કરી, તેમાં એનો પરાજય થતાં કુંભારાણા હાથમાં તે કેદ પકડાયો. પણ પછી કુંભારાણા આઠરાતિયથી ખુશ થયેલા મહમદશાહ અને તેના સાથીઓએ દિલ્હીના સુલતાન સાથેના યુદ્ધમાં રાણાજીને જીત-પૂર્વક મદદ કર્યાથી કુંભારાણા તેને માનપૂર્વક છોડી મેલી માળવાની ગાદી તેને પાછી મેળવી આપવામાં મદદ કરી. મહમદશાહ અને કુંભારાણા વચ્ચે થયેલી મૈત્રી તેમના જીવન પર્યંત અસ્ખલિત ચાલુ રહી. યુજરાત અને આસપાસી રાજ્યો સાથે મહમદશાહને હમેશનો અણખનાવ હતો. ઇ. સ. ૧૪૫૧ની યુજરાત પરની તેની સ્વારી નિષ્ફળ નીવડી હતી. પરંતુ આસપાસી સુલતાન પર તો તેણે પોતાની સરસાઈ સિદ્ધ કરી તેનું ઇલિચપુર પરગણું કબજે કર્યું હતું. આ સુલતાન ઇ. સ. ૧૪૬૬માં મરણ પામતાં તેનો પુત્ર ગ્યાસુદ્દીન માળવાનો સુલતાન થયો. આ ગ્યાસુદ્દીન સુલતાનને જ મેવાડ નો બહાદુર રાજકુમાર જુયુરાજ સાહસ કરી તેની પોતાની રાજધાનીમાંથી

૧૬ મું સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૬૧

કેદ પકડી ગયા હતા. એ સુલતાને ધણાં વર્ષ શાંતિથી રાજ્ય કર્યું. એના અમલમાં માળવી પ્રબળે બેઠું સુખ મળ્યું તેટલું તે પછીનાં ધણાં વર્ષોમાં મળ્યું નહોતું. સન ૧૫૦૦માં ગ્યાસુદીન મરઘ પામતાં તેના પુત્રો વચ્ચે ગાદી માટે ટંઠા થયા, તેમાં આખરે નાસિરુદીન ફાઝો. એણે મેવાડ પર ચડાઈ કરી ષોડી ધણી ફતેહ મેળવી, તે સિવાય બીજી મહત્વની બીના એની કારકીર્દીમાં બની નથી. સુલતાન નાસિરુદીન સન ૧૫૧૨માં મરઘ પામતાં તેના પુત્ર મહમદને કેટલીક ખટપટ પછી, મેદનીરાય નામના રજપૂત સરદારની મદદથી ગાદી મળી. મેદનીરાયનું ચલણ અતિશય વધી પડતાં તેની અને સુલતાનની વચ્ચે ઝગડો થયો. તેમાં પરિણામે સુલતાનને ગુજરાતમાં નાસી જવું પડ્યું. ગુજરાતના સુલતાન ગુજદર બીબોએ મેદનીરાયની સત્તા તોડી મહમદશાહને ફરી ગાદીએ બેસાડ્યો પણ મેદનીરાયનો પક્ષ ખેંચી સ્વંય રાણાએ માળવા પર ચડાઈ કરી અને સુલતાનને જીવતો કેદ પકડી લીધો. છતાં તેના યા બરાબર રૂઝાવણી રાણાએ તેને માનભરે માંડુગઢ જવા દીધો. તે પછી ઇ. સ. ૧૫૨૫માં ગુજરાતના ગુજદરશાહના મરણ પછી તેના પુત્ર બહાદુરની વિરુદ્ધમાં બે ખટપટો થઈ તેમાં મહમદશાહે લાખ લીધાથી સુલતાન બહાદુરે માળવા પર સ્વારી કરી માંડુગઢ જીત્યો, અને સુલતાન મહમદને કેદ પકડી માળવાના સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યનો અંત આણ્યો, ઇ. સ. ૧૫૨૬. અલાગી મહમદશાહને કેદી તરીકે આંખાનેર લઈ જતાં રસ્તામાં તેનું ખૂન થયું.

માળવાના આ સુલતાનોનો અમલ પ્રબળે એકંદર રીતે સુખ-કરજ નીવડ્યો. તેમાંના કેાઇએ પણ પ્રબળ પર ધર્મ કે બીજી બાબત સર બુલ્લમ કર્યો ન હતો; તેથી કેટલાક સુલતાનોને તો આજ પણ ત્યાંના લોકો સંભારે છે.

૭. ખાનદેશનો ફરૂકીવંશ:—સુલતાન શિરોજ તથાજી પછીની અવ્યવસ્થામાં શિરોજે નીમેલા ખાનદેશના સુબેદાર મયેક ફરૂકીએ પણ ગુજરાત અને માળવાનું અનુકરણ કરી સ્વતંત્રતા બહેર કરી, તથા માળવાના દિલાવરખાન ઘોરીની પુત્રી સાથે લગ્ન કરી પોતાનો પક્ષ મજબૂત કર્યો. આ ફરૂકીવંશનો સ્થાપનાર પોતે ખલિફા ઉમરને ૨૨મો વંશ જ હોવાનો દાવો કરતો હતો. એણે ખેતીવાડી સુધારીને પ્રબળી સારી

સંભાળ લીધી. એની રાજધાની તાલનેરમાં હતી. ઇ. સ. ૧૩૬૬માં એનું મૃત્યુ નીપજવાં તેનો વડો પુત્ર નાસિરુદ્દીન ખાનદેશનો સુલતાન થયો. આ નાસિરુદ્દીને આસિરગઢનો મજબૂત કિલ્લો ત્યાંના હિંદુ રાજ પાસેથી કંપટ કરી લીધો. આસિરગઢના હિંદુ રાજને નાસિરના બાપ સાથે સારી દોસ્તી હતી. એ સ્નેહ સંબંધનો હાથ લઈ, નાસિરુદ્દીને ત્યાંના રાજ પાસેથી પેતાનાં બેરોં છોકરાંને પોતે શત્રુના ભયથી મુક્ત થાય ત્યાં લગી આસિરગઢમાં આશ્રય આપવાની ધરવાનગી મેળવી. પછી બેરોં છોકરાંને બદલે પડદાવાળી પાલખીઓમાં હથિયારબંધ સિપાઈઓ મોકલી એણે તે મજબૂત ગઢનો કબ્જો મેળવ્યો. ત્યાંના રાજ અને તેના માણસોની અલબત્ત, ક્તલ કરવામા આવી. નાસિરના આ સાહસ માટે તેને મુબારકબાદી આપવા સાથે 'ઝૈનુદ્દીન' અને 'ઘુરાનુદ્દીન' નામના બે મુસલમાન સાધુઓ ખાસ દોલતબાદથી ખાનદેશમાં આવ્યા. તેમના માનમાં નાસિરુદ્દીને ઝૈનાબાદ અને ઘુરાનપુર નામનાં બે શહેરો તાલપીને કાઠે સામસામાં વસાવ્યાં. તે પછી ઘુરાનપુર સાથે આબાદ થઈ ખાનદેશની રાજધાની બન્યું. નાસિર ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કરી સન ૧૪૩૭માં ગુજરી ગયો. નાસિર પછી ખાનદેશની ગાદીએ મીરન આદિલખાન, મીરન મુબારકખાન અને બીજા આદિલખાન નામના સુલતાન થયા. એમને ક્રાકાણી અને ગુજરાતી સુલતાનોની ભારે દહેશત હતી. ગુજરાત ના સુલતાન મહમદ બેગડાએ આદિલખાનના વખતમાં ખાનદેશને પેતાનું ખંડીઈ બનાવ્યું. તે પછી ઘણાં વર્ષ શાંતિથી રાજ્યસુખ ભોગવી આદિલખાન સન ૧૫૦૩માં મરણ પામ્યો. એણે અનેક મહેલો, મસ્જીદો અને વિલાસભવનો બંધાવી તથા પાણીના નળની ચીજના કરી ઘુરાનપુરમાં પેતાનું નામ અમર કર્યું છે. એના અમલમાં ઘુરાનપુરની આબાદી પ્રુકળ વધી. તે શહેર વેપારનું મોટું મથક થઈ પડ્યું. રોના ચાંદીના સુંદર નકશી-કામ તથા રેશમી વસ્ત્રો અને મલમલના બારીક વણાટકામમાં ઘુરાનપુરની અરોબરીનું બીજું કાંઈ સ્થળ આખા દેશમાં નહોતું. હાલ પણ તેટલું સુંદર કામ કાંઈ સ્થળે થતું નથી, તો પછી તે વખતની તો વાત જ શી કરવી ?

આદિલખાન પછી તેનો ભાઈ દાહદ, અને તેની પછી મહમદ બેગડાનો ભાણેજ આદિલ ત્રીજો ખાનદેશની ગાદીએ બેઠા. આ આદિલશાહે ગુજરાતના સુલતાન સુલ્તનશાહ બીજાની કુંવરી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૫૨૦માં તેનું મરણ થતાં તેનો પુત્ર ગીરન મહંમદ ગાદીનશીન થયો. આખરના આગમન વખતે આ ગીરન મહંમદ જ આનંદેશનો અધિપતિ હતો. તે પછી મહાન મોગલ સામ્રાટ અકબરશાહે ઈ. સ. ૧૫૬૯માં આનંદેશના રાજ્યને ખાલસા કર્યું, ત્યાં સુધી તે આ ફરકીવંશ માં જ આવ્યું.

૮. સિંધના જામરાજા:-ઈ. સ. ૧૨૨૪માં સુલતાન અલ્તમશે સિંધ પ્રાંતને ખાલસા કરી દિલ્હીના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધા પછી ઈ. સ. ૧૩૨૬ સુધી તે દિલ્હીના સુલતાનોના તાબામાં રહ્યો હાથે છે. તે પછી જામ અફ઼ા નામના સુમરાવંશી રજપૂત રાજાએ દિલ્હીની ખુંસરી ફ઼ાતી દઈ સિંધ પ્રાંતને સ્વતંત્ર કર્યો. ઈ. સ. ૧૩૩૯માં જામ અફ઼ાનું મરણ નીપજતાં સિંધની ગાદીએ જામ ચૌહાન રાજ કર્યો. આ જામ ચૌહાને ગુજરાતના રજપૂત બળવાખોરોને આશ્રય આપ્યાથી સુલતાન મહમદ તખલ્લુકે સિંધ પર સ્વારી કરી. પરંતુ એ ચડાઈ દરમ્યાન ઠંડા યુદ્ધમાં સુલતાનનું મૃત્યુ થવાથી જામને સજા કરવાનું કામ અધૂરું રહી ગયું; તે એના પછી થયેલા સુલતાન ફિરોજ તખલ્લુકે પૂરું કરી જામ પર ખંડણી બેસાડી. જામ ચૌહાન મરણ પામતાં જામ બની સિંધનો રાજ થયો. તેણે ખંડણી આપવી બંધ કર્યાથી સુલતાન ફિરોજે સિંધ પર ફરી સ્વારી કરી અને જામ બનીને પકડી દિલ્હી લઈ ગયો. પણ ત્યાં એનો સત્કાર કરી પોતાના માંડલિક રાજ તરીકે તેને પાછો સિંધ જવા દીધો. જામ બની ઈ. સ. ૧૩૬૭માં મરણ પામ્યા પછી તેનો ભાઈ જામ તિમાજ સિંધનો રાજ થયો. તે ઈ. સ. ૧૩૮૦માં ગુજરી જતાં એના વારસે મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો. ત્યારથી 'જામ' એટલે મુસલમાની રાજ સમજવામાં આવે છે. જામ તિમાજથી ૧૦મી પેઢીએ નિબમુદ્દીન નંદ નામનો જામ થયો. તેની કારકીર્દીમાં કંદહારના લુકેએ સ્વારી કરી સિંધનો હત્તર ભાગ અને બ્રહ્મરનો મજબૂત કિલ્લો જીતી લીધા. તેના શોરમાં જામ નિબમુદ્દીનનું ઈ. સ. ૧૪૬૨માં મૃત્યુ થયું, અને તેનો પુત્ર જામ ફિરોજ સિંધની ગાદીએ બેઠો. એને અને સલાદીન નામના બીજા એક રાજકુમાર વચ્ચે ગાદીના હક સંબંધી તકરાર હતી, તેમાં ગુજરાતના સુલતાન સુલત્રશાહ બીજાએ પોતાના સંબંધી સલાદીનનો પક્ષ લીધો, અને ફિરોજને હાંકી કાઢી સિંધમાં પોતાનો અમલ સ્થાપ્યો. પદ્મજ

ચલેલો ફિરોજ સુલતાનના સુલતાન શાહજેઝ અધૂનને સરણે જતાં તેણે એને મદદ કરી અને સલાહીનને માર્યો. પણ પછી ફિરોજને સુલતા મેલી અધૂન પોતે જ સિંધની ગાદી બથાવી પડતાં સિંધની જમસત્તાનો લોપ થયો. બાબરની સ્વારી વખતે આ શાહજેઝ અધૂનનો પુત્ર શાહ હુસેન અધૂન સિંધ અને સુલતાનનો અધિપતિ હતો.

૬. કાસ્મીર:—સુલતાન મહમૂદ ગિજનીના સમકાલીન સંભારણ પછી ત્રીજી પેઢીએ હર્ષ નામનો રાજા કાસ્મીરના સિંહાસન પર થયો. એ રાજા કનોજના પ્રખ્યાત ગુપ્ત સમ્રાટ હર્ષના જેવો જ વિદ્વાન હોઈ વિદ્યા કળાનો મોટો આશ્રયદાતા હતો. એનું નામ પણ કનોજના હર્ષ જેટલું જ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. હર્ષ પછી કાસ્મીરના સિંહાસન પર ઉચ્ચલ, સુસ્સલ અને જયસિંહ નામના રાજા થયા. રાજતરંગિણીનો લેખક પ્રસિદ્ધ કલ્હણ પંડિત આ જયસિંહના દરબારમાં જ થઈ ગયો જયસિંહ પછી લોહર વંશની પડતી થઈ કાસ્મીરના રાજ્યતંત્રમાં ફેરલોક ઉચ્ચલપાચલ થઈ. તે પછી ઇ. સ. ૧૩૧૫માં સેનદેવ નામનો રાજા કાસ્મીરની ગાદીએ થયો. તેણે શાહમીર નામના એક તુર્કી મુસલમાનને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો હતો. તે વધતાં વધતાં સેનદેવના પુત્ર રણચંદ્રની કારકીર્દીમાં પ્રધાનપદે પહોંચ્યો હતો. તેવામાં રણચંદ્રનું મૃત્યુ થતાં કાસ્મીરનો રાજા આનંદદેવ કાસ્મીરનું રાજ્ય બથાવી પડ્યો. એ આનંદદેવે સઘળા મુસલમાનોને નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યાથી શાહમીરની સરદારી તળે મુસલમાનોએ બંદ કહ્યું; તેમાં રાજાનું ખૂન થઈ શાહમીરના હાથમાં કાસ્મીરની ગાદી આવી, ઇ. સ. ૧૩૨૬. આનંદદેવની રાણી કંવળદેવીએ રાજ્ય શાંત મેળવવા બહુ માયાકુટ કરી, પણ તેમાં એનું કંઈ નહિ વળ્યાથી અંતે કંઠાળીને તેણે ઈ. સ. ૧૩૩૪માં શાહમીર ઉર્ફે શમ્સુદ્દીન સાથે લગ્ન કર્યું. શમ્સુદ્દીનથી પાંચમી પેઢીએ સિકંદર નામનો સુલતાન કાસ્મીરના તખ્ત પર થયો. તેણે અનેક હિંદુઓને બળાતકારે વટાવ્યા તથા હિંદુઓનાં દેવળો તોડી ‘બુતશિશન’ નું નામ મેળવ્યું. એ કામમાં એના પ્રધાન તરફથી એને સારી મદદ મળી હતી. એ પ્રધાન મૂળ બ્રાહ્મણ હોઈ પાછળથી વટલીને મુસલમાન થયો હતો, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તૈમૂરની સ્વારી વખતે આ સિકંદરજી કાસ્મીરની ગાદીએ હોઈ તે તૈમૂરને સરણે જતાં કાસ્મીર તેના બલિમ ત્રપાટામાંથી બચી ગયું. સિકંદરની પછી ત્રીજી પેઢીએ ઐન-ઉલ-અબિદીન

૧૭ મું સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૬૫

બહુ સારો સુલતાન થઈ ગયો. એણે હિંદુધર્મનો વિરોધ કરનારા કાયદાઓ રદ કર્યા, તથા પાછલા રાજ્યોએ પાડી નાંખેલાં દેવળો બંધાવી આખ્યાં એ રીતે નિષ્પક્ષપાત ન્યાયથી રાજ્ય કરી તે ઈ. સ. ૧૪૭૨માં મરણ પામ્યો. ઐન-હલ-અબિદીન પછી કાશ્મીરમાં દંગાફિસાદતુ' નેર પુષ્કળ વધી ગયું, ગાદી માટે પક્ષો બંધાયા અને બ્રામધુમ મચી રહી. એ સ્થિતિમાં કાશ્મીર નું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૫૮૬ સુધી ચાલી, આખરે મહાન અકબરને હાથે ખાલસા થયું.

પ્રકરણ ૧૭ મું

સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો—(ચાહુ)

આહાણી રાજ્ય

૧. હસન ગંધુ અને આહાણી રાજ્યની સ્થાપના:—

સુલતાન મહમદ તત્તલખના સમયમાં દિલ્હીમાં ગંધુ નામનો એક વિદ્વાન આહાણુ રહેતો હતો. તેના પર મુલતાનની બહુ મહેરબાની હતી. એ ગંધુ આહાણુને ત્યાં હસન નામનો ગુલામ હતો. હસનની ધમાનદારીથી ખુશ થઈ ગંધુએ તેને થોડીક જમીન અને બળદની એક જોડ આપી છૂટો કર્યો. તે જમીન ખેડતાં ખેડતાં નસીયસંજેજે હસનને તેમાંથી સોનામહોરો ભરેલો એક ચક્ર જડી આવ્યો. હસને તે ચક્ર પોતે ન રાખતાં જમીનના મૂળ માલિક ગંધુ શેઠને અર્પણ કર્યો. ગંધુએ તેની આ ધમાનદારીની વાત મુલતાન આગળ કરતાં સુલતાને હસનને પોતાની પાસે તેડી મંગાવ્યો અને તેને ૧૦૦૦૦ થોડેસ્વારની સરદારી આપી. ગંધુ આહાણુ તેની જન્મકુંડળી બનાવી

ભવિષ્ય ભાષ્યું કે “તને રાજ્ય મળશે.” એ વચન સિદ્ધ થાય તે પોતાના રાજ્યના નામ સાથે ‘ગંગુ’ નું નામ જોડવાનું હસને વચન આપ્યું. આ બનાવ પછી ચોડેક વર્ષે દક્ષિણનું બંડ સળગ્યું, તે સમાવવા સુલતાન મહમદ દક્ષિણમાં ગયો, અને ત્યાંનો જેવો તેવો બંદોબસ્ત કરી તે ગુજરાતનું બંડ સમાવવા તે તરફ દોડ્યો. જતી વખતે હસનને તે દક્ષિણના સુબેદારના મદદનીશ તરીકે મૂકતો ગયો. તે પછી ગુજરાતના બંડખોરોને દક્ષિણના સુબેદારે આશ્રય આપ્યાથી ‘સુલતાન દક્ષિણના બધા મુસલમાન અધિકારીઓને સજા કરનાર છે’ એવી ગપ ઉડી. એટલે દક્ષિણના સઘળા મુસલમાનોએ ખુદ્દો બળવો કરી ઇસ્માઇલખાનને પોતાનો સુલતાન બનાવ્યો. હસન પણ એ બળવામાં સામેલ થયો. તેણે સુલતાનની ફેજને વિખેરી નાંખી બેદર તથા કંધારીના કિલ્લા કબજે કર્યા. તે પછી હસન દોલતાબાદ પાછો ફરતા ઇસ્માઇલખાને રાજ્યનો કારભાર રાજપુતીથી હસનને હવાલે કરી દીધો. (તા. ૧૨ ઓગસ્ટ ઇ. સ. ૧૩૪૭). હસને અલ્લાઉદ્દીન નામ ધારણ કરી તેની સાથે ‘ગંગુઆદાણી’નો ખિતાબ જોડતાં તે ‘અલ્લાઉદ્દીન હસન ગંગુ આદાણી’ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. સુલતાન થતાં જ હસને ગંગુ આદાણીને દિલ્હીથી બોલાવી લઈ તેને બહુ માનપૂર્વક પોતાના દરબારમાં રાખ્યો. એણે કુલબર્ગને રાજધાની કરી તેનું હસનાબાદ નામ પાડ્યું. હસનગંગુ અગીઆર વર્ષ ન્યાય અને સદાચરણથી રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૩૫૮માં ૧૭ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયો. ધર્મની બાબતમાં હસનશાહ દુરાગ્રહી નહોતો. અબ્બાસી ખલિફાઓની પેઠે તે પોતાને માથે કાળું છત્ર ધારણ કરાવતો.

૨. હસનગંગુ પછીના આદાણી સુલતાનો:—હસનગંગુએ સ્થાપેલું આદાણી રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૨૬ સુધી એકંદરે ૧૭૯ વર્ષ ચાલ્યું. તેની ગાદી પર હસનશાહ પછી કુલ ૧૪ સુલતાન થયા. તે પૈકી છેલ્લા ચાર માત્ર નામના જ હતા. હસનની ચોથી પેઢીએ

૧૭ મું સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૬૭

થયેલા સુલતાન મહંમદશાહ પહેલા બહુ દયાળુ, સહયુષી અને ન્યાયી હોય વિદ્યા અને વિદ્વાનોનો પોષક હતો. ગુલામવંશી સુલતાન નાસિરુદ્દીનની માફક આ આદિલશી સુલતાન મહંમદશાહ પણ એક-પત્નીવ્રત પાળનાર હતો. એના રાજ્યમાં એક વાર દુષ્કાળ પડતાં એણે ૧૦૦૦૦ પોદીઆ તૈયાર કરાવી તેમની મારફત પોતાના રાજ્યમાં બધે સરતે દરે ધાન્ય મળે એવી તજવીજ કરી હતી. મહંમદ પહેલા પછી થયેલા સુલતાન ફિરોજની કાગઝીદારીમાં આદિલશી રાજ્યનો વૈભવ છેક ટોચે પહોંચ્યો. એ સુલતાનને ઘણી ભાષા આવડતી હોય પરદેશી વિદ્વાનો સાથે તે તેમની જ ભાષામાં વાતચીત કરતો હતો. એણે આસપાસના રાજાઓને હરાવી આદિલશીરાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો, તથા વિજયનગરના હિંદુરાજા દેવરાયને હરાવી તેની કુંવરીને પોતાની વેરે પરણાવવાની ઈચ્છા પાડી. રંઝીલા સ્વભાવ ને લીધે ફિરોજશહનું નામ આજ પણ મહારાષ્ટ્રમાં મચ્છર છે. ફિરોજશાહે પોતાની પાછળ અહમદશાહ વસ્ત્રીને વારસ કરાવી તેને પોતાને હાથે જ ગાદીએ બેસાડ્યો, ને તે પછી દસ દિવસ રહીને તે ગુજરી ગયો. આ અહમદશાહ પડે મોટો વિદ્વાન હોય સાધુ લોકોને અતિશય માન આપતો હોવાથી એને 'વસ્ત્રી'નું ઉપનામ મળ્યું. હતું. એણે વિજયનગરના રાજાને અનેક વાર હરાવી પુષ્કળ લૂંટ મેળવી, તથા વરંગુળના રાજાને હરાવી તેનો ધણો મૂલક હતી લીધો. વરંગુળની એ સ્વારી વખતે અહમદશાહને હીરાની એક ખાણ મળી આવી. આ સુલતાને 'અહમદાબાદ બેદર' નામનું શહેર વસાવ્યું, જે આમળ જતાં આદિલશી સુલતાનોની રાજધાની બન્યું. આ અર્વાચીન બેદરની ધરતી પર જ હમયતીના પિતા લીમક રાજાનું કુંદનપુર હતું એવી દંતકથા છે. અહમદશાહ વસ્ત્રી ઇ. સ. ૧૪૩૫માં મરણ પામ્યો. એણે વરંગુળની સ્વારી વખતે અનેક હિંદુઓને બળાકારે વટલાવી દક્ષિણમાં મુસલમાન ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. અહમદશાહ પછી અલ્લાઉદ્દીન, હુમાયુન બલીમ અને બિજમશાહ નામના સુલતાન

અમા. પછી ઇ. સ. ૧૪૬૩ માં મહમદશાહ બીજો બેદરની બ્રાહ્મણી ગાદી પર આવ્યો. એ સુલતાનની નાનપણમાં સારી સંભાળ લેવામાથી તે ધણે વિદ્વાન થયો. બ્રાહ્મણી સુલતાનોમાં ફિરોજશાહથી બીજો નંબરે આ મહમદશાહ જ વિદ્વાન રાજા હતો. મહમદ ગવાન નામના બાહોશ અને ચતુર મુતસદ્દી વજીરને લીધે મહમદશાહની કારકીર્દી ધણી જ યશસ્વી નીવડી. છતાં અદેબા ઉમરાવોની બંભે-રણીથી ભોળવાઇ જઇ મહમદશાહને હાથે જ એ બાહોશ અને ઇમાની વજીરનું ખૂન થયું. તે પછી મહમદશાહ પણ શોક અને પશ્ચાત્તાપ કરતો ઇ. સ. ૧૪૮૧માં મરણ પામ્યો. આ મહમદશાહની કારકીર્દીમાં અનાવૃદ્ધિ થઇ બચકર દુકાળ પડ્યો, તેમાં અસંખ્ય માણસો મરણ પામ્યાં. પ્રસિદ્ધ ભકત દારકુન દામાશપત કે જેણે સરકારી કોદારો લૂંટાવ્યા હતા તે આ જ અમલમાં થયો હોય એમ લાગે છે. એ મહમદશાહ પછી તેનો પુત્ર મહમદ ત્રીજો સુલતાન થયો. તેણે ઘણું વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પણ તે અરસામાં ‘દક્ષણી’ અને ‘પરદેશી’* એ બે મુસલમાન પક્ષોના ટંટા બેહદ વધી ગયા, અને તેને પરિણામે એ સુલતાનની હયાતિમાં જ આ મૂળ બ્રાહ્મણી રાજ્યના પાંચ ટુકડા પડી પાંચ જુદાં રાજ્યો સ્થપાયાં; તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) વરાડની ઇમાદશાહી ઇ. સ. ૧૪૮૪

(૨) અહમદનગરની નિગમશાહી ઇ. સ. ૧૪૮૫

(૩) બીજાપુરની આદિલશાહી ઇ. સ. ૧૪૮૫

: દક્ષિણમાં પ્રથમ આવેલા તેમજ દક્ષિણમાં જન્મેલા મુસલમાનો સુન્ની પંથના હતા. ત્યારે બ્રહ્મણીરાજ્યની બહોજલાલીમાં આવેલા ઇરાની-ઓ તથા મોગલો ધણે લાગે શિયા હતા. શરૂઆતમાં તેો દક્ષિણના સુન્ની મુસલમાનો ‘દક્ષણી’ નામથી અને પરદેશના શિયા પંથીઓ ‘પરદેશી’ નામથી ઓળખાયા; પણ પછી વખત જતાં દેશી પરદેશીના ભેદ વગર સુન્ની એટલા ‘દક્ષણી’ અને શિયા એટલા ‘પરદેશી’ લહેવાયા. બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં એ બંને પક્ષ વચ્ચે સતત ઝગડો ચાલતો.

૧૭ મું સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૬૯

(૪) બેદરની બેરીદશાહી ઇ. સ. ૧૪૯૨

(૫) ગોવલકોંડાની કુતુબશાહી ઇ. સ. ૧૫૧૨

એ રીતે વસ્તુતઃ સન ૧૪૯૩માં આહ્મણી રાજ્યની સત્તાનો લોપ થયો. છતાં તે પછી પણ ચાર નામધારી સુલતાનો થયા. છેલ્લો સુલતાન કરીમઉલ્લા ઇ. સ. ૧૫૨૬માં મરણ પામતાં હસન ગંગુએ સ્થાપેલા આહ્મણીવંશનું નામ નિશાન પણ ભુંસાઈ ગયું.

૩. વજીર મહમદ ગવાનઃ—ગવાનનો જન્મ ઇરાનના રાજ-કુટુંબમાં ઇ. સ. ૧૪૦૩માં થયો હતો. મોટો થયા પછી તે શાહ તમાસ્પની ઇતરાજમાં આવી પડવાથી ઇરાન છોડી વેપારીને વેશ દેશદેશાવરની મુસાફરીએ નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં ઇ. સ. ૧૪૪૫માં તે દક્ષિણના દક્ષિણ બંદરે ઉતર્યો, અને આહ્મણી રાજ્યમાં આવ્યો. ત્યાંના વિદ્વાનોની મુલાકાત લઈ દિલ્હી જવાનો તેનો વિચાર હતો. પણ આહ્મણી સુલતાન અમીરુલ્લીન ખીજના દિલ પર એના સહયુગ્મીની એવી તો ઉડી છાપ બેસી મધ કે તેણે એને દિલ્હી ન જવા દેતાં પોતાના દરબારમાં જ રાખી લીધો. તે પછી ગવાન પાયરી દર પાયરી આગળ વધી સુલતાન મહમદશાહના વખતમાં વજીરપદે પહોંચ્યો હતો. સુલતાન મહમદ-શાહની યશસ્વી કાગ્ઝીદી આ ગવાન વજીરને જ આભારી છે. ગવાન આહ્મણીરાજ્યને અત્યંત ઇમાની અને હુસિયાર નોકર હોઈ ન્યાય, લશ્કર, કેળવણી વગેરે રાજ્યનાં સંજ્ઞાં ખાતામાં તેણે અનેક ઉત્તમ સુધારા કર્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ જમીનની નવેસર માપણી કરી તેણે સરકારને ભરવાના મહેસુલના દર ઠરાવી આપ્યા હતા. એની એ મહેસુલ પદ્ધતિનો અવશેષ આજ પણ મહારાષ્ટ્રમાં નજરે પડે છે. મુસલમાનોમાં એના જેવો મહાન અને કાલો પુરુષ તે જમાનામાં કોઈ નીપજ્યો નથી એમ કહેવાય છે. તેની નિઃસ્વાર્થ યુદ્ધિ અને અનુપમ રાજ્યભક્તિ માટે તેનું નામ ઇતિહાસ-

માં અમર થયેલું છે. ડહાપણ અને રાજ્યકુશળતા ઉપરાંત તેનામાં બહાદુરી પણ તેવી જ હતી. અજીત મનાતી કૌકણપટ્ટી છત્તી લઈ તેણે આહલણી રાજ્યમાં સારો વધારો કર્યો હતો. તે જાતે મોટા વિદ્વાન અને કવિ હોય અનેક વિદ્વાન નરોને એના તરફથી આશ્રય મળ્યો હતો. ગણિતમાં તેની બરોબરી કરનાર તે વખતે કોઈ નહોતો. સુલતાન મહમદશાહનો પણ એના પર પુષ્ટળ પ્રેમ હતો. એના જેવો એકનિષ્ઠ નોકર આપવા માટે પ્રભુનો તેણે અનેક વાર જાહેર આજાર માન્યો હતો. છતાં એ જ સુલતાનને હાથે પોતાના એ માનીતા વજરનો ધાત થયો, એ બહુ ખેદની વાત છે. વાત એમ બની કે ગવાન પરદેશી પક્ષનો હતો તેથી દક્ષણી અમીરો તેની સત્તા તોડવાને બહુ જ ઉત્સુક હતા. ‘દક્ષણીઓ’ના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં છેવટે તેમણે એક કાવતરું રચ્યું ગવાનની મહોર છાપવાળો ઓઢિઆના રાજાને સંભોધી એક બનાવટી કાગળ દક્ષણીઓએ તૈયાર કર્યો, અને પછી તે કાગળ સુલતાનના હાથમાં જાય તેવી યુક્તિ રચી. નીશામાં ચક્રચૂર બનેલા સુલતાનના હાથમાં એ બનાવટી કાગળ જતાં જ તેણે ગવાનને પોતાની રૂબરૂ બોલાવી નિર્દય રીતે મારી નખાવ્યો. એ રીતે ગવાન જેવા સ્વામીનિષ્ઠ વજરને મારી નખાવી ‘રાજાઓ કાચા કાનના હોય છે’ એ લોકમન્યતા મહમદશાહે ખરી કરી બતાવી.

કૌકણની છત પછી ગવાને પોતાની બધી દોલત ગરીબોને ખેરાત કરી દીધી હતી, તેમજ દર શુક્રવારે તે છુપા વેશે શહેરમંડી ફરી પોતાની પાસે બેઠા થયેલા પૈસા ગરીબોને વહેંચી દેતો અને કહેતો કે “આ દાન રાજાએ મોકલ્યું છે.” છતાં ગવાન પાસે અદાળત દોલત છે એમ મહમદશાહનું માનવું હતું. પણ એના મૃત્યુ પછી શહેર એના ખજાનાની ખોળ કરાવી તો સઘળાના આશ્ચર્ય વચ્ચે એના મહેલમાંથી એક સુવાની ચપ્પા અને રાંધવા સાર માટીનાં ઢોબરાં એટલું જ એની પોતાની ધરક્યામત તરીકે નીકળ્યું.

૧૭ મું સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો. ૧૭૧

બાકી જે બે ખજાના નીકળ્યા તે પૈકી એક સરકારી હોઈ તેમાં ૧૫૦૦૦ ની શીલક હતી, અને બીજો ગરીબોનો ખજાનો હોઈ તેમાં રૂ. ૩૦૦ ની શીલક હતી. વિશેષમાં એવું પણ માલુમ પડ્યું કે ઇરાનથી પોતાની સાથે આણેલી રૂ. ૪૦૦૦૦ ની રકમમાંથી તે વેપાર કરતો, અને તેમાં જે નફો થતો તેમાંથી દરરોજ બે રૂપિયા તે પોતાના ખાણા માટે અને બે રૂપિયા પોષાક વગેરે માટે ખર્ચતો. આ પ્રમાણે તેનો ખાનગી વર્તનક્રમ જાણી શકાને તેમજ ગવાનના ચતુષ્કોણે બહુ અજાણથી હિપજી. શકાને પોતાના કૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ થયો અને એ પરિતાપમાં જ તે ઝુરી ઝુરીને મરણ પામ્યો. મહામદ ગવાન ખરે જ ! એક મહા પુરુષ થઈ ગયો.

૪. આફઘાણી અમલમાં દેશની સામાન્ય સ્થિતિ:—

આફઘાણી મુલતાનો પ્રજાને સુખ આપતા, અને સમાજ હિંદુઓને ધર્મની બાબત વગર દોષગટનો ત્રાસ આપતા નહોતા. છતાં પણ હિંદુઓને દરબારમાં મોટા મોટા આધિકાર મળતા નહોતા. આફઘાણી રાજ્યનું મુખ્યત્વે કરીને હિંદુઓની જ વસ્તી હતી, છતાં પણ હિંદુસા, તુર્કી, મરાઠી, આગલ વગેરે પરદેશી લોકોની જ રાજકાજમાં ભરતી થતી. એ પરદેશી લોકોને જ રાજ્યાશ્રય અને જાગીરા મળતાં. હિંદુઓને નોકરી મળતી તો તે હલકા દરજ્જાની જ—કારકુનીની જ. વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેતી, દુકાનદારી વગેરે ખાનગી ધંધા કરીને શાંતિપૂર્વક રહેતો. ધર્મનો પ્રતિપદ નહિ હોવાથી આફઘાણી રાજ્યની પ્રજાને ઉત્તરનાં મુસલમાની રાજ્યોની સરખામણીમાં વધારે નિરાંત રહેતી. હિંદુ લોકોની ‘આમસ’ સ્થા’ અથવા ‘આમપ’ આયત પદ્ધતિ’ આ આફઘાણી અમલમાં દિવસે દિવસે મજબૂત બનતી ગઈ.

આફઘાણી રાજ્યના સમયમાં પરદેશ સાથેના વેપાર ખૂબ ખીલ્યો

હોઈ, તે ધણે ભાગે કાશ્ગારોના હાથમાં હતો.

વેપાર

એ વેપારી કાશ્ગારો યૂરોપનો તથા ઉત્તર અને

પશ્ચિમ એશિયાનો હરેક પ્રકારનો માલ દક્ષિણમાં લાવતા, અને દક્ષિણનો માલ તે મૂલકોમાં લઈ જતા. પશ્ચિમ કિનારા પર પોર્ટુગીઝ લોકોએ કોડીઓ ધાલી ધીરે ધીરે પોતાનો પગદોલ જમાવવા માંડ્યો હતો.

પરદેશી વેપારીઓએ લખેલી હકીકત પરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં વેપારની સગવડ માટે સારી સડકો હોઈ રાજ્યવ્યવસ્થા રસ્તા ઉપર ચોર લૂંટારાનોભો નહોતો. તેમજ અજમે માઇલને છેટે ગામો વસેલાં હોઈ સર્વ મુલક આબાદ હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણી સુલતાનોની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ સંગીન હતી.

એ રાજ્યમાં સવળી કામના લોકોને શિક્ષણ મળવાની સગવડ એ કે નહોતી થઈ, તોપણ મુસલમાનો માટે તેવી વિદ્યાકળા ગોઠવણ તો દરેક ગામડામાં હતી. ફારસી અને અરબી ભાષા વગરખરે શીખી શકાતી. બેદરની પાઠશાળા બહુ વખણાતી. તત્ત્વ, ગાયન વગેરે રાજ્યાશ્રયથી ખીલનારી લલિત કળાઓ પણ પૂણ આબાદીમાં હતી.

વિજયનગરનું હિંદુ મહારાજ્ય

૫. ઉત્પત્તિ અને હકીકત:—ફેરિસ્તાની હકીકત મુજબ વરંજુળના નાથ પછી હરિહર અને શુક નામના બે રાજવંશી ભાઈઓ અનાગોંડીના રાજાને આશ્રયે આવી રહ્યા હતા. ત્યાં એકને દીવાનગીરી અને બીજાને ખજાનચીના ઓહા મળ્યાથી તેઓ થોડા જ સમયમાં નામાંકિત થયા. તે પછી અનાગોંડીના રાજાએ સુલતાન મહમદ તખલખના એક બંડખેર ભત્રીજાને આશ્રય આપ્યાથી સુલતાને અનાગોંડી પર ચડાઈ કરી તે રાજ્યને તોડ્યું, અને ત્યાં મલેક નામના સુખાને મૂક્યો. એ રીતે અનાગોંડી રાજ્યનો નાશ થવાથી હરિહર અને શુકે માધવાચાર્ય ઉર્ફે વિદ્યારણ્ય નામના એક વિદ્વાન સાધુના ઉત્તેજનથી તુંગભદ્રા નદીને તીરે, રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી કિસ્કિંધા નગરીના ખંડિયેર પાસે એક નવીન શહેર

૧૭ સું સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ૧૭૩

વસાવ્યું. અને તેનું નામ વિજયનગર પાડ્યું, ઇ. સ. ૧૩૩૫. આણ્વી તરફ મહેકથી અનાગોડીનો બંદોબસ્ત રખાયો નહિ. તેથી સુલતાને છેવટે હરિહરને ત્યાંનો માંડલિક રાજ બનાવી યુદ્ધને તેનો દીવાન નીમ્યો, ઇ. સ. ૧૩૪૪. એ રીતે વિજયનગરના રાજ્યની શરૂઆત થઈ. આગળ જતાં તે દક્ષિણાંત હિન્દુસ્તાનનું જનરદસ્ત મહારાજ્ય થઈ પડ્યું, અને એણે બસો વર્ષ લગી મુસલમાનોને કૃષ્ણા નદી ઝોળાંગતા ખાળ્યા. એ રાજ્યને દક્ષિણના આઠાણી સુલતાનો સાથે સતત લડાઈઓ થયા કરતી, અને તેમાં મોટે ભાગે વિજયનગરને જ ખમવું પડતું. છતાં એ આઠાણી સલ્તનતના ભાગલા પડ્યા પછી તો વિજયનગરની જ સરસાઈ થઈ હતી.

વિજયનગરની ગાદી પર ત્રણ રાજવંશો થયા. પહેલો વંશ હરિહર અને યુદ્ધનો ઇ. સ. ૧૪૯૦ સુધી ચાલ્યો. એ વંશમાં દેવ-રાય પહેલો નામનો રાજ પંદરમા સૈકાના પ્રારંભમાં થયો. તેણે આઠાણી હકુમતમાં આવેલા મુદગળના એક સોનીની ખુબસુરત છોકરી પર મોહ પામી તેને બળાતકારે હરી લાવવાનો યત્ન કર્યો. તેથી આઠાણી સુલતાને ક્રોધે બરાઈ તેના પર ચડાઈ કરીને તેને હરાવ્યો, અને તેની રાજકુંવરીને પોતાની વેરે પરણાવવાની ફરજ પાડી. આ પહેલા વંશના રાજ નબળા પડતાં [વરપાક્ષરાયની કારકીર્દીમાં નરસિંહરાય નામનો સરદાર રાજગાદી પોતાના વંશમાં લઈ ગયો.

આ બીજો વંશ ‘નરસિંહ વંશ’ તરીકે ઝોળખાય છે. એ વંશ જોકે ચાલ્યો તો ઠેક લગી, પણ છેલ્લા એ રાજ્યોને મરાઠી રાજ્યના પેશ્વાઓની માફક તેમના પ્રધાનોએ છેક જ સત્તાહીન કરી સંઘળી રાજસત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી હતી. તેથી એ પ્રધાનોનો વંશ તે ત્રીજો વંશ કહેવાયો.

નરસિંહ વંશમાં કૃષ્ણદેવગય નામનો રાજ બહુ પરાક્રમી થઈ ગયો. વિજયનગરના રાજાઓમાં એ જ સૌથી મહાન ગણાય છે. એણે

દમ્પણુનાં મુસલમાની રાજ્યો પર સ્થે બેસાડી બીજાપુરના આદિલ-શાહ પર મોટી ફત્તેહ મેળવી હતી. વિજયનગરની એ જીતથી મુસલમાની રાજ્યો હરબડી ગયાં, ત્યારે વિજયનગરવાળા ગર્વથી કુલામ્ ગયા. ગર્વમાં ને ગર્વમાં કૃષ્ણદેવરાયે આદિલશાહનું ઘણું અપમાન કર્યું, તેથી મુસલમાનો અત્યંત ચીડવાયા.

કૃષ્ણદેવરાય ઇ. સ. ૧૫૩૦માં મરણ પામતાં તેનો ભાઈ અચ્યુત રાય ગાદીએ બેઠો. પણ તે તદ્દન બીકણ હોઈ રાજ્ય ચલાવવા માટે બીલકુલ નાલાયક હતો. તેથી રંગરાય ઉર્ફે તિમ્માપા નામના પ્રધાનના હાથમાં સવળી રાજસત્તા ગઈ. રંગરાય પછી તેના ત્રણ પુત્ર રામરાય, તિરૂમલ અને વ્યંકટાદ્રિએ એકસપે કારભાર કર્યો. છેલ્લો રાજા સદાશિવરાય તો લગભગ કેદીની સ્થિતિમાં હતો. આમ જતાં કાગળ પત્રોમાં તેનું નામ ચાલતું અને વર્ષમાં એક દિવસ ત્રણે પ્રધાનભાઈઓ તેને મુજરો કરી આવતા. ક્ષાણ્ણી રાજ્યોના કુસંપનો લાલ લાલ રામરાયે તેમના પર પોતાનું સર્વોપનીપણું ટોંકી બેસાડ્યું હતું. પણ આખરે તેના ઉદ્ધત વર્તનથી કંટાળી જઈ દમ્પણુનાં પાંચે મુસલમાની રાજ્યોએ સંપ કર્યો, અને તાલિકોટની પ્રસિદ્ધ લડાઈમાં તેનો તથા વિજયનગરના મહારાજ્યનો નાશ કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૬૫.

૬. માધવાચાર્ય ઉર્ફે વિદ્યારણ્ય અને સાયણુચાર્ય:- એ બંને મહાપુરુષ ભાઈઓ ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈદ્ધાંત ચઢ ગયા. એમના પિતાનું નામ માયણ અને માતાનું નામ શ્રીમતિ હતું. તેઓ બંને સમર્થ વિદ્વાનો હોઈ તેમણે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે, જેમાંના કેટલાક તો આજ પણ પ્રમાણુભૂત મનાય છે. માધવની ઉત્તમ વિદ્વત્તાને લીધે એને વિદ્યારણ્યના છદ્ધકાળ મળ્યો હતો; એટલું જ નહિ પણ ગુંગેરી મઠના શાકરાચાર્ય તરીકે પણ એની ચુંટણી થઈ હતી. તેવામાં મુસલમાનોએ ગુંગેરીમઠનો નાશ કરી પધથી માધવનો ધર્માભિમાનનો શુરસો અગૃત થયો, અને તેણે હરિહર તથા શુક્ર

નામના રાજવીરોને ઉચ્કેરી વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરાવી. ચંદ્રગુપ્તના આજ્ઞાકય જેવા આ માધવાચાર્યે અનેક વર્ષ લગી વિજયનગરનું પ્રધાનવટું કરી એ રાજ્યની કીર્તિ અને વિસ્તાર ખૂબ વધાર્યાં. તે પછી ૬૦ વર્ષની ઉંમરે તેમણે સંન્યાસ લઈ આનંદતીર્થ નામ ધારણ કર્યું, અને શ્રી રામાનુજચાર્યના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં સુધારો વધારો કરી મધ્વસંપ્રદાય* ચલાવીને દક્ષિણમાંના જૈન ધર્મનું જોર તોડ્યું. ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય, વ્યાકરણ, વૈદક વગેરે અનેક વિષયો પર એમણે પુષ્કળ ગ્રંથો લખ્યા છે, જેમાંના કેટલાકમાં એમણે પોતાના નાનાભાઈ સાયણાચાર્ય ની મદદ લીધી હતી. એ ગ્રંથો પૈકી પારાશરમાધવ, માધવનિદાન, શંકરદિગ્વિજય, પંચદશી વગેરે તો આજ પણ પ્રસિદ્ધ છે. માધવાચાર્યે પોતાના ગ્રંથોની અનેક નકલો કરાવી તેમાંની કેટલીક જમીન માં દટાવી હતી. તે પૈકી કેટલીક નકલો કર્નલ કૉલિન મેકેન્ઝી નામના ગૃહસ્થે ઇ. સ. ૧૮૧૧માં મજૂરો પાસે ખોદાવી કઢાવી હતી! માધવાચાર્યે ૮૦ વર્ષની ઉંમરે પંચાક્ષેપમાં દેહત્યાગ કર્યો.

માધવાચાર્ય પછી સાયણાચાર્યે પણ વિજયનગરનું પ્રધાનપદ લાભે વખત ભોગવી સારો યશ મેળવ્યો. વેદ ઉપર લખેલું સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય આજ પણ પ્રમાણભૂત મનાય છે.

ધર્મ અને રાજ્યસત્તાને પરસ્પર સહાયભૂત બનાવવા માટે આ બે વિદ્વાન મુત્સદ્દી ભાઈએનાં નામ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ખાસ યાદ રાખવા જેવાં છે. સત્તરમઃ સૈકામાં થયેલા શિવાજી મહારાજે પણ એમનું જ અનુકરણ કર્યું લાગે છે.

૭. વિજયનગરનો વેલ્લવ:—પંદરમા સૈકામા આવેલા ઘણા પરદેશી મુસાફરોએ વિજયનગરની જહોજલાલીનાં વૃત્તાંત લખ્યાં

* મધ્વ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક માધવાચાર્ય ઉદ્દે મંવાચાર્ય અને આ માધવાચાર્ય જુદા હતા, એમ કેટલાકનું માનવું છે.

છે. તેમાં વેનિસના નિકોલાકોંટી અને ધંરાનના અબ્દુર રઝાકનાં વૃતાંત મુખ્ય છે. એ વૃતાંતો પરથી જણાય છે કે વિજયનગર શહેર એક ઉંચા ડુંગરની તળેટીમાં વસેલું હોય તેનો ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૨ માઇલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૦ માઇલ હતી. શહેરને ધરતા સાત કોટ હોઈ તેમની બીજો પર્વતની હારો જેટલી ઉંચી હતી, અને તેની આબુગાબુ ઉંડી ખીણો આવેલી હતી. નગરમાં ભવ્ય મહેલો, સુંદર દેવાલયો, ઉત્તમ પાઠશાળાઓ અને મોટાં મોટાં હાટ ને બાગબગીચાની શોભા અવર્ણનીય હતી. નહેરો વાટે નગરજનોને પાણી પૂરું પાડવાની ગોઠવણ હોય ઠામ ઠામ હોજ પુવારા અને નળની ટાંકીઓ જોનારને છક કરી દેતાં. વિજયનગરમાં સર્વ પ્રકારના વેપારની ભારે ધમાલ હોય ઝવેરાતના વેપાર માટે તેની ખાત ખ્યાતિ હતી. વિજયનગરના રાજ્યમાં હીરાની મોટી મોટી ખાણો હતી અને તેમાંથી સઘળા જગતને હીરા પૂરા પડતા હતા. હીરાની એવી મોટી ખાણો પૃથ્વી પર તે વખતે બીજે કોઈ ટુકણે નહોતી. દેવાલયોમાં તેમજ સરદાર અને અન્ય ગૃહસ્થોનાં ઘરોમાં અપાર સંપત્તિ એકઠી થઈ હતી. મહાનવમીના વાપિક ઉત્સવ પ્રસંગે એ સઘળી દોલત બહાર નીકળતી, જે જોઈ પરદેશી લોકો દિલ્-મૂઠ બની જતા. કેટીના જણાવ્યા પ્રમાણે રાજની તહે-નાતમાં ૧૨૦૦૦ સ્ત્રીઓ ખડેપગે તૈયાર રહેતી, તેમાંની ચાર હજાર રાજની સ્વારી સાથે પગે ચાલતી, ચાર હજાર રસોઇખાનામાં હોય થોડા પર સ્વારી કરતી, અને બાકીની ચાર હજાર જનનાખાનાની સેવામાં રહી બહાર નીકળતી વખતે પાલખીમાં બેસતી.

ઘાતહાસકાર ફેરિસ્તો લખે છે કે “વિજયનગરના રાજની સત્તા અંદાજી સુલતાન કરતાં ઘણી જ મોટી હતી. સઘળું દક્ષિણીંત હિંદ અને એઠીઆ સુદ્ધાં સઘળા પૂર્વ કિનારો તેમના તાબામાં હોય ગોવા વગેરે અનેક બંદરો તેમના કબજામાં હતાં. માંગલોરમાં તેમને એક મોટો દરિયાઈ કારલો રહેતો હતો, ને તેની ધાકે સીસોન,

૧૮ મું તુર્ક-પઠાણ અમલમાં દેશની સ્થિતિ ૧૭૭

તેનાસરીમ વગેરે સ્થળોના વહીવટો મુલ્યવાન નજરાણાં લઈને રાયની પાસે આવતા હતા: ”

અર્થાત્ કે વિજયનગર મહારાજ્યનાં વૈભવ અને કીર્તિ અનુપમ હતાં, એમાં તો જરાયે શક નહિ.

પ્રકરણ ૧૮ મું

તુર્ક-પઠાણ અમલમાં દેશની સ્થિતિ

૧. રાજ્યવ્યવસ્થા:—મુસલમાની અમલના આ કાળમાં રાજ્યવ્યવસ્થાનું કોઈ ચોક્કસ ધોરણ દેરેલું નહોતું. સામાન્ય રીતે સઘળા જ સુલતાનોના અમલ આપખુદ હોતા. માત્ર પોતાનું ખૂન થવાની કિંવા બંડ થઈ રાજ્ય જતું રહેવાની ધાસ્તી સિવાય તેમની એ આપખુદી પર બીજે કોઈ જ પ્રકારનો અંકુશ નહોતો. રાજ્યકર્તાઓના સ્વભાવ અને લહેર ઉપર પ્રજાનાં સુખ-દુઃખનો સંપૂર્ણ આધાર રહેલો હોવાથી રાજ્યકારોનાર ક્ષણમાં સુખરૂપ તો બીજી ક્ષણે દુઃખરૂપ થઈ પડતો. એકાદ અમલમાં રાજ્યચક્ર આખા દેશમાં ફરી વળતું, તો બીજાની કારકીર્દીમાં તે એટલો સંકોચ પામી જતું કે તેની આગલી નિશાની મળવી મુશ્કેલ થઈ પડતી. એકંદરે એ સમયનાં મુસલમાની રાજ્યોને ઠકી રહેલા માટે લશ્કરી બળ સિવાય બીજે કોઈ જાતનો આધાર નહોતો. રાજ્યકર્તાઓ લોકોની મુલાકાત લેવામાં આજસ કરતા નહિ, પોતે

ધર્મ કામ કરતા, અને કુરાનના નિયમો મુજબ વર્તીને રૈયતની ખમર અંતર ભેટા. ન્યાયના કામ માટે કુરાન બહેલા કાજીઓની જોડવણ થતી. આરબના મુસલમાનો ધર્મઝૂનથી ભરેલા હોવાથી તેમણે હિંદુઓના કાયદા માન્યા નહિ. ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપયોગ બહુ બહુ તો મિલકતનો વારસ કરાવવા વગેરે પ્રશ્નોમાં તાણી તુસીને થતો. અમુક સુલતાન ન્યાયી હતો એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે તે સમાંસજીની શરમ રાખ્યા વગર કુરાનના કાયદા મુજબ નિબંધ-શાતપણે વર્તતો. રાજ્યકારભારમાં હિંદુઓનો બીલકુલ હાથ નહોતો, કારણ કે કારકુની અને એવી હલકી નોકરી તિવાય માન અને અધિકારવાળી જગ્યાએ તેમને મળતી જ નહિ. જળ્યા વેરો સધળા જ સુલતાનોએ વસુલ કર્યો લાગે છે. મહેસુલ ધાન્યને બદલે નાણાંમાં લેવાનો સિવાજ મુસલમાનોએ દાખલ કર્યો. મોટાં શહેરોમાં પોલીસ અને ફોટવાળોની નીમણૂક થતી, પણ ગામડાંઓના રક્ષણ અને બંદોસ્તતનું કામ તો સ્થાનિક આમપંચાયતો દ્વારા જ થતું. સરકારના ઉપયોગ માટે ઘોડેસ્વાર તેમજ પેદલ ટપાલની સવડ કરવામાં આવી હતી. બહેર કેળવણી માટે પાઠશાળાઓ સ્થપાઇ હતી, પણ તેમાં અરબી અને ફારસી ભાષા જ શીખવાતી હોવાથી સામાન્ય રૈયતને તે ઉપ-યોગની નહોતી. ધણા સુલતાનો વિદ્યાના આશ્રયદાતા હતા એમ કહ્યું છે, તેનો અર્થ એટલો જ કે સિરિયા, અરબસ્તાન, ઇરાન વગેરે દેશોમાંથી આવેલા અનેક વિદ્વાનોને તે સુલતાનો તરફથી આશ્રય મળતો. પરંતુ એવા વિદ્વાનોને હાથે દેશોપયોગી કંઈ કામ થયાંનું જણાતું નથી.

૨. લોકસ્થિતિ:—તેરમા, ચૌદમા અને પંદરમા સૈકામાં, યુરોપની પેઠે હિન્દુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ એકંદર રીતે અણધાર અને બુલબી હતી. ઝૂનની મુસલમાનોને હાથે દેવાલયો અને મુર્તિઓ તૂટવાના તથા લૂંટણાટ વગેરેના અનેક નહિ ઇચ્છવા ભોગ બનાવ બન્યા, છતાં કેટલીક બાબતોમાં તે પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ તરફથી

હિંદુઓને બીલકુલ ઉપદ્રવ થયો નહોતો. હિંદુઓની પ્રાચીન 'ગ્રામ-પંચાયત પદ્ધતિ' જેમની તેમ ચાલુ રહી હતી. પ્રત્યેક ગ્રામ પોતાની હદમાં એક નાના સરખા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું હતું. રાજ્યતંત્રમાં વારંવાર થતી ઉથલપાથલોની અસર રાજધાનીને અને બહુ બહુ તો મોટાં શહેરોને પહોંચતી. ગામડાંમાં વસતી વૃદ્ધિ વસ્તીના વહેવારને ઉની આંચ આવતી નહિ. 'જાજીયા વેરો' અને સરકારી મહેસુલ ભર્યા એટલે આપણે સરકાર સાથેનો સંબંધ પૂરો થયો' એમ સમજા ગામડાવાસીઓને લાગતું. પોતાનું સંરક્ષણ પોતે કરી લેવાનાં શક્તિ તથા પોતાની ફરિયાદોનો નિકાલ પોતાની 'ગ્રામપંચાયત' મારફત કરાવી લેવાની રીતિનીવિ લોકોમાં હતી. મુસલમાનોનો અમલ ગમે તેટલો જુલમી હશે, છતાં પણ લોકો પોતાના કામની વ્યવસ્થા પોતે જ રાખે, એમાં જે એક પ્રકારની અમૂલ્ય સ્વતંત્રતા રહેલી છે તેવી સ્વતંત્રતાની લહેજત લોકોને તે કાળમાં અખંડિત મળ્યા કરી હતી. કદાચ કોઈ જુલમી રાજા ગામનાં ગામ લૂંટી બાળી ઉડ્ડ કરતો એ ખરું, તથાપિ એથી આખા દેશને હાનિ પહોંચતી નહિ. અર્થાત્ કે એ 'ગ્રામસંસ્થાઓ' નષ્ટ થઈ જવાથી હાલમાં દૂરનાં ગામડાના બુજુમાં રહેનાર માણસને પણ પોતાના જનમાલની સલામતી અને ન્યાય માટે કેવળ સરકાર પર જ આધાર રાખવાની જે ખુરી ટેવ પડી છે અને તેથી જે નિર્માલ્યતા આવી છે તેવી સ્થિતિ નિદાન તે વખતમાં નહોતી.

બીજી જે એક બાબતમાં હિંદુઓની સ્વતંત્રતા કાયમ રહી હતી તે વિદ્યાશિક્ષણની બાબતમાં. ઠેકાણે ઠેકાણે હિંદુઓની જે વિદ્યાપીઠો હતી, તેમની તરફથી પ્રજાના શિક્ષણનું કામ સારી રીતે થતું હતું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથો રચવાનું કામ પહેલાંની પેઢે જ આ કાળમાં ચાલુ હતું. કારીગરી અને ઉદ્યોગ ધર્મો પહેલાંની પેઢે જ હિંદુઓના હાથમાં હતો. ઉલટું મુસલમાનો મોજ-શોખી થતા ગયાથી કારીગરીને એક પ્રકારનું ઉત્તેજન જ મળતું ગયું. ખેતી અને તેને લગતા સર્વ ધંધા હિંદુઓ કરતા. ગંદરાથી

ચાલતા વેપારની લાવલપળ હિંદુઓના જ હાથમાં હતી, અને વહાણોનો ધધો પણ તેમના જ હાથમાં હતો. તેમાં મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓએ સ્વાર્થદષ્ટિ કદી રાખેલી નથી. દેશમાં ઠેકઠેકાણે શાળો ચાલતી હોય તેના પર તૈયાર થતું વિવિધ તરેહનું ઉંચી જાતનું કાપડ દેશને પૂરું પડવા ઉપરાંત જથ્થાબંધ દેશાવર ખાતે નિકાશ થતું અને તેની યુરોપ અને એશિયાનાં બજારોમાં હોંસે હોંસે ખપત થતી હતી. પ્રસંગોપાત્ લૂંટફાટના પ્રસંગ બનતા, પરંતુ રાજ્યકર્તાઓએ હિંદુસ્તાનમાં જ કાચમતો વસવાટ કરેલો હોવાથી એ લૂંટનો પૈસો પણ દેશમાં જ રહેતો અને દેશમાં જ ખર્ચાતો. અર્થાત્ કે ખાધાપીધાની અને પહેરવાઓડવાની બાબતમાં તે વખતે કોઇને દુઃખ નહોતું.

૩. ધાર્મિક ચળવળો:—આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો જ આ સમયમાં પણ જનસમૂહના સામાન્ય ધર્મો હતા. રામ અને કૃષ્ણની ભક્તિ લાખો લોકોમાં પ્રસરી બહુ લોકપ્રિય બની હતી. ઇ. સ.ના ૧૨ થી ૧૫ માં સૈકાના અરસામાં રામાનુજચાર્ય, માધવાચાર્ય, રામાનંદ, ચૈતન્ય અને વલ્લભાચાર્ય જેવા ધુરંધર આચાર્યોએ એક પછી એક પેઢા થઈ ભક્તિમાર્ગના વિવિધ મતો સ્થાપ્યા. તેને લઈ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો દેશભરમાં પ્રચાર થયો. હિંદુ મુસલમાનોના સહવાસની પરસ્પર અસર નીપજી તે બંનેને માટે સામાન્ય ધર્મ નીપજવવાના પ્રયત્નો પણ એ જ અરસામાં થયા. એવા પ્રયત્ન કરનારામાં કબીર, નાનક અને દાદુ મુખ્ય હતા.

૪. શ્રીરામાનુજચાર્ય:—વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્યોમાં શ્રીરામાનુજ પહેલા આચાર્ય ગણાય છે. એ મહા-પુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૧૯ માં થયાનું જણાય છે. એમનું જન્મ-સ્થાન દ્રાવિડ દેશનું શ્રી પેતુચુત્તર—જૂતપુરી નામનું ગામ હોય તેમના પિતાનું નામ કેશવાચાર્ય અને માતાનું નામ કાન્તિમતી હતું. યદોપવીત પછી પોતાના મમ્મને ઘેર રહી તેમણે વેદશાસ્ત્રો:

અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને યોગ્ય સમયમાં તેમાં પારંગત થઈ તેઓ મહા વિદ્વાન થયા. તે પછી તેમણે પોતાના ગામમાં એક આંખલીના ઝાડ તળે આસન જમાવી કેટલોક વખત શ્રીરામચંદ્રની ઉપાસના કરી, અને અનુભવને અંતે સંસારસુખની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા જીજ્ઞાસુ જીવોતું લક્ષ ધૃશ્વરભક્તિ તરફ વાળવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. તે માટે તેમણે વેદ અને ઉપનિષદનો કંઈક મૂળ આધાર લઈ જનપ્રિય લાગે એવી ઉપાસના તથા ભક્તિનો મનોરંજક વિશિષ્ટાદૈત સંપ્રદાય ચલાવ્યો. શૈવમાર્ગની સામે માયું હોવાની તેમણે કહ્યું કે “વિષ્ણુ એ જગતનું આદિકારણ અને સરજનહાર એક અદિતીય બ્રહ્મ છે.” ધણી શૈવમાર્ગીઓ વૈષ્ણવ પંથમાં દાખલ થયા અને તેમનો સંપ્રદાય ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો. તેવામાં દક્ષિણના ચોલ રાજના ગુલમથી તેમને મ્હેસુર નાસી જવું પડ્યું. ત્યાંના રાજની કુંવરીને ભૂત વળગ્યું હતું, તે તેમણે કાઢવાથી રાજાએ ખુશી થઈ તેમનો વૈષ્ણવ માર્ગ અંગીકાર કર્યો. તે પછી શ્રીરામાનુજયાર્થે પર્યટણ કરી પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કર્યો. પચાસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે સંન્યાસ લઈ ભજન મનનમાં બાકીનું આયુષ્ય ગાળ્યું. તેમના શિષ્યો તેમને શેખનો અવતાર માને છે. તેમની આબેહુલ ધાતુની મૂર્તિ કરીને તેમના મઠમાં રાખવામાં આવી છે. આ સંપ્રદાયના મૂળ ૭૦૦ મઃ હતા, પણ હાલ તેમાંની માત્ર ચાર જ ગાદી કાયમ છે. એક ગાદી તાદીરમાં છે તેનું નામ તિંગળ છે. બીજી ગાદી ગળતા ગામમાં છે. ત્રીજી અહોબળી મઠમાં વડમળ નામે છે, અને ચોથી ગાદી રેવાસામાં છે. રામાનુજ સંપ્રદાયને ‘શ્રી’ સંપ્રદાય પણ કહે છે. એ સંપ્રદાયમાં સાધુઓ તેમ જ ગૃહસ્થીઓ બંને પ્રકારના લોક હોય છે. એ મતવાળાઓ કપાળમાં ‘શ્રી’ આકારનું તિલક કરે છે, તે ગોપીચંદન વગેરે વાપરે છે. સાધુઓ દંડકમંડળ રાખતા નથી.

શ્રીરામાનુજયાર્થે વ્યાસસૂત્રભાષ્ય, ગીતાભાષ્ય, વિષ્ણુસહસ્રનામ હયાદિ અનેક સારા ગ્રંથો રચ્યા છે.

૫. રામાનંદ:—આ મહાપુરુષ ઇસ્વીસનના પંદરમા સૈકાના આરંભમાં થઇ ગયા. તેઓ શ્રીરામાનુજ સ્વામીની માદીના પાંચમા આચાર્ય હતા. તેમણે પુરાણ, ન્યાય, અને યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે વિષ્ણુના સાતમા અવતાર શ્રીરામચંદ્રજીની પ્રતિમાપૂજા દાખલ કરી. તેમનો મુખ્ય મઠ કાશીમાં હતો. પણ તેમાં પડી ન રહેતાં તેમણે દેશદેશ ફરીને પોતાનો પંથ ફેલાવ્યો. એમના મતનો પ્રચાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયો થયો. એમણે હિંદી ભાષામાં અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, અને તેમાં રામ, સીતા, લક્ષ્મણ અને હનુમાનનો મહિમા ઘણો વર્ણવ્યો છે. રામાનંદે પોતાના મુખ્ય બાર શિષ્યો ઠરાવ્યા હતા. તે બધા બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય નહોતા, પણ નીચ વર્ણના યાત્રી પુરુષો હતા. તેઓમાં એક ચમાર અને બીજો હજમ યાત્રિનો હતો, અને ત્રીજો જે સર્વથી વધારે પ્રખ્યાત થયો છે તે (કમ્બીર) જ્ઞાણવીનો હોકરો કહેવાતો હતો. અર્થાત્ કે રામાનંદ સ્વામીએ હિંદુ હિંદુ વચ્ચેના ઉચ્ચનીચનો ભેદ તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ રામાનંદી સંપ્રદાયમાં તુલસીદાસ મહા પ્રતાપી પુરુષ થયા. તેમણે રામાયણનું હિંદીમાં વર્ણન કરી કર્મ-કાંડનો મહિમા વધાર્યો. એ ‘તુલસીકૃત રામાયણ’ આજ પણ હજારો લોકો હોંસે વાંચે છે.

૬. શ્રીચૈતન્યસ્વામી:—આ મહાપુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૦૪માં બંગાળના નવદ્વીપ અથવા નદીઆ ગામમાં બ્રાહ્મણ યાત્રિમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જગન્નાથ મિત્ર અને માતાનું નામ શુચિ હતું. ચૈતન્ય સ્વામીનું મૂળ નામ વિશ્વંભર હોઇ લાડમાં તેમને ‘નિમાઈ’ પણ કહેતા. વળી તેઓ શરીરે ભૌર વર્ણના હતા, તેથી લોકો તેમને ‘ભૌરાંગ’ પણ કહેતા હતા. નવદ્વીપની પ્રખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં વાસુદેવ સાર્વભૌમ નામના ગુરુની પાસે વિદ્યા-ભ્યાસ પૂરો કરીને તેમણે વિલક્ષણ શુદ્ધિ અને બહુદર્શપિણ્ડ મેળવ્યું હતું. શરૂઆતમાં તેઓ વેદાન્તી હતા. પણ પિતૃબ્રાહ્મ માટે એકવાર

તેમને અમાછ જવાનું થયું. ત્યાં ધનુરપુરી નામના એક સાધુના સંઝથી તેમનું ચિત્ત ભક્તિમાર્ગ તરફ દબ્યું, અને તેઓ દરિયાતીર્થ અને ઉપાસનામાં તક્ષીન બન્યા. નિત્ય ભાગવતનો પાઠ કરવાનો તેમનો નિયમ હતો. 'નાતબત કે કામના ભેદ વગર સર્વ કાંઈ મનુષ્યને પ્રભુની ભક્તિ કરવાનો સમાન અધિકાર હોઈ સર્વ કાંઈ ભક્તિથી સરખા શુદ્ધ થાય છે' એવો એમનો મત હતો. વીસ વરસની ઉંમરે તેમણે સંસારનો ત્યાગ કરીને પોતાના એ ઉદાર મતનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. કાંથી, જમનાથ, રામેશ્વર ઇત્યાદિ સર્વ ઠેકાણે ફરી તેમણે ઉપદેશ કર્યો અને અનેક શિષ્યો મેળવ્યા. કેટલાક પઠાણોને પણ એમણે દીક્ષા આપેલી હોવાથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેઓ 'પઠાણ ગોસાંઈ' નામે પ્રસિદ્ધ થયા. શ્રીચૈતન્યસ્વામી અત્યંત માતૃભક્ત હતા. સંન્યાસ લીધા પછી પણ તેઓ માતૃસ્નેહના બંધનને તોડી શક્યા નહોતા. ચૈતન્ય પંથમાં પ્રત્યેક જાતના માણસો હોઈ બુઝાળા અને ઓઢિઆમાં તેનો સારો પ્રચાર થયેલો છે. એ પંથમાં પરણેલા તથા કુવારા માને ગૃહસ્થાશ્રમી અને ત્યાગી બેડ દાખલ થઈ શકે છે. છેલ્લી અવસ્થામાં શ્રીચૈતન્યસ્વામી પ્રભુચિંતનમાં એવા તો આસક્ત થઈ ગયા હતા કે તેમનું મન બીજે કયાંય જતું નહોતું. કાંઈ કાંઈ વાર તો તેઓ દેહભાન છેક જ બૂલી જઈ ગાંડાની માફક આચરણ કરતા. એવી સ્થિતિમાં એકવાર વસંત ઋતુની પૂર્ણિમાની ચાંદની સમુદ્રના રચામરંગી પાણી પર પથરાઈ હતી તે જોઈ તેમને 'કાલિંદીના કાળા નીરમાં શ્રીકૃષ્ણ જળક્રીડા કરી રહ્યા છે' એવો ભાવ પ્રગટ્યો, અને એ ભાવના આવેશમાં દેહભાન બૂલી તેમણે એકદમ દરિયામાં પડતું મેલ્યું. તેમને દૂબતા જોઈ એક માછીએ પોતાની જાળ વતી તેમને કિનારે કાઢ્યા, પણ તેમને ચેતના ન આવી તે ન આવી. એ રીતે શ્રીચૈતન્યસ્વામી પોતાની અચેતન અવસ્થામાં ૮૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વધામ સિધાવ્યા. ચૈતન્ય સ્વામી ધનુરનો અવતાર મનાઈ 'ગૌરાંગ પ્રભુ' નામે પ્રખ્યાત છે.

૭. શ્રીવલ્લભાચાર્ય:—આ મહાપુરુષનો જન્મ સંવત ૧૫૩૫ના વૈશાખ સુદ ૧૧ ને દિવસે અંપારણ્યમાં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતે તૈલંગી બ્રાહ્મણ હોઇ તેમના પિતાનું નામ લક્ષ્મણમટ અને માતાનું નામ ઇલ્માગાર હતું. શ્રીવલ્લભાચાર્ય અયપણથી જ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના, ચંચળ અને ઉત્સાહી હતા. અગિઆર વર્ષની વયે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી તેઓ વિજયનગરના કૃષ્ણદેવરાયના દરબારમાં ગયા. ત્યાં સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ પંથનો વિવાદ ચાલતો હતો. તેમાં શ્રી વલ્લભે સ્માર્ત મતવાળાઓને જીતી વૈષ્ણવ મતનું સમર્થન કર્યાથી કૃષ્ણદેવરાયે તેમને વિષ્ણુ સ્વામીની અસલ ગાદી જે ઘણા વખતથી ખાલી પડી રહી હતી તે સોંપી. ત્યારથી તેઓ આચાર્યપદને પામ્યા, અને ગોસ્વામી અથવા ગોસાંધજી કહેવાયા. એમણે રામાનુજ, મધ્વાચાર્ય વગેરેના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોને ઉતારી પાડી શુદ્ધદૈત નામનો પુષ્ટિમાર્ગ ચલાવ્યો. એ માર્ગ કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં સારો ફેલાયકો હોઈ વાણીઆ, ભાટીયા, લુહાણા વગેરે નાતોનો તો એ કુળધર્મ બનવા પામ્યો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે વેદનું ભાષ્ય કરી વેદાંત ઉપર ટીકા વગેરેના અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે, જે બધાનું એક લાખ શ્લોકનું પૂરું કહેવાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સંવત ૧૫૮૭ના આષાઢ સુદ ૩ ને દિવસે કાશીધામમાં હનુમાન ટ્રાટ ઉપર બાવન વર્ષની ઉમરે લીલા પવસ્તારી. એમના પછી એમના પુત્ર શ્રી વિકૃલનાથજીના વખતમાં પુષ્ટિસંપ્રદાય સારો ફેલાયો. હાલ એ માર્ગની સાત ગાદી હોઈ મુખ્ય ગાદી એવાડમાં શ્રીનાથજીની છે.

૮. કંપીર:—આ સિદ્ધ પુરુષનો જન્મ ક્યાં, ક્યારે અને કઈ જ્ઞાતિમાં થયો હતો એ વિષે અનેક મત છે. છતાં એટલું તો નક્કી કે તેઓ વલ્લુકરને ઘેર રહી ઉછર્યા હતા અને સિદ્ધદર હોદીના વખતમાં હયાત હતા. તેઓ શ્રીરામાનંદના શિષ્ય હોઈ તેમણે અદૈત પ્રભુના ભક્તિમાર્ગમાં હિંદુમુસલમાનોને એકત્ર કરવાનો મહાન આદર્શ કલ્પ્યો. પોતાના એ ઉદાત્ત મતના સમર્થનમાં તેમણે પોતાનું

નામ જોડેલાં અનેક પદો હિંદીમાં જોડ્યાં, અને પોતાના સદાચરણ તથા અટલ વિશ્વાસથી અનેક હિંદુ મુસલમાનોનાં દિલ જીતી લઇ તેમને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. ભગવાને નરસિંહ મહેતાનું રૂપ લઇ અનેક વાર તેમની બીડ ભાંગ્યાની વાતો આપણા ગુજરાતમાં ચાલે છે, તેવી જ વાતો કબીરજીના સંબંધમાં પણ ચાલે છે.

કબીરજીનો ઉપદેશ છે કે “હિંદુઓનો પરમેશ્વર છે તે જ મુસલમાનોનો અલ્લા છે. તેનું સર્વમય નામ અંતર્યામી છે. પછી તેને મુસલમાનના અલી નામે બજો કે હિંદુના રામ નામે બજો. હિંદુના ઇશ્વરની નગરી (કાશી) પૂર્વમાં છે; મુસલમાનોના અલ્લાનું શહેર (મક્કા) પશ્ચિમમાં છે. પરંતુ તમારું પોતાનું હૃદય તપાસો, કેમકે મુસલમાન અને હિંદુ બંનેના પરમેશ્વર તેમાં છે.” કબીરજી મોટા આત્મચાની હતા, એવું તેમના ભજન કીર્તનો વગેરે ઉપરથી જણાય છે. કબીરજીના સર્વ ઉપદેશોને સંગ્રહ કાશીના કબીરચોરામાં સાચવી રાખેલો છે. કબીરપંથને માનવાવાળાની સંખ્યા દુબળી, મધ્ય હિંદ અને ગુજરાતમાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એ કબીરપંથીઓ એક બીજાને મળે છે ત્યારે પરસ્પર ‘સતનામ, સત-સાહેબ, અથવા બૃહંગી સાહેબ’ ઇત્યાદિ કહે છે. જેમ બીજા મંદિરોમાં હાંડીઓ વગેરે લટકાવવામાં આવે છે, તેમ કબીરપંથના મઠોમાં શાહમૃગનાં ઇડાં લટકાવેલાં હોય છે; તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તે કબીર પંથનો મઠ છે. કબીરજી સમાધિસ્થ થતાં તેમના શય માટે તેમના હિંદુ અને મુસલમાન શિષ્યો વચ્ચે તકરાર ઉઠી. તેવામાં તેમના શરીર પરની પિછોડી ખસેડી લેતાં તેમના અર્ધ શરીરને ઠેકાણે તુલસી અને અર્ધને ઠેકાણે મરવો દેખાયો ! તુલસી ને લઇ જઇ કાશીના રાજ વીરસિંહે બાળી અને તેની રાખ ત્યાંના કબીરચૌર નામે સ્થળે દાટી. મુસલમાન શિષ્યોએ મરવાને લેઇ ગોરખપુર નજીક મગર નામે ગામમાં દાટ્યો અને તેના પર કબીર ચણાવી. તેથી કબીરચૌર અને મગરની કબીર કબીરપંથીઓનાં તીર્થ-

સ્થાન મનાય છે. ભરૂચ પાસે આવેલો કમીરવડ પણ કમીરજીની યાદગીરી તાજી રાખે છે.

૯. ગુરુ બાબા નાનકે—શ્રીખ ધર્મના સ્થાપનાર આ મહા પુરુષ શ્રીરામચંદ્રજીના પુત્ર હોવાના વંશજ હોય હાહોરની દક્ષિણે ૧૦ માઇલ પર આવેલા ‘કાના કુચાન’ ગામમાં ઈ. સ. ૧૪૬૯માં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાશ્રીનું નામ કાલુવેદી. નાનકે નાની ઉમરમાં અલ્પિત અને કારસી ભાષાનું જ્ઞાન અલ્પ સમયમાં મેળવ્યું હતું. પણ સંસારી ખટપટમાં તેમનું મન ઝાઝું લાગતું નહોતું. એક વાર તેમના પિતાએ તેમને ૪૦ રૂપિયા આપીને મીઠાનો વેપાર કરવા સાર એક જાટ સાથે પરમામ મોકલ્યા. રસ્તે જતાં તેમને સાધુઓનું એક ઝુંડ મળ્યું. તેમની વાતચીત પરથી તેમના મન પર હંડી અસર થઇ અને પોતાની પાસેના ૪૦ રૂપિયાનું સીધું સામાન લાવીને સાધુઓને ભોજન કરાવ્યું, ને પછી પોતે ખાલી હાથે ઘેર આવ્યા. તેમના પિતાને આથી મહા ક્રોધ હતપત્ર થયો અને તેમને મારવા લીધા, પણ એક બટ્ટી જમીનદારે વચમાં પડીને તેમને મૂકાવ્યા. જે સ્થળે નાનકે સાધુઓને જમાડ્યા તે સ્થળ આજ પણ ‘ખરા સૌદા’ (એટલે કે ખરો લાભ) નામે ઓળખાય છે. નાનકની પરજીવાની પણ ધૃષ્ટા નહોતી, છતાં પણ સમાં સંબંધી-ઓના અતિશય આગ્રહથી તેમણે મુલક્ષણી નામની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેનાથી તેમને બે પુત્ર થયા બાદ તેમણે સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લીધો. બાબા નાનકે જીવાનીમાં જ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મના સર્વ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તેમનાં મૂળતત્ત્વો જાણી લીધાં હતાં. તેને પરિણામે ધર્મ સંબંધી તેમનો મત બહુ હઠાર અને નિમળ બન્યો હતો. જેમોથી ભરેલા લૌકિક ક્રિયાકાંડ ઉપર તેમને કંટાળો ઉપજ્યો હતો. સંન્યાસ લીધા પછી તેઓ શરવા શરવા અમરબસ્તાન પહોંચ્યા હતા. ત્યાંના શકીરોની રીત

રસમ પણ તેમને પસંદ પડી નહિ; તેમાં પણ બહેમનું જોર જણાયું. તેથી તેઓએ સ્વદેશ પાછા ફરતાં જ પોતાનો સંન્યાસીનો વેશ છોડી દીધો, અને ધરાવતી નદીને કાંઠે કીર્તિપુરા નામની ધર્મશાળા બાંધી પોતાનો મત ફેલાવવા માંડ્યો. એ મતની સઘળી વાત ગુરુ ગોવિંદસિંહે લખેલા આદિગ્રંથમાં વર્ણવેલી છે. બાબા નાનક કહેતા કે “મૂર્તિપૂજા અસત્ય છે, ઇશ્વર અવતાર લેતા નથી. ઇશ્વર એક છે, અનેક નથી. પ્રાણીની કાયા ગોવિંદનું મકાન છે, તેથી જીવહિંસા ન કરવી. ગુરુની આજ્ઞા એ જ ઇશ્વર આજ્ઞા, ગુરુનો લખેલો ગ્રંથ એ જ વેદ. જુદી જુદી જાતોમાં અને જુદા જુદા મતમાં જુદા થઈને રહેવું ઠીક નથી. સંસારવૈરાગ્ય અને સંન્યાસ ધર્મની ખાસ જરૂર નથી. સાધુઓ અને આત્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થો બંને ઇશ્વરની આગળ સરખા છે. જેનું હૃદય ચિંતવે છે તેજ સાચો હિંદુ, અને જેનું જીવન પવિત્ર છે તે જ ખરો મુસલમાન.” એ મતનો પ્રસાર પ્રથમ પંજાબના મજબૂત પણ સરળ સ્વભાવના હિંદુઓમાં થયો. પછી ધીરે ધીરે મુસલમાનો પણ એ મતમાં આવવા લાગ્યા. તેથી તે એક જુદો જ સંપ્રદાય થઈ પડ્યો. એ સંપ્રદાય તે જ આજનો શીખ ધર્મ. એને નાનકપંથ પણ કહેવામાં આવે છે. એ પંથમાં જાતિભેદ નથી. તેથી ગમે તે જાતનાને શિષ્ય (શાખ) કરવામાં હરકત નથી. એ રીતે બાબા નાનક પોતાના આત્મજળ વડે અને સ્વપરાક્રમથી પંજાબના બહાદુર લોકોને પોતાના નવા પંથમાં દાખલ કરી ૭૦ વર્ષની વયે દેવલોક પામ્યા.

શીખ સમાજનો એ દેવતા થઈ ગયાને આજે પોણાચાર સૈકાં થઈ ગયાં, છતાં હજી સુધી તે શીખોના હૃદયમાં બિરાજમાન છે. શીખો પોતાના એ પ્રભુનું નામ સાંભળતાં જ હર્ષલેલા થઈ જાય છે. તેઓ તેની શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ કરે છે. મુસલમાનો હૈઝરત મહંમદ પેગંબર સાહેબના પવિત્ર નામને માટે જોટલા મગરૂર છે, તેટલા જ શીખો પોતાના પ્રભુ બાબા નાનકના પવિત્ર નામને માટે પણ મગરૂર

છે. જગતમાં જ્યાં સુધી શીખ ધર્મ કાયમ રહેશે, ત્યાં સુધી બાબા નાનકનું નામ કદી ભુલાશે નહિ.

૧૦. દાદુ:—એમનો જન્મ અમદાવાદ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં થયો હતો. તેઓ પ્રથમ શંકર સ્વામીના શિષ્ય હતા. પછી તેમને વેદાંતનું ચથાર્થ જ્ઞાન થયા બાદ તેમણે યોગ, દત્તાત્રેય, નાથ, ગોસાંઈ અને કંપીર વગેરેના સંપ્રદાયનાં મૂળતત્ત્વોને લઈ બ્રહ્મજ્ઞાન પર પોતાનો જુદો પંથ ચલાવ્યો. એ પંથને માનનારા દાદુપંથી કહેવાય છે. તેમનો એવો મત છે કે “ નિરાકાર જ્યોતિસ્વરૂપ પરમેશ્વરને માનવો, તથા આપણો આત્મા જ પરમેશ્વર છે, બીજો કોઈ નથી. તેની જ્યોતિનું ધ્યાન કરવાથી જન્મ મરણ ટળે છે. સત્ય, યોગાભ્યાસ, એકાંતવાસ, દેહકષ્ટ અને પવિત્રતાથી મોક્ષનો લાભ થાયછે. ” આત્માની ઓળખ સાડ દાદુજીએ કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે.

દાદુજીને મુંદરદાસ નામના જ્ઞાની શિષ્ય હતા. તેમણે ‘સુંદર વિલાસ’ તથા ‘જ્ઞાન સાગર’ નામના પ્રખ્યાત ગ્રંથો રચ્યા છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

ઉપસંહાર

૧. હિંદુ મુસલમાનોની એક બીજા પર થયેલી અસર:—મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન દેશ જીત્યો, છતાં હિંદુઓનો ઉચ્ચ પ્રકારનો સુધારો તેમનાથી નાશ કરી શકાયો નહિ. બીજા દેશોમાં જેમ રાજ્યના ફેલાવા સાથે મુસલમાનો ધર્મનો ફેલાવો પણ

કરી શક્યા, તેમ હિંદુસ્તાનમાં થઈ શક્યું નહિ. અલખત કેટલાકને બળાકારે વટાળાને મુસલમાન કરવામાં આવ્યા; અને કેટલાક ખાન પાન ને માનની લાલચથી રાજી ખુશીથી વટવ્યા; છતાં એકંદરે તો હિંદુધર્મની અભેદ દીવાલ જેમની તેમ અખંડિત રહી. હિંદુઓના યજ્ઞયાગ અને જાહેરપૂજના ઠાઠ બંધ પડ્યા, છતાં એથી તેમને ધર્મ કંઈ દૂર્યો નહિ. મુસલમાની અમલમાં હિંદુઓ પરની અસરમાં 'પડોશીનું બળે તો છો બળે, મારું સલામત રહેજો' એવી પોતપોતાનું સાચવી બેસી રહેવાની સ્વાર્થી બુદ્ધિ તથા 'વાણીઆ મૂળ નીચી તો નીચી' અને 'ધોલ મારી તો કે ધૂળ ઉડી ગઈ' એમ કહી મુજે મોઢે અત્યાચાર ખમી રહેવાની અનિષ્ટ વૃત્તિ—એ બે મુખ્ય કહેવાય. વળી, શીખ, કબીરપંથ, દાદુપંથ વગેરે મૂર્તિપૂજા અને જાતિભેદના બહિષ્કારવાળા પંથો, તેમજ રામાનંદ, ચેતન્ય, વલ્લભ વગેરેના વૈષ્ણવ પંથોમાં પણ ઉંચનીચની ભાવનાની અવમણના— એ પણ ઇસ્લામી ધર્મની હિંદુ ધર્મ પર થયેલી અસર ગણી શકાય.

હિંદુઓની બાહ્ય શક્તિ ઉપર મુસલમાનોની સત્તાનો અમલ થયો. તથાપિ સામાજિક, નૈતિક અને વ્યાવહારિક બાબતોમાં તો હિંદુઓએ જ મુસલમાનોને દબાવી દીધા. વ્યવહારની પ્રત્યેક બાબત હિંદુઓના હાથમાં હતી. હિંદુઓની મદદ સિવાય મુસલમાનોને ચાલ્યું નહિ. ધર્મ સંબંધમાં પણ હિંદુઓની છાપ મુસલમાનો ઉપર બેઠેલી છે. અરબસ્તાનમાં મુસલમાનોના જે મૂળ ધર્મ સંસ્કાર હતા, તે પૈકી અહિં પોણો ભાગ નાશ પામીને તેમને બદલે હિંદુઓના સમારંભના ઠાઠ તેમણે સ્વીકારેલા છે. ફકીર ઝોલીઆઓની પૂજા, પીરોની બાધા આપડી વગેરે અનેક બાબતો મુસલમાનોએ હિંદુઓ પાસેથી લીધી છે. મરનારની પાછળ કરવામાં આવતા ઉત્સવો અને ઉરસો બદલ શરીયતમાં ખાસ મના નથી, તોપણ તે પ્રસંગે થતી કેટલીક બાબતોમાં હિંદુ રીતરિવાજની છાયા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વળી મરનારની કબરો પર અતિ ખર્ચ કરી તેને મોહક બનાવવી

કિવા મરનારું નામ માદમાર બનાવવા તેના પર સુંદર રાજ્ય કે મકબરા બાંધવા, એ ઈસ્લામમાં અથરાઈ (નકામોખર્ચ) મનાયેલું હોય નિંધ છે. ત્યારે તેથી ઉલટું આપણે અહિં તાજ-મહેલથી માંડી નાના મોટા અનેક બમકાદાર રાજ્ય અને મકબરા હસ્તી ધરાવે છે. સારાંશ કે મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન પર જબરા ધસારા કરીને પોતાની રાજ્યસત્તા સ્થાપી, છતાં મુસલમાની છાપ આર્યસુધારણા ઉપર બેઠી નહિ. ઉલટું મુસલમાનોને જ હિંદુ લોકોએ ધણે અંશે પોતાના જેવા બનાવ્યા. યુરોપીઅન સુધારણા મુસલમાનોની સુધારણા કરતાં ઉતરતા પ્રકારની હોવાથી યુરોપમાં જેવી મુસલમાનોએ પોતાની છાપ બેસાડી, તેવી છાપ હિંદુસ્તાનમાં બેસાડી શકાય તેમ નહોતું.

૨. વટલેલા હિંદુઓએ લાજવેલો ભાગ—હિંદુસ્તાનમાંના ધણાખરા મુસલમાનો મૂળના હિંદુ હોય પાછળથી વટલાઈને મુસલમાન થયેલા છે. અરમાન અમલમાં જે ટોળાંબંધ મુસલમાનો આ દેશમાં બહારથી આવેલા, તે ધણે ભાગે તુર્કી અને પઠાણ હોઈ તેમની સાથે ઝાઝી સ્ત્રીઓ આવેલી નહોતી. તેથી એ બહારથી આવેલાઓએ આ દેશની સ્ત્રીઓ ધણે ભાગે મેળવી હતી. તેમનાથી જે પ્રભુ થઈ તેને હિંદુ ધર્મમાં સ્થાન નહિ મળ્યાથી અનાયાસે જ મુસલમાનોની સંખ્યામાં ઉમેરો થયો. આમ આપખુશીથી વટલેલા અથવા જોરજુલમથી વટલાયેલા મુસલમાનો પરધર્મમાં ગયા પછી પોતાના પહેલાંના ધર્મનો નાશ કરવા માટે વિશેષ આગ્રહી બની હિંદુસ્તાનને વિશેષ ત્રાસકર્તા થઈ પડ્યા હતા. દાખલા તરીકે ગુજરાતનો મુજફ્ફરશાહ, કાશ્મીરના સુલતાન ‘યુલ્તિફન’ નો પ્રધાન વગેરે. વટલેલા લોકોને હિંદુ લોકોના દોષ અને રહેણી કરણીનું પૂરેપૂરું યાન હોવાથી તે માહિતીનો લાભ તેમણે જીતનારા સરદારોને આપ્યો. દેવાલયોનો નાશ કરીને ત્યાંની સંપત્તિનું હરણ કરવાના કામમાં મુસલમાનોને આ વટલેલા હિંદુઓ જ

વિશેષ ઉપયોગી થયા હતા. અમુક યુક્તિ કરતાં લક્ષ્યમાં હિંદુઓનો પરાભવ થયો, એમ મુસલમાનો વટલાવવા હિંદુઓથી જાણતા. લક્ષ્ય આલતાં વચ્ચે ગાય લાવીને ઉભી કરી; ગાયનું લોહી, માંસ નાખીને હિંદુઓના કૂવા વટલાવવા વગેરે યુક્તિઓ મુસલમાનો આ હિંદુઓ દ્વારા જ જાણતા. પરધર્મી લોકોને શુદ્ધ કરીને પોતાના ધર્મમાં લેવાની છટ હિંદુ ધર્મે સ્વીકારેલી નહિ હોવાથી દેશને ટેટલું નુકસાન પહોંચ્યું છે, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

મુસલમાનોના રાજ્યવિસ્તારનું ધણું ખર્ચ કામ પણ આ વટલેલા લોકોથી જ થયેલું છે. ખીલજ સુલતાનોની અર્ધ ઉપરાંત છતો મયેક કાકુર અને ખુશરુને જ આભારી હતી. ગુજરાતનો મુજશરશાહ, તેમજ બ્રહ્મણી રાજ્યમાંથી કબાં થયેલાં પાંચ મુસલમાની રાજ્યોના સ્થાપનારા બહુધા વટલેલા હિંદુઓ કે તેમના વંશજ હતા. મુસલમાનોને આ દેશમાં ઉપરાછાપરી સંપૂર્ણ જય મળતો જોઇને દેશના ઘણા કાર્યકુશળ પુરુષોને એમ લાગતું કે મુસલમાની ધર્મમાં કાંઇ જાદુ ભરેલો છે. તેમને એમ લાગવા માંડ્યું કે હિંદુ ધર્મ હલકો હોવાથી હિંદુ લોકોથી પરાક્રમ થતાં નથી. અને તેથી તેવાઓએ રાજપુતોથી હરલામનો અંગીકાર કર્યો. વજીર મકમુલખાન, ખમ્ગાજાને છતમલ્લ, સિંધના મુમરાવંશી બામરાજ, ખરાજુનો રાજા હુસદત અને તેના ૧૦૦૦૦ સાથીઓ વગેરે આ પ્રકારના દાખલા છે.

૩. ધાર્મિક અત્યાચારો માટે ઇસ્લામ જવાબદાર ગણાય ખરો? :-ઈસ્લામને માથે સાધારણ રીતે એવો દાવ મુકવામાં આવે છે કે તેના અનુયાયીઓ પરધર્મીઓને બળાકારે પોતાના ધર્મમાં લેવાના કામને ધર્મનું કાર્ય લેખેછે, અને તેમ કરતાં પરધર્મીઓ પર અનેક પ્રકારનો બુલ્લમ ગુજારે છે. ખર્ચ જોતાં કુરાને શરીયમાં તો ઠેકાણે ઠેકાણે એવાં વચન આવે છે કે “ખરા મુસલીમની ફરજ તો પર-

ધર્મીને સંમળવી સમળવી સાચો માર્ગ બતાવવાની છે; જો તે સમજે તો દીક, નહિ સમજે તો અસ્લાહ તેને જોઈ લેશે. ” આ ઉપરથી સમજાશે કે પોતાના ધર્મમાં વટલાવવા માટે પરધર્મીઓ પર જીલમ કરવો એવું હુઝરત મહમદ સાહેબનું ફરમાન નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનું પોતાનું જીવન પણ એ વાતને ખોટી પાડે છે. હુઝરત સાહેબે ઇશ્વરનું દર્શન મેળવીને ખદીજ ખીખીની પાસે મનની વાત જાહેર કરી ત્યારે તરવાર ક્યાં હતી ? તેમના કાકા અને પિત્રાઇ ભાઇએ ઇસ્લામ સ્વીકાર્યો ત્યારે અને તે પછી મક્કામાં તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ધીરેધીરે વધવા લાગી ત્યારે તરવાર ક્યાં હતી ? હુઝરત સાહેબનો વધ કરવા આવેલા ઉમરઃ અને

અંજલો વીર હતો. મહમદ સાહેબનો જન થેવા માટે કુરેશી લોકો એ તેને ઇશ્કરીને મોકલી આપ્યો. તે મહમદ સાહેબના મુકામ પર જતો હતો, તેવામાં રસ્તે એક જાણુ એને ટોક્યો કે ‘ ક્યાં જાઓ છો ? ’ ઉમરે કહ્યું કે ‘ મહમદને મારવા ’ તે ઉપર પેલા રાખસે કહ્યું કે “ મહમદને મારતાં પહેલાં જરા તપાસ કરી આવો કે તમારાં બેન બનેવી કયા ધર્મ પાળે છે. ” તે ઉપરથી ઉમર પોતાની બેનને ઘેર આણ્યો, અને જુએછે તો તે કંપતી કુશન વાંચતાં હતાં. આથી કોઈ ભરાઇને ઉમરે પોતાના બેનવી ને જમીન પર ઢાળી પાડ્યો અને તેના પર ચઢી બેસી તેને મારી નાખવા તરવાર ઉઠામી. તે વખતે ઉમરની બેન અપૂર્વ હિંમતપૂર્વક કહ્યું કે “ હા, હા, અમે એક ખુદાને માનનારાં સાચાં ઇસ્લામી છીએ. સાચાં ઇસ્લામી તરીકે એક ખુદાને સંભારતાં અમારા પ્રાણુ અમે ખુશીથી અર્પીશું ” ઉમરની બેનનાં આ વચનોમાં કંઈ એવો ચમત્કાર હતો કે ઉમર એકદમ હતવીય બની ગયો અને તેની તરવાર છૂટી લોંચપર પડી. તે પછી ઉમરે આજીજીપૂર્વક બેન પાસે કુશન લીધું, અને તેમાંનો એક ફકરો વાંચતાં જ તેની આંખો ખુલી ગઈ અને તે તે જ ધર્મીએ પોતાના મનથી ઇસ્લામી બન્યો. પછી તે ધીમે પગલે મહમદ સાહેબના મકાન પર આણ્યો અને મહમદ સાહેબને ચરણે નમી કબીમાની દીક્ષા લીધી. એ જ ઉમર આજળ જતાં મલિક બન્યા.

કારણાએ પોતાના ખૂની વિચારો છોડી ઈસ્લામને અંગીકાર્યો ત્યારે તરવાર ક્યાં હતી ? તેમજ મદીનાના લોકોએ અરબી રાત્રે તેમની ઘસે ઈસ્લામની અમોઘ દીક્ષા લીધી ત્યારે પણ તરવાર ક્યાં હતી ? જ્યાં વિશ્વાસના બળથી જ બળવાન થઈને મુસલમાન ધર્મનો વેળવ વાવટો સર્વત્ર ઉડ્યો છે. ખરી વાત છે કે મકાના લોકો-તરસ્યા દુશ્મનોને વશ કરવા માટે મહંમદ સાહેબે પોતાના શિષ્યોને હથિયાર સન્નવ્યાં હતાં, પણ તે સ્વરક્ષણ પૂરતાં જ. ઇસ્લામ નહિ પીકારવા માટે મહંમદ સાહેબે કોઈની કતલ કરાવી નહોતી. વળી મહંમદ સાહેબ પોતે જો કે લશ્કરની સરદારી લેતા હતા, છતાં મેગ'બર થયા પછી તેમણે પોતે કદી હથિયાર વાપર્યું નહોતું. લડાઈમાં હારેલા શત્રુઓ પ્રત્યે પણ તેઓ કદી નિંજુર વ્યવહાર નાખતાં સદા દયાબાવ અને ઉચ્ચ વિવેક દર્શાવતા હતા. એવા ધણાકે (સંગે તેમનું) મહત્ત્વ જોઈને તેમના શત્રુઓ બહુ અગમ્યબી પામતા. બલખત તલવારના બળે તેઓ રાજ્ય શુભતા, કારણકે ખુદ્દિવાદ અને સક્રિતાના પરસ્પર આશરો વચ્ચે કોઈ પણ ધર્મ લેલો જ થઈ શકે છે. ધર્મપ્રચારકના હાથમાં રાજ્યસત્તા હોય, કિંવા તેને સમર્થ રાજ્યશ્રય મળે તો જ નવા ધર્મનું રક્ષણ થઈ તેની જમાવટ થાય છે. એાદ ધર્મ અપેક્ષાના આશ્રયથી અને ખ્રીસ્તિધર્મ રોમન બાદશાહીના આશ્રયથી જ ખીલ્યા હતા. આરબના ઇસ્લામીઓ મૂલક

તે એક કોરેશ જીવાન હતો. કોરેશી લોકો અને ઇસ્લામીઓ વચ્ચેની રક લડાઈને પ્રસંગે મહંમદ સાહેબ એક ગાઝ તળે સૂતા હતા. તે બે પોતે આ હારથા એકાએક તરવાર તાણી તેમના અંગ પર ધરથો અને બલ્થો 'મહંમદ, બોલ; હવે તને કાંઈ બચાવે એમ છે ?' મહંમદ સાહેબે કું 'હા, ખુદા.' આ શબ્દો એવા તો અડમ વિશ્વાસથી ઉચ્ચારવા ત્યાં કે તેના પ્રભાવથી હારથાની તરવાર ક્યાંની ક્યાં જઈ પડી. પછી મહંમદ સાહેબે તે તરવાર હાથમાં લઈ હારથાને પૂછ્યું 'બોલ હારથા, હવે ને બચાવનાર કોણ છે ?' હારથા બિચારો મૂર્ખાવિત થઈ મથો, અને મહંમદ સાહેબના તેજથી અંબલ તેમને ચરણે નમ્યો.

જીતતા, પણ તે દેશમાં વસતી પ્રજાઓ પર ધર્મની આબતમાં જીલ્લત નહોતા ગુજરતા. રાજપુત્રીથી મુસલમાન યનારને તેઓ પોતાન જેટલા જ અધિકાર અને હક્ક આપતા, બાકીનાઓ પાસે 'જજીયા' દર લઈ તેમને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપતા. મહંમદ સાહેબ પોતે આ પ્રમાણે કરતા હતા, એટલું જ નહિ પણ તેમને પછી થયેલા ખલિફાઓએ પણ એ જ નીતિ ચાલુ રાખી હતી ખલિફા હારુન-અલ-રશીદના દરબારમાં હિંદુ પંડિતો હતા, અને ખલિફા આમુને સર્વને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી હતી એ વાત ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

દેશનો કારભાર જેણે હાથમાં લીધો હોય તેને લડાઇઓ તે કરવી જ પડે, પણ તેવી બધી લડાઇઓ લોકોને બળાત્કારે ઇસ્લામ લાવવા માટે કરવામાં આવી હતી એવું માનવા કારણ નથી. અલ ખત રાજ્ય અમલથી સ્વાભાવિક રીતે રાજ્યકર્તાઓના ધર્મને પ્રચાર પ્રજામાં થાય તથા સમાન બંધુભાવની ઇસ્લામની ખુબીથી ધણી લોકો ઇસ્લામને સ્વીકારવા લલચાય, એ કંઈ બળાત્કાર પરિણામ કહેવાય નહિ. કેટલાક મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓએ આ આબતમાં જીલ્લત કર્યો હશે, પણ તે તેમનું અંગત કાર્ય છે. ઇસ્લામ ધર્મ તેને માટે જવાબદાર ગણી શકાય નહિ. સૌથી પહેલા અને ખરા સંસ્કારી મુસલમાનો તો આર્ય જ હતા, અને એ આર્યો ને હાથે એવાં ધર્મઝવતી કામ બાગ્યે જ થયાં છે. આપણુ દેશમાં આર્યો રાજ્યકર્તા તરીકે આવ્યા જ નથી; તુર્ક, પઠાણ અને ઓગલો જ આવ્યા છે. એ ત્રણે જાતિના લોકો આર્યો પછી ધણુ લાંબી મુદતે મુસલમાન થયેલા હોઈ તેમના કરતાં ઓછા સંસ્કારી હતા, એ વાત હિંદુસ્તાનના મુસલમાની ઇતિહાસ શીખનારે જૂલવ જોઈએ નહિ.

જજીયાવેરો:-એકાદ મૂલકની જીત પછી મુસલમાનો ત્યાંની પરધર્મી પ્રજાપર સંરક્ષણ નિમિત્તે જે કાયમનો કર બેસાડતા તે

ઇતિહાસમાં 'જજીયાવેરા'ના નામથી ઓળખાય છે. દરસાલ દરેક આસામીને સોનાનો એક દિનાર આપવો પડતો. બ્રાહ્મણો પાસેથી રૂ ૨૦ લેવામાં આવતી, ત્યારે સાધુ, નિરાશ્રિત અને ગુલામ લોકોને એ કરમાંથી સમૂળગા બાતલ કરવામાં આવતા. અમુક દેશ જીત્યા પછી મુસલમાન લોકો ત્યાંની પ્રજા આગળ એ દરખાસ્ત મેલતા (૧) કાંતો મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારી મુસલમાનોના તમામ હક્કો મેળવો, કિંવા (૨) જજીયાવેરા આપી એ તરીકેની શાંત જીંદગી ગુજારો. આ પ્રમાણે કર ભરનારને પછીથી કોઇ જાતની કનડગત કરવામાં આવતી નહિ. એ કરની ઉપજમાંથી તેમના સંરક્ષણનો અને સુલેહ સાચવવાનો ખંદોળસ્ત થતો. સિરિયાના ખ્રીસ્તિઓએ જજીયાવેરા આપવાનો કબૂલ્યાથી તેમને જરાયે હેરાન ન કરતાં તેમનાં દેવળો અને તેમને લગતાં પસાયતાં જેમનાં તેમ આરમ ખલિકાઓએ ચાલવા દીધાં હતાં. સિંધનો આરમ અમલ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ઈરાન દેશ જીતાતાં ત્યાંના વતનીઓએ ઇસ્લામ ધર્મ કબૂલ્યાથી તેમને મુસલમાનોના સઘળા જ હક્ક પ્રાપ્ત થયા હતા.

એ 'જજીયાવેરા' પરધર્મીઓને, અલગત, દુસલ લાગતો. પરંતુ જેઓ ખીજ દેશો જીતે છે, તેમને જીતાયલી પ્રજા પર પોતાની સત્તા અને ધાક ખેસાડવા સાર, દેશના સંલોગો મુજબ, કોઇ ને કોઇ ચુકિત કામે લગાડવી પડે છે. મરાઠાઓની ચોથ અને સરદેશમુખીની ચોજના એવા જ હેતુથી થઇ હતી, તેમજ અંગ્રેજ સરકારે હથિયારબંધીનો કાયદો લાગુ કર્યો છે, તે પણ એ જ હેતુથી. અર્થાત્ કે જજીયાવેરાની મૂળ કલ્પના પરધર્મીઓ પ્રત્યે દ્વેષ કે ક્રૂરતાની લાગણીથી કિંવા તેમને નાહકના દંડવાની દાનતથી અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી. કેટલાક ધર્મધિ રાજ્યકર્તાઓને હાથે એનો દુરુપયોગ થઈ લોકો ઉપર જીલમ થયા હશે તેની ના નહિ, પણ તેનો મૂળ હેતુ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો હતો, એ વિસરવું જોઇએ નહિ.

